

Мећава, 1934.

Садржај

1. Мећава
2. Хаџи-Мурат
3. Шта сам видео у сну
4. Ко су убице
5. Јагоде
6. Рад, смрт и болест
7. Три смрти
8. Сусрет на фронту

821.161.

1-32

4
882

СЛОВЕДАЧКА
ЦЕЛА

У ОСАМ КНИГА

БИБЛИОТЕКА
Опште оделење
Инв. бр. 2509

ЛАВ ТОЛСТОЈ

ПРИПОВЕДАЧКА ДЕЛА

У ОСАМ КЊИГА

I.
ГОСПОДАР И СЛУГА.

II.
БРАЧНА СРЕЋА.

III.
ЗАШТО?

IV.
МЕЋАВА.

V.
БОЖАНСКО И ЉУДСКО.

VI.
ПРЕПАД.

VII.
ВРАГ.

VIII.
РОБ.

ЛАВ ТОЛСТОЈ

МЕЋАВА

ПРИПОВЕТКЕ

ч. 1-100

1934.

Ова књига садржи 8 приповедака Ласа Толстоја у преводу
Милете Јакшића и Николе Николајевића.

30335

Сва права има
НАРОДНО ДЕЛО
ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНИ ПУБЛИЦИТЕТ
П. М. ПЕТРОВИЋА
У БЕОГРАДУ.

Штампа »Типографије« у Загребу.

МЕЋАВА

ПРИПОВЕТКЕ

САДРЖАЈ:

Мећава	1
Хаџи-Мурат	37
Шта сам видео у сну	207
Ко су убице	225
Јагоде	251
Рад, смрт и болест	267
Три смрти	271
Сусрет на фронту	289

МЕЂАВА.

1.

Око седам часова увече, пошто попих чај, кренух се саоницама са поштанске станице чијег се имена не сећам; али, памтим да је то било негде у области Донске Војске, у близини Новочеркаска. Мрак већ беше пао када сам, умотан у бунду и ћебе, заузео место крај Аљошке. Иза станичне зграде је, како изгледаше, било топло и тихо. Мада снег не падаше, над главом се није видела ни једна једина звезда, и небо је, у поређењу са чистом снежном равницом испред нас, било веома ниско и црно.

Тек што смо прошли крај тамних ветрењача, од којих је једна омахивала својим големим крилима, и изишли из села, ја запазих да је пут непроходнији и завејанији. Ветар стаде да ми дува у леву слабину, да устрану повија коњске репове и гриве и да упорно подиже и односи снег, разривен саоницама и копитама. Прапорци почеше звеке-тати тише, млаз студеног ваздуха прође ми кроз отвор на рукаву за леђа. Сетих се савета станичног надзорника да би боље било да не крећемо на пут, пошто бисмо могли залутати и смрзнути се.

— Да не залутамо? — рекох кочијашу. Али пошто не добих одговора, упутих му јасније питање: — Шта мислиш, кочијашу, да ли ћемо стићи до станице? Да не залутамо?

— Бог ће то знати, — одговори он не окренув главе. Погледајте каква је вејавица; не види се пут. Господе боже!

— Шта велиш: да ли ћемо стићи до прве станице или не? — упитах га наново. — Хоћемо ли стићи?

— Мораћемо да стигнемо, — рече кочијаш и настави говорити нешто што ја на ветру не могах разабрати.

Враћати ми се није милело; али, целу ноћ провести на међави, у пустој степи, као што је тај део области Донске Војске, било ми је веома непријатно. Уз то, премда кочијаша у мраку нисам могао да добро видим, он ми се није нимало допадао, нити је у себе улевао поверења. Седео је на самој средини седишта, а не скраја; био је малог узраста, глас му беше тром, на глави је имао некакву необичну, претерано пространу капу, која се помицала тамо и овамо. Ни коње није терао како треба, него је узде држао обема рукама, као какав лакеј који је случајно сео да кочијаша. Уосталом, у њега нисам имао вере ни због тога што уши беше обвио убрусом. Једном речи, тај човек уозбиљеног лица и погрбљених леђа није ми се никако свиђао.

— Ја мислим да би боље било да се вратимо, — рече Аљопка. — Зашто да лутамо?

— Господе боже, да страшне вејавице! Пут се нимало не види; снег ми је залепио очи. Господе боже! — прогунђа кочијаш.

Нисмо путовали ни четврт часа, када он на једном заустави коње, незграпно сиђе са седишта и у својим тломазним чизмама, које су шкрипале по снегу, пође да тражи пут.

— Шта је? Куда ћеш? Да нисмо залутали? — упитах га; али, он ми не одговори. Окренув лице од ветра који га је шибао по очима, удаљи се од саоница.

— Шта је? Нађе ли пут? — рекох му када се врати.

— Нема га, — одговори он љутито, као да сам ја крив што је зашао са пута. Лагано и опет увуче своје дуге ноге у предњи део саоница и смрзнутим рукавицама поче да тражи узде.

— Шта ћемо, дакле, да чинимо? — упитах га када наново кренусмо.

— Шта да чинимо? Наставићемо пут, па што бог да.

И ми се кренусмо лагано беспућем, прелазећи час снег дубок четврт аршина, час шкрипугу, голу и ледену кору.

Како је било хладно, снег се на мојој огрлици кривио веома брзо. Вејавица је постајала све жешћа, а озго је почињао падати оредак, сух снег.

Било је јасно да лутамо, јер већ после четврт часа нисмо видели ниједног стуба за обележавање врста.

— Па, шта мислиш? — и опет упитах кочијаша. — Да ли ћемо стићи до станице?

— До које станице? ... Натраг можемо да стигнемо, ако коњима пустимо на вољу. Они ће нас одвести, али до наредне станице мучно да бисмо могли доћи. Могли бисмо само пропасти.

— Онда је боље да окренеш натраг, — рекох, — јер одиста ...

— Дакле, да окренем? — упита кочијаш.

— Да, окрени!

Он попусти узде. Коњи нагоше у трк. И мада не запазих да смо се окренули, осетио сам да ветар беше променио правац и кроза снег сам назирао ветрењаче. Кочијаш се мало охрабри и отпоче разговор.

— Тако су се пре неколико дана по међави враћали путници са друге станице, — рече он, — те су преноћили у пластовима и тек пред зору стигли кући. Срећа беше што су до тих пластова стигли, иначе би се били сви посмрзавали. Једноме од њих промрзле су ноге, и после три недеље дана он је од тога умро!

— Сад већ није толико хладно, мало је попустило, — рекох ја. — Можда ћемо ипак моћи да путујемо даље.

— Мало је отоплило, али снег још веје. Враћамо се те нам се чини да је попустило. Али, вејавица је велика. Ја бих могао наставити пут када бих возио каквог гласника. Није то шала допустити да се смрзне путник! Морао бих да одговарам за вашу милост!

2.

У том тренутку иза нас се зачуше прапорци са неколико саоница које нас убрзо стигаше.

— Звоно је курирско, — рече мој кочијаш. — По једно такво има свака станица.

И одиста, звоно на предњој тројци, чији се звук разлегао кроз ветар, имало је пријатан, чист, звекетав, дубок глас. Као што сам касније дознао, то звоно завео је поштар који је волео такве ствари. Било је свега три звона: једно велико у средини,

са такозваним дубоко модрикавим гласом, и два мања, удешена у терци. Глас те терце и звекетаве квинте, који се разлегао у ваздуху, био је необично редак и диван у тој пустој, глухој степи.

— То јури пошта, — рече мој кочијаш кад нас стиже предња од три тројке. — Какав је пут? Може ли се проћи? — довикну он кочијашу у задњој тројци; али, овај само викну својим коњима, и не одговори му.

Звекет прапораца убрзо се изгуби у ветру чим пошта прође мимо нас.

Мој кочијаш се мало застиде.

— Наставићемо пут, господине! — рече он. — Они су тек сада прошли, и за њима је остала свежа пртина.

Пристадох, те тако наново окренусмо и потерамо против ветра по дубоком снегу. Ја сам са стране гледао у пут, пазећи да не бисмо изгубили траг што га беху за собом оставиле оне троје саонице. Он се на две врсте даљине видео јасно. Касније пак запазих да се наше саонице крећу неравним тлом. Више нисам могао распознавати да ли оно испред нас беше пртина или само навејани слој снега. Пошто ми се очи убрзо заморише од оног једноликог промицања снега испод саоница, почех гледати право преда се. Трећи камени стуб још се помало назирао, али четврти не могосмо утледати никако: као и малопре, возили смо се час уз ветар, час низ ветар, час на једну, час на другу страну, докле најзад кочијаш не изјави да смо залутали удесно. Ја сам међутим доказивао да смо скренули улево, а Аљошка је тврдио да се возимо натраг. Застајали смо неколико пута. Наједном кочијаш испружи своје дуге ноге, сиђе са седишта и стаде тражити

пут. Све је било узалудно. Сиђох и ја да видим да ли пут није оно што ми се привиђа. И тек што са великом муком бејох крочио пет-шест корачаји уз ветар и видео да је пут постојао само у мојој уобразиљи, ја одједном изгубих из вида саонице те узвикнух: »Кочијашу! Аљопка!« Осетих како ми ветар из уста дохвати те узвике и очас их однесе некуда у даљину. Упутих се месту где су стојале саонице, али њих није било тамо; скренух удесно, али их не нађох. Стид ме је да кажем каквим сам снажним, пискавим, помало очајничким гласом још једном кликнуо: »Кочијашу!« онда када је он само два корака био удаљен од мене. Кочијаш, са бичем у руци и са пространом, на једну страну накривљеном капом, наједном се обре преда мном, узе ме под руку и доведе до саоница.

— Хвала богу те је мало отоплило, — рече он.
— Ако стегне мраз, биће зло! ... Господе боже ...

— Окрени па терај натраг, — рекох пошто сам сео у саонице. — Шта мислиш, да ли ће нас коњи моћи да одвезу?

— Морају да нас одвезу.

Он дохвати узде, трипут ошину бичем средњака, и ми наново кренусмо некуда. Возили смо се око пола часа. Наједанпут до ушију нам допреше звуци познатог звона и звекет прапораца. То су се враћале оне исте три тројке које бежу предале своју пошту. Курирска тројка са снажним коњима и познатим звоном јурила је испред осталих. У њој је, на предњем седишту, седео само један кочијаш и гласно узвикивао. У задњим, празним саоницама пак, седела су по два кочијаша. Чуо се њихов живахни, весели разговор. Један од њих пушио је

дулу; варнице, које су врцале на ветру, осветљавале су један део његовог лица.

Сагледавши њих, застидех се што сам се мало пре побојао да путујем даље. То исто је свакако морао осетити и кочијаш, јер обојица у један мах рекосмо: »Хајдмо за њима«.

3.

Пре него што пропустисмо последњу тројку, мој кочијаш, који је почео невешто окретати саонице, удари рукуницама у коње упрегнуте у њу. Коњи се уплашише, откидоше се и побегоше у страну.

— Гле ти ђавола разроког, не види куда навија ... на људе! ... Не било те! — стаде грдити промуклим, дрхтавим гласом један омањи човек, кочијаш, који је седео у задњој тројци. Он искочи из саоница и потрча за коњима, грубо и јетко псујући и даље мога кочијаша.

Коња очас несташе у међави.

— Висилије! Доведи риђу! Другаче их не могу похватати, — чу се његов глас.

Један кочијаш, веома крупан човек, изиђе из саоница, ћутећи испретну тројку, узјаха једног коња, ухвати се за ам и одјури у истом правцу. А ми, с остале три тројке, нагосмо за курирским саоницама које су јуриле уз звекет прапораца.

— Мисли да ће их ухватити! — рече кочијаш за човека који је одјурио за коњима. — Чим се коњи нису придружили другим коњима, значи да су аруми. Они могу човека завести толико далеко да он неће умети да се врати.

Откако се мој кочијаш беше здружио са другим кочијашима, он је, како је изгледало, био веселији и разговорнији неголи ја. Пошто се мени није спавало, потрудох се да искористим ту прилику. Стадох га испитивати откуда је и шта је, и дознадох да ми је земљак, да је и он из тулске губерније, мужик, из села Кирпичнога; да је у њих тамо мало земље и да је летина још од колере стално лоша; у породици су њих два брата, а трећи је отишао у војску; да им храна неће дотрајати ни до Божића и да живе од зараде; да је млађи брат старешина, јер је ожењен, а он је удовац; да из њиховог села сваке године по једна кочијашка задруга долази у ове крајеве; да је он, мада никада још није киријашао, ступио у поштанску службу да би потпомагао брата; да овде заслужује, хвала богу, по стотину двадесет рубаља годишње, од којих стотину шаље породици; да би се иначе овде живело добро, када курири не би били тако дивљи, и да народ ту не псује тако гадно.

— Зашто ли је онај кочијаш псовао онако ружно?! Господе боже! Зар сам ја намерно откинуо коње? Зар сам ја злотвор коме? И зашто је одјурio за њима? Дошли би они и сами. Овако ће да презамори коње, а и сам ће да пропадне, — понови богобојажљиви сељак.

— А шта ли се оно тамо црни? — упиташ спазивши неколико црних предмета пред собом.

— Оно су теретна кола са пртљагом. То ти је ђавоље путовање! — настави он када стигосмо до великих, асурама покривених кола, која су се кретала једна за другима. — Погледајте. Као да у њима нема ни живе душе: сви спавају. Коњи паметни, па сами знају пут. Никада неће они скре-

нути у страну... И ја сам некада возио поштански пртљаг, па то знам.

Одиста, необична су била та гломазна кола, која су од асура па све до точкова била завејана снегом и изгледала као да се сама од себе крећу. Једино на њиховом предњем делу, наједном се, када смо били напоредо са њима и када су зазвекетали прапорци, мало издиже снегом завејана асура и испод ње се промоли некаква капа. Велики шарац испруженог врата и напрегнутих леђа уједначено је ишао завејаним путем. Када га стигосмо, он стаде омахивати својом косматом главом и ћулити уши.

После пола часа кочијаш се и опет окрену к мени:

— Шта мислите, господине, да ли путујемо добро?

— Не знам, — одговорих му.

— Малопре смо ишли низ ветар, а сада путујемо уз ветар. Не, не, опет смо залутали, — заврши он сасвим мирно.

Иако је, као што се видело, био веома плашљив, он се, откако смо почели путовати у друштву, беше сасвим умирио, пошто нам више није морао бити вођ нити сносити одговорност за нас. У друштву је и смрт нешто лепо. Сасвим хладнокрвно прихватао је он погрешке предњег кочијаша, као да се то њега нимало не тиче. Одиста, и сâм сам запажао да ми предња тројка долази час са леве а час са десне стране. Чинило ми се да се вртимо на сасвим малом простору. На крају крајева, тако што могла је бити обмана, као год што обмана беше и то што нам се покаткада чинило да предња тројка јури час узбрдо а час низбрдо, пошто је степа свуда била потпуно равна.

Возећи се тако још неко време, мени се наједном учини да на далеком хоризонту видим некакву дугу, црну пругу која се покреће, а одмах затим би ми јасно да су то она теретна кола крај којих смо већ једном прошли. Снег је и даље исто онако завејавао шкрипутаве точкове, од којих се поједини нису више ни окретали; људи су исто онако спавали испод арњева; шарац је исто онако, ширећи ноздрве, њушио пут и ћулио уши.

— Ето, видите, вртели смо се, вртели, па и опет наишли на исте кириције! — рече мој кочијаш љутито. — Курирски коњи су снажни, те их стога тако лудо и терају. Наши ће да изнемогну и да стану, ако их будемо овако терали целу ноћ.

Он се накашља.

— Како би било да се вратимо, господине, да нас не би снашла несрећа?

— Зашто? Ипак ћемо некако стићи...

— Камо можемо да стигнемо? Мораћемо преноћити у степи! Гле како веје! Господе боже!

Премда сам се чудио што предњи кочијаш, који очевидно беше изгубио правац, и не покушава да нађе пут, ипак не хтедох да изостанем иза других саоница.

— Терај за њима! — узвикнух.

Кочијаш потера. Али, он је са мање воље него раније потстрекивао коње и више није разговарао са мном.

4.

Вејавица је постајала све јача и падао је сух и ситан снег. Почињао је, како изгледаше, стезати

мраз. Нос и образи зебли су већма; испод бунди пролазио је млаз студеног ваздуха, те смо се морали умотавати боље. Понекипут саонице би стале стругати голим, залеђеним тлом, са којег је снег био развејан.

Пошто сам без преноћишта преваљивао шесту стотину врста, ја сам не хајући како ће испасти то наше путовање, и против своје воље склапао очи и дремао. Када их отворих, изненади ме нека јака светлост која је обасјавала белу равницу. Видик се био знатно проширио; црног, ниског неба беше одједном нестало, и на све стране виделе су се косе, беле линије снега који је падао; контуре предњих саоница беху јасније. Када поглед управих навише, учини ми се да су се облаци разишли и да још једино снег који је падао застире небо. Докле сам дремао, месец је био високо отскочио и своју је бледу, хладну светлост бацао кроз облаке и снежно прамење. Једино што сам могао јасно видети беху моје саонице, коњи, кочијаш и оне три тројке испред нас: прву, курирску, у којој је исто тако седео кочијаш и касом гонио коње; другу у којој су пушећи луле, као што се то видело по варницама, седела два човека; и трећу у којој се није видео нико (кочијаш је вероватно спавао на средини саоница). Предњи кочијаш је покаткада, што сам могао видети када се пренем иза сна, заустављао коње и слазио да потражи пут. Тада би се јасније чуло фијукање ветра и боље би се запажали големи облаци снега који је вејао кроз ваздух. На месечини, што ју је мутила мећава, указао би се лик малог кочијаша са бичем у руци, који се њиме дотицао снега, ходао тамо и овамо кроз светлу маглу а затим и опет прилазио саоницама и потр-

бушке се пео на предње седиште, после чега би се, кроз једнолико фјукање ветра, почео разлегати звекет прапораца. Кад год би предњи кочијаш са свога седишта сишао да потражи камене стубове или пластове сена, из других саоница чуо би се јак, самопоуздањем испуњен глас једног кочијаша који довикиваше предњем другу:

— Чуј, Игњашка, скренули смо много улево. Терај више удесно, низ ветар! — Или: — Што се као луд вртиш у кругу? Држи се смета, па ћеш се дохватити пута. — Или: — Држи се десно, брате, десно! Ено, нешто се тамо црни, некакав стуб, чини ми се. — Или: — Зашто луташ? Испрегни шарца, па га пусти напред; он ће те зацело извести на пут. То учини, па ће бити добро!

Међутим, онај што је то саветовао, не само што није испрегао свога коња или снегом пошао да потражи пут, него ни носа није помаљао из свога гуњца, и када му је Игњашка, предњи, на један од тих његових савета одговорио да, пошто зна куда треба ићи, сам пође напред, саветодавац му рече како би он, када би био на курирским колима, ишао напред и нашао пут. »Моји коњи неће да иду напред по вејавици!« узвикну му. »Такви су они!«

— Онда, језик за зубе! — одговори му Игњашка весело звиждућући коњима.

Други кочијаш који је седео у истим саоницама са саветодавцем не рече ништа, нити се у ту препирку умеша, премда није спавао, што запажах по његовој неугашеној лули и по његовом непрекидном говору који сам чуо кад год застанемо. Причао је некакву народну причу. Само једном, када је Игњашка застао шести или седми пут, он се на-

љути што му се ремети уживање у путовању, те му довикну:

— Зашто си и опет зауставио? Гле! Хоће човек да нађе пут! Мењава је, шта можемо! Нећемо се, и не дај боже, смрзнути... Само терај даље!

— Шта? Зар се лане није смрзао писмоноша? — рећи ће мој кочијаш.

Кочијаш у трећој тројци није се будио за све то време. Једном, када смо мало застали, саветодавац му довикну:

— Филипе! Хеј, Филипе! — па када не доби одговора, он рече: — Да се није смрзао?... Отиди, Игњашка, да видиш.

Игњашка, који је стизао свуда, приђе саоницама и стаде дрмати спавача.

— Гле, како га је оборила чутура. Ако си се смрзао, кажи! — рече он и повуче га за руку.

Спавач нешто прогунђа и поче псовати.

— Жив је, браћо! — узвикну Игњашка и одјурџи напред, те кренусмо даље, и то толиком брзином да је мали логот у мојој тројци, којег је кочијаш непрестано шибао, стао поскакивати незграпним уситњеним кораком.

5.

Могло је, мислим, бити пола ноћи када се к нама вратише старчић и Василије, који беху одјурџили за одбеглим коњима. Они су их похватили и стигли до нас, али како су нас могли наћи у овој олакој мењави, у голој степи, то ће мени бити увек необјашњиво. Старчић је, размахујући лактовима и коленима, касом јахао на средњаку. Друга

два коња била су везана за ам: на мењави се коњи не смеју остављати невезани. Чим стиже до мојих саоница, он и опет стаде грдити мога кочијаша.

— Гле ђавола чкиљавог. Заиста...

— Хеј, чича Митрићу, — викну онај причало из других саоница, — јеси ли жив? Попни се к мени.

Али старац му не одговори, него настави псовати. Када му се учинило да је доста, он приђе другим саоницама.

— Јеси ли их све похватао? — упиташе га отуда.

— Него шта!

И онако мален, у трку се опре о коњска леђа, ћипи у снег, притрча саоницама и ускочи у њих. Високи Василије, који је непрестано ћутао, седе у предње саонице до Игњашке и са њим заједно поче тражити пут.

— Како само псује! ... Господе боже! — прогунђа мој кочијаш.

После тога смо, не застајући више, дуго јурили белом пустињом, по хладној, провидној и колебљивој светлости мењаве. Отворим ли очи, преда мном стрче иста она незграпна капа и леђа, завејани снегом, исти онај ниски лук, под којим се између затегнутих кајаса клати глава коња средњака са црном гривом што је ветар стално повија на једну страну; иза кочијашевих леђа види се са десне стране онај исти риђи логов са подвезаним репом и јармац који покаткад удари о саонички кош. Погледа ли се доле, исти шкрипутави снег разривају салинци, а ветар га упорно подиже и односи само на једну страну. Преда мном, на истом растојању, одмичу предње тројке; са десне и са леве стране

све и сва се беласа и трепери. Узалуд очи траже какав нов предмет: ни каменог стуба, ни пласта, ни оградe... ништа се не види. Све је свуда бело, бело и покретљиво. Час ти се учини да је видик у недогледној даљини, час да је на два корака степњен са свих страна. Овда-онда, са десне стране очас искрсне бео, висок зид и јури дуж саоница, а затим ишчезне да би се мало после појавио и опет. Управиш ли поглед увис, у први мах укаже се ведро небо, и ти видиш како звезде све више и више одмичу испред погледа. Снег пада непрекидно и завејава очи и јаку на бунди. Небо је свуда подједнако светло, подједнако бело, безбојно, једнолико и стално у покрету. Ветар мења правац: час духне у сустрет и снегом залепи очи, час опет издиже јаку на бунди чак преко главе и њоме несташно човека удара по лицу, час пак отпозади струји као кроз неку рупу. Чује се слабо, непрекидно шкрипање копита и салинаца по снегу и пригушено звекетање прапораца. Само покаткад, када јурино низ ветар или се возимо по голом, леденом тлу, до ушију нам допире одлучно Игњатово звиждукање. Једна нога почињала је да ми зебе, те кад год бих се покренуо да се боље покријем, снег са капе и јаке сручивао ми се за врат, због чега сам морао да се стресам. Ипак ми је било топло у загрејаној бунди и дремеж ме је лагано хватао.

6.

Успомене и слике низале су се у мојој уобразиљи појачаном брзином.

»Какав ли је човек онај саветодавац што не престано нешто довикује из других саоница? Јамачно је риђ, плећат, са кратким ногама; сличан је, мислим, Фјодору Филипићу, нашем старом бифетнику.« И ја већ видим степенице наше велике куће и петорицу наших слугу, који о убрусима, тешко корачајући, преносе клавир из побочне собе; видим и Фјодора са засуканим рукавима свога памучног сјуртука како носи педал, истрчава напред, отвара врата, овде-онде придржава убрус, провлачи се између слугу, смета им и не престано забринуто довикује:

— К себи, натраг, ви тамо напред! Тако; задњи део увис, увис! Скрећи у врата! Тако!

— Допустите, Фјодоре Филипићу; ми ћемо сами, — вели понизно вртар, припијен уз перioniцу, сав црвен у лицу од напора.

Али, Фјодор Филипић не може да се смири.

»И шта то значи?« — упитах се. »Мисли ли он да је баш толико потребан за општу ствар, или се просто радује што му је бог дао ону поуздањем прожету, убедљиву речитост, те је с уживањем примењује? Мора бити да је тако нешто«. И ја због нечега видим рибњак, уморне дворске слуге које, до колена стојећи у води, навлаче прећу; па онда опет Фјодора Филипића, како са кантом за заливање у руци виче на све, трчи обалом и само покатакд прилази води да придржи злаћане караше, пролије мутну воду и захити свежу. Али, већ је подне, у јулу месецу. Свежом, покошеном травом у врту, под врелим сунчаним зрацима, идем некуда; још сам веома млад, недостаје ми нешто, нешто бих хтео. Идем пут рибњака, на своје омиљено место, између дивљих ружа и бреза и лежем да спавам.

Опомињем се осећања које ме је обузимало када сам лежећи гледао кроз црвена бодљикава стабла дивљих ружа у црну, тропну, суху земљу и у јасно плаво огледало малог језера које се блистало. То је било осећање неког невиног задовољства и туге. Све беше тако дивно, и на мене је она лепота утицала тако да помишљах да сам и сам леп и добар. Али, једило ме је једно: што ми се нико не диви. Запара је. Покушавам да заспим, да се утешим, али мухе, досадне мухе ни ту ми не дају мира: почињу да се скупљају око мене и упорно, пркосно скачу ми са чела на руке. Једна пчела зуји у мојој близини, на сунцу; лептири жутих крила лено прелећу са травке на травку. Гледам увис: очи ме боле, сунце исувише јако сија кроз светло лишће кудраве брезе, чије се гране нада мношћем повијају. Жега је, чини ми се, још несноснија. Покривам лице рупцем, али хоћу готово да се угушим; мухе ми се лепе на руке, из којих избија зној. У цбуновима дивљих ружа жагоре врапци. Један од њих долете на земљу, два-три пута нешто на њој кљуцну и весело цвркућући одлете некуда; то исто учини још један врабац. Са рибњака се чују удари пракљаче и разлеже се врева купача. У мало већој даљини од мене шуморе врхови бреза и ветар повија траву и лишће дивљих ружа. Благ поветарац издиже крај мога рупца на глави и помилова ми ознојено лице. Однекуда долете муха и заустави се крај мојих влажних усана. Испод леђа ме је жуљила једна суха грана. Не, не, не може се лежати: треба отићи на купање. Али, у близини леке чујем ужурбане кораке и уплашени женски разговор:

— Ох! боже мој! Шта да се ради? Нигде живог човека!

— Шта је, шта је то? — упитах, истрчавши на сунце, једну од слушкиња која уздишући протрча крај мене. Она се само осврну, одмахну руком и оде даље. Али, ето ти и седамдесетгодишње старице Матрјоне. Руком придржава рубац који јој спада са главе и, скакућући и вукући једну ногу, јури пут рибњака. Две девојчице журе под руку, а десетгодишњи дечак, у очевом сјуртуку, држећи се за сукњу једне од њих, трчкара за њима.

— Шта је то било? — упитах.

— Утопио се мужик.

— Где?

— У рибњаку.

— Који мужик? Да ли наш?

— Није. Странац.

Кочијаш Иван, клизећи гломазним чизмама по покошеној ливади, и гојазни надзорник Јаков, једва дишући, трче пут рибњака. За њима потрчим и ја.

Опомињем се оног унутарњег гласа који ми је говорио: »Дед, скочи, извади мужика, спаси га, и сви ће ти се дивити«, — што сам ја баш и хтео.

— Где је, где је? — упитах гомилу дворских слугу, које се беху окупиле на обали.

— Видим ја где он тоне тамо прѐко, до друге обале, у самом виру, у близини купатила; појави се некако, па га затим нестане, а затим се и опет појави; али, када повика: »утопих се, боже!«, оде наново у дубину и указаше се само мехурићи. Када то видех, викнух: »Господе боже, утопи се човек!« рече праља, која је опрано рубље слагала на обрамицу.

И пошто је обрамицу метнула на раме, она се, вртећи куковима, удаљи од рибњака.

— Гле, каква несрећа! — рече Јаков Иванов, настојник, очајничким гласом. — Колико ли ће се посла имати са судом!

Неки сељак са косом на рамену проби се кроз гомилу жена, деце и стараца, окупљених на другој обали, и, пошто је косу обесио о грану, стаде да се изува.

— Где је, где потонуо? — питао сам непрестано, у намери да се бацим у воду и учиним нешто необично.

Показују ми глатку површину воде, коју покаткада стане набирати лак поветарац. Не разумем како се могао утопити када вода исто онако мирно, лепо, равнодушно стоји изнад њега и блиста се као злато на подневном сунцу. Чини ми се да не могу ништа урадити, јер сам лош пливач, а и онај мужик беше се већ свукао и спремао да скочи у воду. Сви у њега гледају са надом и стрепњом. Пошто је до рамена загазио у језеро, мужик се полако враћа и облачи кошуљу, пошто не зна да плива.

Народ непрестано пристиже. Гомила постаје све већа; жене се држе једна за другу. Нико не прискаче у помоћ. Поједине особе враћају се кући. Старица Матрјона пита кћер да ли је затворила врата на пећи; онај дечак у очевом сјуртуку ревносно баца каменчиће у воду.

Али, гле, од куће јури узбрдо Трезорка, псето Фјодора Филипића. А ето, и он се трчећи указује иза цбунова дивљих ружа.

— Што стојите ту? — виче он у трку свлачећи свој сјуртук. — Човек се утопио, а они стоје... Ужe дајте овамо!

Сви са надом и страхом гледају у Фјодора Филипића, докле он, наслањајући се на услужног слугу, врхом леве скида десну чизму.

— Ено, тамо где стоји народ, тамо десно од врбе, Фјодоре Филипићу, тамо ... — говори му неко.

— Та знам већ, — одговара он и, набирајући обрве, јамачно као одговор на знаке стидљивости која се појављивала код женског света, скида кошуљу, крсти се и предаје је дечаку који стоји пред њим, а затим, одлучно прелази преко покошене траве и прилази рибњаку.

Трезорка, која није могла разумети ту ужурбаност свога господара, застаје крај гомиле, цичећи гледа у њега, а потом за њим скаче у воду. У први мах виде се само пена и млазеви воде који допиру чак до нас. Љупко размахујући рукама, уједначено издижући и спуштајући леђа, захватајући по читав хват око себе, Фјодор Филипић нагло плива у правцу друге обале. Трезорка, грцајући, брзо се враћа, отреса се крај гомиле и леђа брише о обалску траву. Докле се Фјодор Филипић приближава другој обали, два кочијаша стигну до врбе носећи пређу умотану око мотке. Фјодор Филипић издиже увис руке, загњури се једанпут, два пута, три пута у воду, из уста је избацујући у млазевима, отреса косу и не одговара на питања која му упућују са свих страна. Напоследку излази на обалу и, као што видим, наређује да се пређа извуче. Извлаче је, али у њој нема ничега осим муља и неколико ситних караша. И докле се пређа баца и по други пут, ја прелазим на другу обалу.

Чује се само глас Фјодора Филипића, који из-

даје наређења, плускање о воду мокрог ужета и уздаси уплашеног света.

— Сада вуците заједно, сложно, сви! — виче Фјодор Филипић.

Указује се сухо, оквашено лишће.

— Има нешто, тешко иде, браћо, — рече нечији глас.

Помаљају се оба крила пређе, и у њима се праћакају два три ситна караша. Затим се у усталасаној, замућеној води, у затегнутој мрежи, указује нешто бело. Усред глухе тишине свет се стреса од ужаса и језиви крици извијају се из његових уста.

— Вуци сложно, вуци на обалу! — чује се одлучни глас Фјодора Филипића, и утопљеника, преко покошених стабала репуха и чичка, извлаче до врбе.

И ја видим своју добру, стару тетицу у свиленој хаљини, видим њен штит од сунца са кићанком, који је био у највећој противности с оном страховитом сликом смрти, и њено лице, свакога тренутка готово да се заплаче. Сећам се разочарања које је изражавало то лице, и онога болног утиска што сам га имао када ми је она, у својој безазленој саможивости, тужно рекла: »Хајдмо, дете моје. Ах, како је све то страшно! А ти се ипак непрестано сам купаш и пливаш!«

Сећам се како је сунце силно пекло суху, трошну земљу испод ногу, како су се његови зраци титрали на језерској површини, како су о обалу ударали шарани, како су глатко водено огледало набирала читава јата рибица, како је високо испод неба летео јастреб шестарећи изнад пачића који су, гачући и брчкајући се, бежали у трску на средини рибњака, како су се бели, кудрави облаци

гомилали на видику, како се блато што га је пређа извукла на обалу лагано разилазило, и како сам ја, идући насипом, и опет слушао ударе пракљаче.

Учини ми се да сам се пробудио због претерано брзог јурења. Крај себе чух два гласа који су разговарали:

— Чуј, Игњате, хеј, Игњате! — рече глас мога кочијаша. — Прими ти мога путника; теби је свеједно. Што да узалудно терам коње? Прими га ти!

Игњатов глас украј мене одговори:

— А каквог бих ја имао разлога да одговарам за твога путника? Хоћеш ли ми за то дати пола боце ракије?

Отварам очи. Непрестано онај исти снег трепери ми пред очима, преда мном су они исти кочијаш и коњи. Наједном крај себе видим још једне саонице: Мој кочијаш сустиже Игњата, и ми доста дуго путујемо напоредо. Мада глас из других саоница саветује да не треба примити мање од пола боце, Игњат одједном зауставља тројку.

— Претовари га! Нека буде тако, и нека је са срећом. Частитићеш четврт боце чим сутра стигнемо. Имаш ли много пртљага?

Мој кочијаш весело искаче на снег, клања ми се и моли ме да пређем Игњату. Ја пристајем. Богобојажљиви сељак је, као што се види, веома задовољан и рад је да пошто пото некоем изрази своју захвалност и радост, те се клања и захваљује и Игњашки.

— Ех, хвала богу! Нас двојица, господе божје, путујемо пола ноћи, а не знамо куда! Он ће да вас одвезе, господине. Моји су коњи сустали.

И ревносно скида он мој пртљаг.

Докле су они преносили ствари, ја сам, по ветру који ме је носио, пришао другим саоницама. Оне су, са стране, са које је надирао ветар, биле за четврт аршина завејане снегом. Оба кочијаша имала су преко глава пребачен гуњ, испод којег им је било топло и угодно. Старац је испружених ногу лежао, а приповедач је настављао своју причу: »Када је ђенерал у краљевско име дошао Марији у тамницу, она му рече: »Ђенерале! Ти ми ниси потребан, и ја не могу да те волим, то јест: ти више ниси мој драган; мој дрган је дотични краљевић.«

»У то време...« хтеде да настави, али када виде мене, заћута и поче распаљивати лулу.

— И ви, господине, дођосте да чујете причу? — рече онај други човек, кога сам ја назвао саветодавцем.

— Па, код вас је тако лепо, весело! — рекох.

— Шта знамо; из досаде... разгонимо бриге.

— А да ли бар знате где смо ово сада?

То питање се, као што ми се учинило, није свиђало кочијашима.

— А ко може знати где смо? Можда смо залутали чак међу Калмике, — одговори саветодавац.

— Па, шта да се ради? — упитах.

— Шта да радимо? Наставићемо пут; можда ћемо се некако извући, — рече он гласом који је изражавао незадовољство.

— А ако се не извучемо, ако коњи застану у снегу, шта ће бити онда?

— Шта ће бити? Ништа.

— Можемо да се смрзнемо.

— Можемо, те још како! Ни пластови се више не виде: значи да смо одиста зашли међу Калмике. Главно је да се управљамо по снегу.

— Ти се, господине, чини ми се, бојиш да ћеш се смрзнути? — рече старчић дрхтавим гласом.

Мада ми се мало подругнуо, он ипак беше прозебао до костију.

— Јест, баш стеже мраз, — рекох.

— Ех, господине! Ради као што радим ја: скочи, потрчи мало, па ћеш се загрејати.

— Најбоље ће бити да потрчи са саоницама, — рече саветодавац.

7.

— Изволите, готово је! — довикну ми Аљоша из предњих саоница.

Мећава је била толико јака да сам једва могао, погнут унапред и обема рукама придржавајући скуте свога шињела, превалити оно неколико корачаја што су ме одвајали од саоница. Мој пређашњи кочијаш клечао је на средини празног коша. Видећи мене, скиде своју капу, којом приликом ветар бесно издиже његову косу, и затражи напојницу. Свакако да није очекивао да ћу га одбити, пошто се нимало не наљути, него само на ново на главу натуче капу и рече ми: »Бог нека вам плати, господине!« Затим повуче вођице, пућну језиком и крену од нас. Онда и Игњашка помери своја леђа и викну коњима. И опет шкрипутање снега и звекет прапораца заменише фијукање ветра, које се чуло кад год саонице стојаху на једном месту.

Отприлике читаву четврт часа по прелазу нисам спавао, него сам посматрао свога новог кочијаша и његове коње. Игњашка је са свога седишта не-

престано ћипао, омахивао бичем, лупкао ногу о ногу, и, погињући се унапред, на средњаку је поправљао кајас, који му је непрестано спадао на десну страну. Није био висока узраста, али беше снажан човек, као што се видело. На себи је имао кратак кожух без појаса и гуњ без јаке, тако да му је врат био разголићен. Чизме на његовим ногама не беху од клобучине, него од коже. Уши му је штитила једино коса. Сви његови покрети одавали су одлучност, управо у њима се изражавала његова тежња да се покаже одлучним. Међутим, уколико смо даље одмицали утолико се он све више и више врпољио на своме седишту, лупкао ногу о ногу и заподевао разговор са мном и Аљошком: бојао се, како је изгледало, да не клоне духом. А и имао је разлога: иако су коњи били добри, путовање је постајало све теже. Малаксавали су, пут је био све лошији, а мећава и мраз појачавали су се непрестано. Нисмо знали ни где смо ни куда се возимо. И смешно и необично било је слушати једнолико звекетање прапораца и Игњашкине узвице. Овда онда изгледало је као да се о Богојављењу или којем другом зимском празнику санкамо каквом сеоском улицом. Наједном Игњашка запева неку веселу песму.

— Хе ... еј, продераћеш грло, Игњате! — зачу се саветодавчев глас. — Престај мало!

— Шта хоћеш?

— Пре ... стај! ...

Игњат престаде. Опет се све стиша. Ветар на ново зафијука, а снег, ковитлајући се, навали у саонице. Саветодавац дође к нама.

— Шта је, дакле?

— Куда се ми ово возимо?

— А ко ће то знати!

— Мора бити да ти се смрзавају ноге, када толико лупкаш њима?

— Укочиле су ми се сасвим.

— Требало би да мало ходам. Ено, назире се нешто, виде се некакве черге ... можда калмицке. Тркни да видиш; загрејаћеш ноге.

— Добро. Придржи коње ... на!

И Игњат отрча у означеном му правцу.

— Треба мало проходити, па ће се нешто наћи, а не овако као без главе ... — рече ми саветодавац. — Гле, како је ознојио коње!

За све време докле је Игњат ишао — а то је трајало толико да сам се ја бојао да ћу залутати — саветодавац ми је спокојним, али одлучним гласом говорио шта и како треба радити на међави. Боље је, рече, испрегнути коње и пустити их да нас одвезу куда је њима драго; да се пут покаткад може познати и по звездама, и да бисмо већ одавно били на станици да је он ишао напред.

— Шта је? Јеси ли штогод нашао? — упита он Игњата, који се враћао газећи снег до колена.

— Да, као да се виде черге, — одговори Игњат тешко дишући, — али не знам чије су. Чини ми се да смо зашли на парголовски мајур. Требало би да скренемо улево.

— Трабуња којешта ... Та оно су чергари иза нашег села! — рече саветодавац.

— А ја велим да то нису они.

— Мени је довољно да само погледам. Оно ће бити ... оно је Томишјевско. Треба скренути надесно. Изићи ћемо право на велики мост, на осму врсту.

— А ја кажем да није тако! Својим очима сам видео! — одговори љутито Игњат.

— Ех, брате, а овамо си и ти некакав кочијаш ...

— И јесам ... Иди сам те види!

— Што да идем? Знам ионако.

Игњат се расрди и, не рекав ни речи више, скочи на седиште и потера даље.

— Авај, колико ли су ми се ноге укочиле! Не могу више да их загрејем, — рече он Аљошки, вадећи снег који беше упao у саре његових чизама.

Био сам страшно сањив.

8.

»Да ли се ја то смрзавам?« помислих кроза сан. »Кажу да смрзавање увек почиње сном. Боље се и утопити него смрзнути. Уосталом, свеједно ми је: да ли ћу се утопити или смрзнути. Али, само када ме не би иза леђа жуљила ова мотка и када бих могао да заспим«.

Ја заспим за трен ока.

»Како ли ће се свршити све ово?« упитах се када отворих очи и погледах у бело пространство. »Како ли ће се свршити све ово, ако не наиђемо на пластове и ако коњи стану, што ће, како изгледа, ускоро учинити? Посмрзаваћемо се сви«.

Признајем да је у мене, премда сам се помало прибојавао, жеља да нас снађе нешто необично и донекле трагично била јача од страха. Чинило ми се да не би било рђаво када би неке од нас ујутру коњи одвезли полусмрзнуте у које далеко, непознато село, а неке сасвим смрзнуте. И све тако, у

том смислу, са необичном јасноћом и брзином низали су се снови пред мојим очима: Коњи застају, снег нас завејава све већма, а од коња виде се само лук и уши. Одједном се однекуда озго појављује и крај нас промиче Игњашка са својом тројком. Ми га дозивамо и молимо да поведе и нас, али ветар односи глас, и њега нестаје. Игњашка се смеје, виче коњима, звиждуће и од нас се крије у некој дубокој, снегом завејаној јарузи. Старчић скаче на коња, размахује лактовима и рад је да одјезди, али не може ни да се са места помакне. Мој стари кочијаш, са пространом капом на глави, полети к њему, свлачи га на земљу и гази снег. »Ти си вештац«, рече он, »ти си богохулник; лутаћемо заједно!« Али, старчић главом пробија смет. Он више није старчић, него зец који бежи од нас. Сви пси јуре за њим. Саветодавац, а то је Фјодор Филипић, вели да сви поседамо у круг и да неће бити ништа баш и да нас завеје снег: биће нам топлије. И одиста, нама је топло и пријатно; само смо жедни. Ја узимам ковчежић, дајем свима рума и шећера, а и сам се поткрепљујем уз силно задовољство. Приповедач прича некакву бајку о дузи, а над нама се већ створила таваница од снега и дуга. »Начинимо сада свако себи собу у снегу, па да спавамо«, рекох ја. Снег мекан и топао као бунда. Ја себи градим собу и хоћу да уђем у њу, али Фјодор Филипић, који је у моме ковчежићу видео новце, рече: »Стој, дај те своје новце; свеједно ти је, пошто ћеш и иначе умрети!« и хвата ме за ногу. Ја му новац дајем, али молим њега и остале да ме пусте. Они не верују да је све то мој новац и хоће да ме убију. Ја старца хватам за руку и почињем да је љубим; старчева рука је нежна и лепа. Он је прво

истргне, а потом ми је и опет пружи и оном другом руком ме милује. Фјодор Филипић ми прилази ближе и прети ми. Ја бежим у своју собу; али то није соба, него дуг, бео ходник, и неко ме држи за ноге. Ја се отимам. У рукама онога што ме држи остаје моје одело и један комадић коже; али, обузима ме зима и стид; стидим се због тога што ми у сусрет долази заједно с утопљеником теткица носећи у руци штит од кише и малу хомеопатску апотеку. Њих двоје се смеју и не разумеју знаке које им дајем. Ја ускачем у саонице, а ноге ми се вуку по снегу; за мном јури старчић размахујући лактовима. Он је већ близу. Пред собом чујем звоњење два звона и знам да ћу бити спасен ако стигнем до њих. Звона брује све јасније, али старчић ме стиже и трбухом пада на моје лице, тако да их ја једва чујем. Ја му и опет узимам руку и почињем да је љубим, али старчић више није старчић, него утопљеник, и виче: »Игњашка, стој! Ено, оно су Ахметкини пластови, чини ми се! Иди да видиш!« Не, та ово је нешто срашно. Боље је да се пробудим. И ја отварам очи. Ветар ми преко лица пребацује skut Аљопкиног шињела. Колено ми је откривено; клизимо голим, залеђеним тлом, а звекетање прапораца јасно се разлеже ваздухом.

Погледом потражим пластове, али уместо њих видим некакву кућу са балконом и зупчаст зид тврђаве. Мене мало занима кућа и тврђава. Више бих волео да и опет гледам бели ходник по којем сам трчао, да чујем брујање црквених звона и да љубим старчеву руку. Наново склапам очи и успављујем се.

Спавао сам тврдо; звекет прапораца слушао сам и даље, и он ми је личио час на пса који лаје и на мене насрће, час на оргуље, а час опет на француске стихове које сам састављам. Понекипут онај главни прапорац био је нека направа за мучење, и она ми је непрестано стезала пету десне ноге. Бол је био толико јак да се пробудих и, отворив очи, стадох трљати стопало. Починјало је да се готово смрзава. Ноћ је још једнако била мутна. Саонице су и даље одмицале истом брзином; исти онај Игњашка седео је поребарке и лупкао ногу о ногу; исти онај логов је испруженог врата каскао кроз дубоки снег; кићанка на његовом аму отскакала је и ударала га по трбуху. Глава у средњака са разбрушеном гривом клатила се уједначено. Снежни прах се ковитлао и засипао салинце, коњске ноге до колена, шињеле и капе. Ветар је подухивао час са десне а час са леве стране, титрао се мојом јаком, скутом Игњашкиног гуња, гривом побочног коња и фијукао изнад лука и рукуница.

Беше страховита хладноћа, и чим главу мало промолих из јаке, а смрзнут, сух снег поче ковитлајући се да ми пада у препавице, у нос, у уста и за врат. Погледах око себе. Све се беласало, светлело и било је застрто снегом. Обузе ме страх. Аљопшка је спавао крај мојих ногу, у дубини саоница. Леђа су му била покривена дебелим слојем снега. Игњашка још не беше клонуо духом: непрестано је трзао узде, клицао и лупкао ногу о ногу. Прапорци су и даље дивно звекетали. Коњи су фрктали и јурили и чешће су се спотицали. Игњашка и опет скочи, одмахну руком и запева

неку песму својим танким грленим гласом. Не довршивши је, он заустави тројку, узде пребаци преко саоничног коша и сиђе на земљу. Ветар зафијука бесно; снег стаде као из рукавице засипати наше бунде. Ја се осврнух: треће тројке није било иза нас (негде је заостала). На другим саоницама, у снежном облаку, старац је потскакивао са ноге на ногу. Игњашка се два-три корака одмаче од саоница, седе у снег, распаса се и поче да скида чизме.

— Шта то радиш? — упиташ га.

— Треба се преобути; иначе ће ми се смрзнати ноге, — одговори он и настави изување.

Пошто ми беше хладно, не хтедох да врат извучем из јаке, да бих видео како он то ради. Седео сам усправно и гледао у логова, који је уморно омахивао репом.

— Шта је? Где смо сада? — упиташ. Хоћемо ли стићи пре зоре?

— Не бојте се, стићи ћемо, — одговори он. — Ноге су ми се прилично загрејале чим сам се преобуо.

И он крену даље. Прапорци зазвекеташе на ново и ветар зафијука. И ми и опет запловисмо бескрајним снежним морем.

Заспао сам тврдо. А када ме је Аљопшка пробудио гурнув ме ногом, и када сам прогледао, беше се расвануло. Учинило ми се да је хладније него што је било преко ноћ. Снег више није падао, али јак, сух ветар и даље је снежним прахом обасипао

поље, коњска копита и салинце. Небо са десне, источне стране имало је загаситоплаву боју и на њему су се указивале светле, неранцасте, косе пруге. Над главама, иза белих облака разастирало се бледо плаветнило. Свуда уокруг, докле је поглед могао да допре, лежао је на пољу бео, општрим слојевима обележен дубок снег. Овде-онде видело се по које сивкасто брдашце, преко којег је упорно прелетао снежни прах. Нигде се не запажаше траг саоница, човека или какве звери. Контуре кочијашевих леђа и коња јасно су се оцртавале на белом ви-дику ... Поруб Игњашкине модре капе, његова јака, коса и чизме беласали су се. Саонице су биле сасвим завејане. У риђег предњака цела десна страна главе и чупа на челу беху препуни снега, а исто тако и у логова са десне стране. Један једини предмет скретао је на себе моју пажњу: то је био стуб за обележавање врста, са којег је снег клизио на земљу и око којег ветар беше навејао голем смет. Ја сам се веома чудио томе што смо путовали целу целцату ноћ, с истим коњима, не знајући куда идемо, па смо ипак стигли некако. Наши прапорци као да су сада звекетали веселије. Игњат се умотавао боље и непрестано узвикивао; отпо-зади су фрктали коњи и чули су се прапорци на старчевим и саветодавчевим тројкама. Онај кочи-јаш што је спавао беше се у стени сасвим одвојио од нас. Пошто смо прешли пола врсте, наилазили смо на свеж, мало завејан траг тројке и погдегде на црвене мрље крви једног од коња, који свакако беше негде запео ногом и засекао се копитом.

— Мора бити да је то Филип. Гле, он је стигао пре нас! — рече Игњашка.

Украј пута уздиже се кућица са неким нат-

писом, коју је снег завејао чак до стрехе. То је била крчма. Пред њом стоји тројка са три зеленка рас-кречених ногу и потнутих глава. Пред вратима је снег рашчишћен, али он са крова непрестано веје и јак ветар га разноси даље.

Чувши звекетање наших прапораца, на вратима се помоли висок, риђ кочијаш са чашом ракије у руци. Он нам стаде довикивати нешто. Игњашка се осврну и замоли ме да му допустим да застане. Тада му први пут видех лице.

11.

Његово лице није било припурасто, сухо и са правим носом, као што сам ја замишљао, судећи по његовој коси и по стасу. Оно беше округло, са затубастим носом и великим устима, с отворено-плавим, округластим очима. Образи и врат му били су румени као да их је когод сукном натрљао; обрве, дуге трепавице и маље које су му покривале лице беху улепљене снегом и сасвим беле. Станица је била удаљена још свега пола врсте, те ми за-стадосмо.

— Само што брже, — рекох.

— Одмах ћу, — одговори Игњашка, скочи са седишта и приђе Филипу.

— Дај брате, — рече он, рукавицу са десне руке и бич баци у снег и, пошто је накреноу главу, на искап испи пружену му чашу ракије.

Крчмар, по изгледу ислужени Козак, изиђе на врата са боцом у руци.

— Кому да налијем? — упита он.

Високи Василије, мршав, плав сељак са јарећом брадицом, и саветодавац, човек гојазан, светлих обрва и трепавица, са густом брадом која му је уоквиривала лице, приђоше те и они испише по једну чашу. И старац хтеде прићи, али пошто га не познаше, он отиде својим коњима и једнога од њих стаде гладити по леђима и куковима. Старчић је био тачно онакав како сам га замишљао: сухоњав, набораног, помодрелог лица с оретком брадом, шиљастим носићем и крњим, жутим зубима. На глави је имао сасвим нову кочијашку капу. Кратки, олињали, смолом упрљани кожух, подеран на рамену и skutима, није му покривао колена и ланене чакшире, увучене у толеме чизме од клобучине. Био је погрбљен и имао је смежурано лице. Дрхтао је и колена су му поклецивала. Тапкао је ногама по снегу око саоница, очевидно желећи да се загреје.

— Дед, Митрићу, поручи једну боцу. Жестоко ће те загрејати.

Митрић слеже раменима. Доведе у ред кајас на своме коњу, поправи лук и приђе мени.

— Па, господине, — рече он, скиде капу и дубоко ми се поклони, — целу сам ноћ са вама лутао тражећи пут. Наградите ме само четвртином боце. Одиста, баћушка, ваша светлости! Немам се чиме загрејати, — дададе уз осмех препун понизности.

Пружих му четвртину рубље. Крчмар изнесе бочицу и предаде је старцу. Овај скиде рукавицу, остави бич и принесе малу, црну, храпаву и мало помодрелу руку чашици; али, његов палац, који као да беше туђ, не хтеде да га послуша. Он не мога да задржи чашу, испусти је у снег и проли ракију.

Кочијаша прснуше у смех.

— Гле, смрзао се наш Митрић; ни ракију не може да одржи.

Митрић се растужи што је пролио ракију. Али, налише му другу чашу, па му је сручише у уста. Он се очас раздрага, утрча у крчму, припали лулу, стаде да се смешка, показујући своје жуте, крње зубе, и да псује уза сваку реч. Пошто беху испили и последњу боцу, кочијаша приђоше својим тројкама, и ми кренусмо даље. Снег се још већма беласао и сијао и замарао нам је очи. Оне наранцасте пруге почињале су да се разилазе небом. На видiku се наједном између сивих облака указа црвени сунчев котур. Небесно плаветнило постаде сјајније, блиставије; пут је понегде био испроваљиван. У оном студеном ваздуху осећала се некаква пријатна и блага свежина. Моја тројка јурила је веома брзо. Предњакова глава и врат са гривом, која се лепршаше око лука, клатили су се убрзано испод већег звонца, чије клатно није више ударало о зидове него их стругало. Снажни логови сложено су затезали замрзле конопце и одлучно потскакивали, тако да их је кићанка лупкарала по трбусима и кајасима. Понекипут зађу они у смет, где им се очи напуне снежног праха, а затим и опет вешто изиђу на прокрчени пут. Игњашка је непрестано клицао веселим тенором; сухи мраз шкрипутао је под салинцима; иза нас су звекетали прапорци и разлегали се узвици пијаних кочијаша. Ја се окренух: Сиви, кудрави логови испружених вратова уједначено јуре снегом. Филип намешта капу и непрестано омахује бичем; старчић пак, опружених ногу, лежи исто онако на средини саоница.

После два минута саонице зашкрипаше по даскама почишћеног уласка станичне куће. Игњашка окрену к мени своје снегом завејано, весело лице из којег је избијала хладноћа.

— Ипак вас довезосмо, господине! — рече он.

ХАЏИ МУРАТ.

Враћао сам се преко њива кући. Било је увелико лето. Ливаде већ беху покошене, и почињала се косити раж.

Избор цвећа у то годишње доба је диван. Ту су вам: црвена, бела, ружичаста и мирисна, китњаста детелина; као млеко бела титрица са својим отвореножутим кругом на средини; жута горушица која мирише на мед; витко, љубичасто или бело, лали слично звонце; пузава грахорица; жуте, црвене и црвенкасте скабиозе; плавичаста, крута боквица са руменкастим маљама и нежним мирисом који се једва осећа; различак, отворено плав на сунцу и док је млад, а модар и унеколико црвенкаст увече и кад остари; и нежни попонци који на бадем миришу и брзо увену.

Бејах набрао велику киту различитог цвећа и пошао кући, када у јарку запазих диван, расцветан чкаљ боје као у малине, врсту чкаља који се код нас зове »татарин« и који косци приликом кошења пажљиво обилазе или га, ако га случајно покосе, из сена избацују, да не би људе убадао у руке. Дође ми на ум да тај чкаљ узаберем и метнем у своју киту. Сиђем у јарак и, пошто сам длакавог бумбара који се беше у цвет упио и ту слатко заспао отерао са његовог меканог местанца, почех да тај цвет откидам. Али, то није био нимало лак посао: не само што ми је жаокама начичкана стабљика, иако руку

бејаш увио убрушчићем, боцкала прсте, него је уз то била толико отпорна и чврста да сам се око ње мучио пуних пет минута кидајући влакно за влакном. Када сам цвет најзад откинуо, његова стабљика је била сасвим изломљена, изгужвана, а ни сам он није више био онако свеж и леп. Осим тога, због свога незграпног, грубог облика, није се слагао с осталим нежним цветићима моје ките, те га бацих. »Колико ли је ипак енергије, колико животне снаге било у њему!« помислих сећајући се мука којих ме је стао докле сам га узабрао. »Како ли се очајнички бранио, како ли је скупо продао свој живот!«

Пут ка кући водио је преко тек узораних, црних њива. Корачао сам узбрдицом прашињавим друмом. Узорано поље било је спахиско и веома велико; с обе стране пута и напред на узбрдици виђаху се само црне, поједнако избраздане и још неповлачене њиве. Плуг ту беше одлично извршио свој посао: нигде се на том пространом пољу не виђаше ни једна једина биљка, ниједна травчица, — све је било црно.

»Баш ти је човек створење које само руши! Колико ли најразноврснијих живих бића, биљака уништава он, да би само одржао свој живот!« помислих и нехотице тражећи ма какав траг вегетације усред онога мртвог, црног поља. Пред собом, са десне стране пута, угледах некакав цбунић. Када сам му се приближио, видех да то беше исти онакав чкаљ као што је био и онај са којег сам без икакве потребе откинуо његов цвет.

Цбун тога »татарина« имао је три изданка. Један беше откинут, те му је остатак стабљике стрчао попут отсечене руке. Друга пак два изданка

имала су по један цвет. Ти цветови били су некада црвени, а сада беху црни. Једна је стабљика била сломљена, и њена половина, са прашињавим цветом на крају, висила је низ њу; друга пак, иако умазана црном земљом, дизала се увис. Видело се да преко цбуна беше прешао чак, да се цбун потом усправио, премда не сасвим, јер је ипак стојао попут човека којему је отсечен један делић тела, коме су преврнули утробу, откинули руку, извадили очи, али који ипак остаје на своме месту и не предаје се непријатељу, чији је мач покосио сву његову браћу око њега.

»Колика енергија!« помислих. »Човек је све победио, милионе биљака је уништио, а тај цбун ту одолева му још непрестано.«

И ја се сетих једне историје из давнашњих времена, из доба кавкаских борби, коју сам деломице и сам видео, деломице познавао по причању других очевидаца, деломице пак допунио из своје уобразиље. Ево те историје, онакве каква се она скалупила у моме сећању и у мојој машти.

1.

Било је то крајем 1851. године. Једне хладне новембарске вечери дојезди Хаџи Мурат у немирно чеченско село Махкет, препуно оштрог задаха дима кравље балеге, која се у томе крају употребљава као гориво.

Тек што је била умукла отегнута мујезинова песма, а у чистом, планинском ваздуху су се, кроз рикање говеда и блеку оваца што се беху разишле по сеоским двориштима, поређаним једно до другог

попут чашица у саћу, разговетно чули гласови грлатих мушкараца који су се препирали, и разговори женскадије и деце доле украј шедрвана.

Тај Хаџи Мурат био је, по својим јуначким подвизима, чувени Шамилов нахиб, који је на своме коњу излазио једино са својом заставом и у друштву неколико десетина фанатичних мурида што би на својим коњацима поигравали око њега. Међутим, овога пута јахао је он, умотан у свој башлик и у своју доламу, испод које је вирно врх цеви његове пушке, у пратњи једног јединог мурида, очевидно трудећи се да остане што је могућно мање познат, и својим живахним црним очима загледајући у лица сеоских становника које је сретао.

Пошто је стигао наред села, Хаџи Мурат се не упути улицом која води у чаршију, него скрену налево у узани ћорсокак. Дојавивши до друге чатрље у том ћорсокаку, заривене у стену, он свога коња заустави и погледа око себе. Под стрехом те чатрље није било никога, а на крову, иза димњака, који пре кратког времена беше олепљен глином, лежао је неки човек покривен кожухом. Хаџи Мурат тога човека гурну држаљем свога бича и пућну језиком. Испод кожуха се помоли старац у ноћној капи и у похабаном старом бешмету. Старчеве очи без трепавица бежу црвене и влажне, и да би их отворио морао је да неколико пута јаче затрепће. Хаџи Мурат промрмља уобичајени поздрав: »Селам алејкум!« и откри своје лице.

— Алејкум селам! — отпоздрави старац смећећи се својим безубим устима, када је познао Хаџи Мурата. Затим се усправи на мршаве ноге и са доста труда стаде називати папуче са дрвеним потпетицама, које су дотле лежале крај димњака.

Не журећи се, провуче руке кроз рукаве свога похабаног кожуха и пође натрашке низа лестве што бежу прислоњене уза зид. Докле се облачио и слазио, старац је непрестано омахивао главом на танком врату и мљескао безубим устима. Пошто је сипао на земљу, он услужно прихвати Маџи Муратовог коња за поводац и стремен. Али, окретни и снажни мурид, који је дошао са Хаџи Муратом, журно сјаха, одгурну старца у страну и стремен узе у своје руке. Хаџи Мурат сиђе са коња и, мало храмљући, ступи под стреху. На вратима се појавио дечак од својих петнаест година и црним, као трњина сјајним очима зачуђено се загледа у тога намерника.

— Тркни до мошеје и зовни оца, — заповеди му старац, а затим поведе Мурата и на чатрљи му отвори врата која зашкрипаше.

Докле је Хаџи Мурат прелазио праг, на унутарња врата изиђе нека постарија, витка, суха женска прилика у црвеном бешмету преко жуте кошуље и плавих шалвара, носећи неколико јастука у рукама.

— Добро дошао! — рече она и, пошто се дубоко поклонила, узе јастуке слагати украј предњег зида, да би на њих сео гост.

— Нека су ти живи и здрави синови! — одговори Хаџи Мурат, са себе скиде бурку, пушку и сабљу и предаде их старцу.

Старац опрезно обеси о клинове пушку и сабљу до домаћинског оружја, између два велика умиваоника, који су се сијали на глатко олепљеном и лепо окреченом зиду. Хаџи Мурат пак намести на себи пиштољ, који му је висео на леђима, приђе наслаганим јастуцима и, закопчавши хаљину, седе

на њих. Старац се спусти крај њега на своје голе пете, зажмире и подиже руке са длановима окренутим навише. Хаџи Мурат учини то исто. Потом њих обојица очиташе неку молитву, погладише себе рукама по лицу и саставише их на крају браде.

— Не хабер? (шта је ново?) — упита Мурат старца.

— Хабер јок (нема новости), — одговори старац и својим црвеним, изнуреним очима не погледа Мурата у лице, него у његове груди. — Ја живим тамо код пчелињака, и данас сам овамо дошао да видим сина. Он ће знати шта је ново.

Хаџи Мурат разумеде да старац неће да каже оно што зна и што је Хаџи Мурату било потребно да докучи. Он само лако климну главом и не хтеде да га даље испитује.

— Повољних новости нема, — настави потом старац. — Ново је само то да се зечеви договарају како да одагнају орлове. Орлови пак растргну час једног, час другог. Прошле недеље су руска папшчад Мичикљанима упалила село, лице им се, да-богда, нагрдило, — завршио је старац промуклим гласом.

У тај мах уђе Хаџи Муратов мурид. Корачајући крупним корацима по земљаном поду, он, као и Хаџи Мурат, скиде бурку, пушку и сабљу, и, оставив на себи само јатаган и пиштољ, обеси их на исте клинове на којима је висило и Хаџи Муратово оружје.

— Ко је овај? — упита старац Хаџи Мурата, показујући прстом на тога човека.

— То је мој мурид. Име му је Елдар, — рече Хаџи Мурат.

— Добро, — одговори старац и Елдару показа место на ћебету крај Мурата.

Елдар седе, скрсти ноге и, ћутећи, својим лепим овнујским очима загледа се у лице разговорног старца. Овај је причао како су њихови храбри момци прошле недеље ухватили два руска војника, једнога убили, а другог послали у Ведено ка Шамилу. Хаџи Мурат је то расејано слушао, погледао у врата и ослушкивао гласове који су допирали споља. Наједном се испод стрехе пред чатрљом зачуше кораца, врата шкрипнуше и уђе домаћин.

Садо, сопственик те чатрље, био је човек од својих четрдесет година, мале брадице, дуга носа и исто онако црних, иако не онако сјајних очију као у петнаестгодишњег дечака, његовог сина, који је отрчао по њега, заједно с оцем ушао у чатрљу и сео крај врата. Скинув дрвене папуче пред вратима, домаћин на потиљак одавно нешишане главе, обрасле црном косом, затури стару, олињалу шубару и одмах чучну наспрам Хаџи Мурата.

Зажмире исто онако као и старац, издиже руке са длановима окренутим навише, очита молитву, рукама превуче лице и онда стаде да говори. Причао је како је од Шамила стигла заповест да Хаџи Мурата ухвате жива или мртва, да су колико јуче отишли Шамилови изасланици, и да се народ не усуђује да не послуша Шамила, те да, према томе, ваља бити на опрезу.

— У мојој кући, — рече Садо, — докле сам ја жив, моме познанику неће нико ништа учинити. Али, шта ли ће да буде када ти изиђеш у поље? О томе треба поразмислити.

Хаџи Мурат је то слушао пажљиво и одобравао климајући главом. Када је Садо завршио, он рече:

— Добро. Сад треба да Русима пошаљем гласника са писмом. Ићи ће мој мурид, али потребан му је пратилац.

— Могу да са њим пошаљем брата Бату, — рече Садо. — Зовни Бату, — окрену се он сину.

Дечак, који као да је имао опруге у чилим ногама, скочи и машући рукама журно изиђе из чатрље. Након десетак минута врати се са Чеченцем, човеком опаљеног лица и са жилавим, кратким ногама, у распараној жутој черкесци, са подераним и отрцаним рукавима и у опуштеним црним доколеницама. Хаџи Мурат се са њим поздрави и одмах, без околишења, рече:

— Можеш ли ти да овога мога мурида одведеш к Русима?

— Могу, — весело одговори Бата. — Од мене ниједан Чеченац неће га спровести боље. Други би можда много обећао, али не би учинио ништа. Али, ја ћу га одвести насигурно.

— Добро, — рече Хаџи Мурат. — За свој труд добићеш три рубље, — рече он подигнув три прста увис.

Бата климну главом у знак да је разумео, али додаде да њему није стало до новца, него да је из поштовања готов да послужи Хаџи Мурату. Свима брђанима је познато како је Хаџи Мурат тукао руске свиње.

— Добро, — рече Хаџи Мурат. — Уже вреди када је дугачко, а говор када је кратак.

— Па, ћутаћу, — рече Бата.

— Онде где Аргун савија према низбрдици има у шуми ливада, а на њој су два пласта сена. Знаш ли где је то?

— Знаш.

— Три моја коњаника чекају тамо мене, — рече Хаџи Мурат.

— Добро, изусту Бата и климну главом.

— Упитаћеш за Кана Махому. Кан Махома већ зна шта треба да се учини и каже. Њега ћеш одвести кнезу Воронцову, руском команданту. Можеш ли то да урадиш?

— Могу.

— Да га одведеш и вратиш. Можеш ли?

— Могу.

— Пошто то учиниш, вратићеш се у шуму. И ја ћу бити тамо.

— Све ћу то да учиним, — рече Бата, а затим, пошто је устао, склопи руке на прси и изиђе.

— Морам да још једног човека упутим у Чехи, — рече Хаџи Мурат домаћину, када је Бата изишао. — Тамо би требало... — поче он, машивши се једног фишека из черкеске, али очас спусти руку и заћута, када спази две женске прилике које су улазиле у чатрљу.

Једна од њих била је Садова жена, она иста постарија, слабуњава женска прилика што је намештала јастуке. Друга беше веома млада девојка у црвеним шалварима и зеленом бешмету, са нискама сребрног новца на грудима. На крају њене кратке, али дебеле црне плетенице, која се спуштала низ мршава јој плећа, била је обешена сребрна рубља. Имала је исте онакве попут трњине црне очи као отац и брат, и оне су весело севале у младом лицу, које се упињало да буде озбиљно. Није гледала у госте, али видело се да осећа њихову присутност.

Садова жена носила је низак, округло сточић, на којем беху чај, ваљушци, уштипци, сир, погача

и мед. Девојка је у рукама имала умиваоник, ибрик и убрус.

Садо и Хаџи Мурат су ћутали, докле су те две женске прилике стављале сто пред госте. Догод су се њих две задржавале у чатрљи, Елдар је седео непомично као кип и своје овнујске очи упирао је у скрштене ноге. Тек пошто су оне изишле и пошто се шум њихових корака изгубио иза врата, он уздахну као да му је лакнуло. Хаџи Мурат пак извуче из черкеске један метак, из њега извади зрно и испод зрна пресавијен листић хартије.

— Ово да се даде моме сину, — рече, показујући тај листић.

— А коме да се преда одговор? — упита Садо.

— Теби; а ти ћеш га донети мени.

— Биће као што кажеш, — рече Садо и тај листић тури у своју черкеску. Затим обема рукама узе ибрик и Хаџи Мурату примаче умиваоник. Хаџи Мурат засука рукаве свога бешмета до лаката својих жилавих, белих руку и подметну их под млаз хладне, бистре воде што ју је Садо левао из ибрика. Отрвши руке грубим, чистим убрусом, Хаџи Мурат се примаче јелу. То исто учини и Елдар. Докле су гости јели, Садо је седео према њима и неколико пута им захваљивао што су га походили. Дечак који је седео код врата није ни за тренутак одвајао очију са Хаџи Мурата и смешкао се, као да је тим смешењем хтео да потврди очеве речи.

Премда Хаџи Мурат пуна двадесет и четири часа не беше ништа окусио, појео је само нешто хлеба и сира. Малим ножем, који је извадио испод јатагана, узео мало меда и намаза га на хлеб.

— Наш је мед добар. Ова година је медовита; и много га има, — рече старац, очевидно задовољан што је Хаџи Мурат јео хлеба.

— Хвала, — рече Хаџи Мурат и престаде јести. Елдар је још био гладан, али се и он, као и његов господар, одмаче од стола и Хаџи Мурату додаде умиваоник и ибрик.

Садо је знао да га угошћивање Хаџи Мурата може стати живота, пошто је после сукоба између њега и Шамила било објављено свима становницима Чечне да нико коме је живот мио и драг не сме Хаџи Мурата примити у село. Садо се бојао да би сеоски становници могли сваког часа дознати о Хаџи Муратовом бављењу у његовој кући и затражити да им се изда. Него, то њега није ни најмање узбуђивало. Он је сматрао да му је дужност да свога госта заштити, па ма га то стало живота, и поносио се тиме што чини оно што му дужност налаже.

— Докле си у мојој кући и докле је мени на рамену главе, нико ти неће ништа учинити, — понови он Хаџи Мурату.

Хаџи Мурат погледа у његове сјајне очи и, прочитавши у њима да је то истина, некако свечано му рече:

— Нека си срећан и дуговечан!

Садо ћутећи стави руке на груди у знак захвалности на тим лепим речима.

Пошто је спустио капке на прозорима и у пећ додао дрва, Садо, веома весео и узбуђен, изиђе из гостинске собе и отиде у одељење у којем је становала његова породица. Женске још нису биле

заспале, него су разговарале о опасним гостима што ће преноћити у њиховој гостинској соби.

2.

Исте те ноћи из тврђаве Ваздвиженска, на десет врста од села у којем је преноћио Хаџи Мурат, бежу кроз шахгинску капију изишла три војника са подофициром. Војници су били у кратким кожусима и черкеским шубарама, са савијеним шињелима преко рамена и у чизмама високим до изнад колена — као што су се тада носили кавкаски војници. Са пушкама о раменима, најпре су ишли путем. Затим, пошто бежу превалили неких пет стотина корачаји, они наједном са пута скренуше удесно и, прешавши још десет корака, зауставише се код неког изваљеног платана, чије се црно дебло назирало у мраку. Код тога платана је обично постављана заседа.

Блиставе звезде које су, докле војници журно корачаху шумом, и саме, како се чинило, јуриле изнад врхова тамних дрвета, застале су такође и јасно су светлуцале кроз оголено грање.

— Хвала богу, — рече мрзовољно подофицир Панов, са рамена скиде своју пушку са бајонетом и уз звекет је прислони уз стабло једног дрвета. Сва три војника учинише то исто.

— Ето, изгубио сам је, — прогунђа љутито Панов, — а можда и код куће заборавио, или ми је испала путем.

— А шта то тражиш? — упита један војник веселим, дрским гласом.

— Лулу... Ђаво би знао где сам је део.

— А имаш ли бар камиш? — упита тај исти глас.

— Имам; ево га.

— Хе, онда пушићемо из земље.

— Како?

— Удесићемо већ; ни брига те.

— Пушење у заседи било је уопште забрањено; али, то није ни била заседа, него више претстража, која је ту постављана ради тога да пази да брђани не би, као што су то чинили раније, довукли топове и пуцали на утврђење. Панову није ушло у главу зашто би он себе лишио уживања у пушењу и стога је прихватио предлог тога веселог војника. Војник је пак из цепа извадио ножић и њиме стао копати земљу. Пошто је јамицу ископао и са свих страна је утапкао, он у њу стави доњи крај камиша, а затим је напуни дуваном и — лула беше готова. Кремен кресну и тренутно обасја кошчато лице у војника који је лежао потрбушке. Камиш стаде крчати, и Панов осети пријатан мирис запаљене крпе.

— Па, јеси ли удесио? — упита он војника.

— Те још како! Погледај! — одговори војник.

— Детић је овај Авђејев, вешто момче. Дед, да видим.

Авђејев се помери у страну, да би уступио место Панову. Овај леже потрбушке и, пошто је рукавом отро врх камиша, поче вући дим.

Када су се сви редом до миле воље напушили, међу њима се развезе разговор.

— Прича се да је четни командир и опет турао руку у касу и да је приличну суму прокоцкао, — рећи ће један војник нехајно.

— Па вратиће, — одговори Панов.

— Да, да, ваљан је то официр, — потврди Авђејев.

— Ваљан, ваљан, — настави мрзовољно војник што је о тој ствари повео разговор. — По моме мишљењу требало би да чета узме њега на одговор. Ако је нешто узео, нека каже колико и кад мисли да врати.

— Разуме се, чета би морала да ту донесе своју одлуку, — рече Панов и одмаче се од камиша.

— Дакако, чета је оно што је главно, — потврди Авђејев.

— Треба купити зоби и набавити обућу за пролеће. Одакле ћемо доћи до новца, ако га је он узео? — промрмља незадовољни војник.

— Као што рекох, нека чета донесе своју одлуку. — Он је већ више пута новац узимао, па га и опет враћао.

У то време на Кавказу свака чета се преко својих повереника старала о своме снабдевању. Од државе добивала је по шест и по рубаља на војника те набављала храну, садила купус, косила сено, имала своја кола и дичила се својим добро ухрањеним коњима. Четни новац стојао је у једном сандучету, чији је кључ био код четног командира, и тако се чешће дешавало да он одатле узима позајмице. Тако је било и сада, те су војници у тај мах разговарали о томе. Намрштени војник — који се звао Никитин — тражио је да командир положи рачун, а Панов и Авђејев сматрали су да то није потребно.

Иза Панова дође ред и на Никитина да повуче који дим. Пошто је пода се простро свој шињел, он на њ седе и леђима се наслони на дебло. Војници заћуташе. Чуло се само жаморење ветра горе из-

међу врхова оголелих дрвета. Наједном се усред тога жаморења стаде разлегати урликање, завијање, плач и смех шакала.

— Гле... како се смеју ти проклети обешњаци, — рече Авђејев.

— То се они смеју теби стога што ти је сурла искривљена, — рече четврти војник, Малорус, нежним гласом којим је чисто певао.

Све се стиша и опет. Само је ветар и даље љуљао гране те час звезде заклањао а час откривао.

— Је ли, Антонићу, — одједном весели Авђејев упита подофицира Панова, — дешава ли се теби кадгод да те обузме чежња?

— Каква чежња? — процеди мрзовољно кроза зубе Панов.

— Мене она понекипут обузме толико силно, толико силно да ни сам не знам шта бих све урадио са собом.

— Шта велиш! — рече Панов.

— Када сам оно пропио новац, то сам учинио једино из чежње. Чим ме је она обузела, помислио сам: дај да се својски опијем!

— Али, дешава се да је човеку од пића још теже.

— Тако је; али, шта да се чини?

— Па за чим ти то чезнеш толико?

— За чим чезнем? Чезнем за завичајем, за својим милима и драгима.

— Мора бити да сте ви веома богати?

— Нисмо богати богзна колико, али смо живели добро; добро смо живели. — И Авђејев исприча подофициру оно што му је већ толико и толико пута причао.

— Добровољно сам уместо старијег брата ступио у војску, — рече Авђејев. — »Он је имао петоро деце, а ја се тек бејаш оженио. Мати ме је молила, и ја сам помислио: »Шта ме је стало, можда ће се некада спомињати моје добро.« Отишао сам спахији. Наш спахија је добар човек, и он ми рече: »Красно си ти момче, иди«. Те тако сам и отишао за брата.

— Па то је било веома лепо од тебе, — рече Панов.

— А сада, веруј ми, Антонићу, тугујем за кућом. И највише тугујем управо стога што сам у војне редове ступио за брата. Њему је сада добро, а ја се мучим. И што више размишљам све ми је горе. Грех је то, знам, али шта ћу?

Авђејев је ћутао.

— Хоћемо ли да и опет попушимо по једну лулу? — упита он после неколико тренутака.

— Можемо, напуни је! — рече један од војника.

Али, до пушења не дође. Тек што Авђејев беше устао и почео пунити лулу а наједном се кроз жаморење ветра на путу зачуше кораци. Панов дохвати пушку и ногом гурну Никитина. Никитин скочи и подиже шињел. Устаде и четврти војник, Бондаренко.

— Да знате, браћо, шта сам сањао! — отпоче он.

Авђејев даде Бондаренку знак да ћути, и војници су стојали као неми и ослушкивали. Приближавали су се лагани кораци људи који нису, по свој прилици, имали чизме на ногама. У мраку се све јасније чуло шуштање сухог лишћа и пуцкарање кртих гранчица. Потом се чу разговор на оном особитом грленом језику којим говоре Че-

ченци. Након неколико тренутака војници су не само јасно чули гласове, него и видели две сенке које су промицале у оној полутами између дрвећа. Када су те сенке дошле наспрам војника, Панов са своја два друга изиђе на пут, држећи пушку »на готово«.

— Стој! Ко иде? — викне он.

— Мирољубиви Чеченци, — проговори човек нижега раста. То је био Бата. — Пушке јок, сабље јок, — додаде он показујући на себе. — Кнез нам »требаш«.

Онај одраслији човек стојао је ћутећи уза свога друга. Ни он није имао оружја.

— Мора бити да су ово гласници, — рече Панов обратив се друговима. — Морамо их одвести пуковнику.

— Кнез Воронцов много »требаш«; велика ствар, — рече Бата.

— Добро, добро, одвешћемо вас, — одговори Панов. — Могао би да га одведеш ти заједно са Бондаренком, — окрену се он Авђејеву. — Па када га предате дежурноме, а ви се вратите. Пази, — додаје Панов, — само опрезно: нареди им да иду испред тебе.

— А зашто ми је ово? — рече Авђејев и бајонетом стаде бости кроз ваздух. — Један убод, па је готов.

— Та нећемо ваљда да их убијамо, — рећи ће Бондаренко.

— Дакле, напред!

Када су се у даљини изгубили кораци те двојице војника и гласника које су они спроводили, Панов и Никитин се вратише на своја места.

— Кога ђавола траже ноћу? — рече Никитин.

— Мора да је нешто важно посреди, — одговори Панов. — Прилично је захладнело, — додаде он, а затим разви шињел, обуче га и седе уз дрво.

После два часа вратише се Авђејев и Бондаренко.

— Па, предадoste ли их? — упита Панов.

— Предадосмо. Код пуковника још не спавају. Одвели смо их право к њему. Красни су ти оно људи, ти ћелавци, — настави Авђејев. — Богами! Дивно смо се поразговорили са њима.

— Ти волиш да се разговараш са сваким, — рече Никитин зловољно.

— Исти су као и Руси. Један је ожењен. Имаш ли марушку? упитам га. — Имам, вели. — Оваца имаш ли? — Имам много. — Коња? — Коња имам. — И тако смо се лепо наразговарали. Красни људи.

— Красни велиш! — рече Никитин, — а падни му шака, дроб ће ти распорити.

— Ускоро ће почети да свиће, — рече Панов.

— Да, звезде су већ отпочеле да се гасе, — одговори Авђејев и седе.

И војници заћуташе и опет.

3.

Касарна и војничке кућице биле су већ одавно мрачне, и само на једној од највећих тврђавинских кућа још су се светлели сви прозори. У тој кући становао је командант куринаскога пука, кнез Семјон Михайловић Воронцов, син главнокомандујућег Воронцова, губернатора у Тифлису. Млади Воронцов и његова жена Марија Васиљевна, чувена

петроградска лепотица, живљаху у тој кавкавској тврђавици господственим животом, каквим никада дотле није живео нико у томе крају. Воронцову пак, а нарочито његовој жени, чинило се да њих двоје ту живе не само скромно него управо оскудно. Међутим, тамошње становништво задивљавао је тај њихов живот својом необичном раскоши.

У том тренутку, око поноћи, у пространој дворници са големим сагом што застирало је цео под и са спуштеним тешким завесама, седео је домаћин у кругу својих гостију за столом, који су осветљавале четири свеће, и са њима је играо карата. Кнез Воронцов беше плав човек дугуљаста лица; на себи је имао униформу крилног ађутанта, са монограмом и нараменицама; његов партнер у игри био је један кандидат петроградског Универзитета, младић намргођеног, мрзовољног изгледа, кога кнегиња беше недавно узела за учитеља своме сину из првога брака. Њихови такмаци у игри беху два официра: четни командир Полторацки, премештен у то место пре кратког времена из гарде, човек пуних, румених образа, и пуковски ађутант, који је седео укочено и са хладним, достојанственим изразом на лепом му лицу. Кнегиња Марија Васиљевна, необична лепојка високог узраста, крупних очију и црних обрва, седела је до Полторацкога, својим кринолином дотицала се његових ногу и гледала у његове карте. Њене речи, њени погледи, њен осмех, сваки покрет њенога тела, парфем којим је мирисала — све то беше њему мозак завртело толико да је он, осећајући њену близину, заборављао све и сва те непрестано чинио погрешку за погрешком, страховито једећи свога партнера.

— Али, та ово се не може издржати више! Опет је жртвовао кеџа, — рече ађутант и поцрвене од гнева када виде да Полторацки избаци ту карту.

Као да се пренуо из сна, Полторацки исколачи своје благе, црне очи и погледа у незадовољног ађутанта.

— Па опростите му, — рече Марија Васиљевна смећећи се. — Ето, зар вам нисам рекла? — обрати се она Полторацком.

— Та ви ми о томе нисте рекли ништа, — рече Полторацки такође се смећећи.

— Зар одиста нисам? — одговори она и осмехну се наново. И тај осмех, који је у исти мах био одговор на његово смећење, узбуди и обрадова Полторацкога толико да он, у своме усхићењу, шчепа карте и стаде да их меша.

— Не делиш ти, — рече ађутант строго, одузе му карте и стаде их својом белом руком, на којој се блистало прстење, делити тако нехајно као да беше рад да их се што пре опрости.

У дворницу уђе кнежев собар и јави му да дежурни жели да каже нешто кнезу.

— Опростите, господо, — рече кнез руски с енглеским нагласком. — Замени ме ти, Марија...

— Ако господа пристају? — упита кнегиња и, уз шуштање своје свилене хаљине и весели осмех срећне жене, лако и хитро устаде, усправивши своје дивно, стасито тело.

— Ја свакада на све пристајем, — рече ађутант, веома задовољан што ће му такмац у картању бити кнегиња која се у игри карата мало разуме.

Полторацки је био срећан и задовољан и само се смешкао.

Партија је била свршена када се кнез вратио у дворницу. Он беше веома узбуђен и весео.

— Да вам нешто предложим, господо.

— А шта то?

— Да испијемо по чашицу две шампањца.

— На тако што свакада сам готов, — рече Полторацки.

— Па то је веома дивно, — додаде ађутант.

— Василије, шампањац! — обрати се кнез собару.

— Ради чега су те звали? — упита Марија Васиљевна.

— Дежурни официр и још један човек били су ради да са мношћом поразговарају...

— Који човек? Шта је то било? — упита и опет журно Марија Васиљевна.

— То не могу да кажем, — одговори Воронцов слежући раменима.

— Не можеш да кажеш? — понови Марија Васиљевна. — Хе, то ћемо већ видети.

Донесоше шампањац. Гости попише по чашу, завршише картање, обрачунаше се и почеше се праштати.

— Да ли је вашој чети сутра ред да обиђе шуму? — упита кнез Полторацкога.

— Јесте... А зашто?

— Ех, онда ћемо се видети сутрадан, — рече кнез и благо се насмеши.

— Веома ми је драго, — рече Полторацки, који није разумео оно што му је говорио Воронцов, него само мислио на то како ће за који часак стиснути руку Марије Васиљевне.

Марија Васиљевна не само што је Полторацком стиснула руку, него ју је, шта више, по своме оби-

чају, снажно продрмусала. Том приликом споме-нула му је погрешку што ју је учинио у картању, и на њеном лицу залебдео је осмех који је за њега био, како му се чинило, препун љубазности и обећања.

Полторацки је ишао кући у оном заносном расположењу што га могу разумети само људи као што је он, људи који су одрасли и васпитани у великом свету, који, после неколико месеци уса-мљеничког војничког живота, наиђу на жену из тога великог света, и то на жену као што беше кнегиња Воронцова.

Пошто је стигао до кућице у којој је становао са једним другом, он ногом гурну спољашња врата, али она су била закључана. Поче да лупа, али нико не дође да отвори. Наљути се те и опет стаде у врата ударати и ногом и сабљом. Иза њих се на једном чуше кораци, и његов слуга, мужик Вавила, помаче резу.

— Шта ти је било да се закључаваш? Будало!

— Бојим се да когод, Алексије Владимиро...

— И опет си пијан, је ли? Стани, показашу ја теби...

Хтеде да ћуши Вавилу, али се предомисли.

— Ђаво нека те носи. Ужежи свећу.

— Одмах...

Вавила одиста беше пијан, а опио се стога што је био на имендану артилериског наредника. Кади се вратио кући, стао је да упоређује свој живот са животом наредника Ивана Матвејевића. Иван Матвејевић је имао леп приход, био је жењен и надао се да ће кроз годину дана моћи да иступи из војске. Вавила је међутим још као дечак уна-

пређен, то јест узет у службу код господе, сада му је било скоро четрдесет година, још се не беше оженио и живео је бедним војничким животом код свога неуредног господина. Господин га је ретко кад тукао, али какав му је то живот? Обећавао му је да ће га ослободити чим се врати са Кавказа; али, шта је Вавили требала слобода? »Псећи је ово живот«, помислио је Вавила. Био је сањив те је, бојећи се да когод не би ушао и нешто однео, закључао врата и заспао.

Полторацки уђе у собу у којој је спавао са својим другом Тихоновим.

— Јеси ли изгубио? — упита га Тихонов, који се приликом његовог уласка беше пробудио.

— Напротив... добио сам седамнаест рубаља и уз то смо попили боцу шампањца.

— И удварао си се Марији Васиљевној?

— И удварао сам се Марији Васиљевној... тако је, — понови Полторацки.

— Још мало па да се устаје, — рече Тихонов, — у шест часова морамо да крећемо.

— Хеј, Вавила! — викну Полторацки. — Да ме пробудиш у пет!

— Јест, да вас пробудим, па да ме бијете!

— Да ме пробудиш, разумеш ли, клипане?

— Разумем.

Вавила узе чизме и одело свога господина и изиђе. Полторацки пак леже у постељу, смешећи се припали цигарету и угаси свећу. У мраку је пред собом гледао насмешено лице Марије Васиљевне.

*

Воронцовљеви нису одмах легли. Када су гости отишли, Марија Васиљевна приђе своме мужу, стаде преда њ и рече му строго:

— Eh bien, vous allez me dire ce que c'est?*

— Mais, ma chère...

— Pas de ma chère! C'est un émissaire, n'est ce pas?

— Quand même je ne puis pas vous le dire.

— Vous ne pouvez-pas? Alors c'est moi qui vais vous le dire.

— Vous?

— Хаџи Мурат, зар не? — рече кнегиња, која још пре неколико дана беше чула за преговоре са Хаџи Муратом, те је мислила да је код њеног мужа био главом Хаџи Мурат.

Воронцов није више могао да пориче; али, разочарао је своју жену саопштивши јој да к ње-му није долазио Хаџи Мурат, него његов гласник који му је јавио да је Хаџи Мурат рад да се са њим сутрадан састане на оном месту где се сече шума.

У оној једноликости живота у тврђави, младе Воронцове обрадовао је тај догађај. Пошто су неко кратко време ћаскали о томе како ће тако што бити пријатно за кнежевог оца, њих двоје тек око три часа леглоше да спавају.

* — Е сад, сместа да ми речете шта је уствари?

— Али, мила моја...

— Нема ту: мила моја! То је био гласник, зар не?

— Све да је и гласник, ипак вам не могу казати.

— Не можете? Онда ћу ја вама да кажем.

— Ви?

После три непроспаване ноћи, проведене у бежању испред Шамилових мурида, који беху за њим послати у потеру, Хаџи Мурат је заспао дубоким сном чим је из чатрље изишао Садо, пожелевши му лаку ноћ. Спавао је обучен, наслоњен на руку, са лактом заривеним у црвене перјане јастуке што му их је наместио домаћин. Мало даље од њега, украј зида, беше се извалио Елдар. Елдар је раскречених младих удова лежао полеђушке, а његове испупчене груди са црним редеником на белој черкесци издизале су се изнад недавно обријане, плавичасте главе, која беше склизнула с узглавља Његова горња, лаким маљама нагарена усна била је напућена као у детета, а његова уста наизменично су се отварала и затварала као да нешто срчу. И он је, као и Хаџи Мурат, спавао обучен, са пиштољем и јатаганом за појасом. Ватра у пећи је догоревала, а у запећку благо је светлуцао жижак.

У неко доба ноћи шкрипнуше врата на гостинској соби. Хаџи Мурат одмах скочи и маши се свога пиштоља. Лагано корачајући земљаним подом, у собу беше ушао Садо.

— Шта је? — упита Хаџи Мурат са таквим изразом лица као да није ни ока склопио.

— Морамо да се договоримо, — рече Садо и чучну крај Хаџи Мурата. — Нека жена те је са крова видела кад си дошао, то је испричала своме мужу, и сада цело село зна да си ти овде. Малочас је једна сусетка дотрчала мојој жени и јавила јој како се стареци у мошеји саветују да ли да те ухвате и задрже.

— Онда морам да кренем, — рече Хаџи Мурат.

— Коњи су спремни, — рече Садо и журно изиђе из гостинске собе.

— Елдаре! — зовну Хаџи Мурат тихим гласом свога пратиоца. Када Елдар чу своје име и, што је главно, глас свога господара, скочи на снажне ноге и дубље натуче своју шубару. Хаџи Мурат узе оружје и навуче бурку. Елдар учини то исто, и њих двојица изиђоше из куће под надстрешницу. Онај црнооки дечак им доведе коње. Када су се удари коњских копита стали да разлежу на набијеном путу, нечија глава провири кроз врата суседне чатрље, и један човек, клопарајући дрвеним цокулама, одјури узбрдо ка џамији.

Није било месечине; на црноме небу јасно су се сијале звезде, и у мраку се виђаху контуре кровова, а изнад осталих зграда џамија са мунаром у горњем делу села. Из џамије се чула врева многих гласова.

Хаџи Мурат приби уза се своју пушку, метну ногу у узани стрепен, чило се вину на коња и намести у високом седлу.

— Бог нека вас награди, — рече домаћину, а десна му нога стаде, по навици, тражити други стрепен. Затим се он држаљем свога бича дотаче дечака који му је придржавао коња, дајући му тиме знак да се склони. Дечак се помаче у страну, а коњ, који као да је знао шта му треба чинити, јурну из тога ћорсакачета у правцу главног пута. За њим је јездио Елдар, а Садо, у своме кожуху и машући рукама, трчао је за обојицом, прелазећи час на једну час на другу страну тесне улиције. На изласку из села указа се најпре једна а затим друга прилика.

— Стој! Ко иде? Стој! — викну нечији глас, и неколико људи препречише коњаницима пут.

Уместо да стане, Хаџи Мурат извуче иза појаса свој пиштољ и свога коња потера право на те људе што су му препречавали пут. Они се размакоше, и Хаџи Мурат, не осврћући се на њих, одјури путем низ кланац. У најпотпунијем касу измицао је и Елдар за својим господарем. Иза њихових леђа одјекнуше два пуцња и поред њих прођијукаше два зрна, не погодивши ни једног од њих двојице. Хаџи Мурат је истом брзином јездио и даље. Пошто је превалио неких три стотине корачаја, он заустави коња, који се беше прилично задихао, и поче да ослушкује. Испод њега, у дубини, жуборила је брза вода. Иза његових леђа, у селу, кукурикали су петлови. Усред свега тога чуо се коњски топот и жагор људских гласова, који су се путем што води из села приближавали све већма. Хаџи Мурат ободе свога коња и отисну се даље највећом брзином.

Коњаници су јурили трком и већ су готово били стигли Хаџи Мурата. Било је ту двадесетак коњаника, све самих сељака, који беху одлучили да Хаџи Мурата ухвате или да, како би се оправдали код Шамила, бар покажу да су то хтели да учине. Када су се приближили толико да су се могли видети у мраку, Хаџи Мурат заустави свога коња, пусти вођице, журним покретом отвори навлаку на својој пушци и ову извуче из ње.

— Шта хоћете? — узвикну Хаџи Мурат. — Да ме ухватите, зар? Па, добро, ухватите ме!

И пушку узе »на готово«.

Сељаци застадоше. Држећи пушку у руци, Хаџи Мурат се спусти у долину. Не приближујући му се, коњаници се упутише за њим. Када је Хаџи Мурат

био на другој страни долине, они му довикнуше да стане те да бар саслуша оно што имају да му кажу. Уместо икаквог одговора, Хаџи Мурат испали пушку, ободе коња и одјури у галопу. Када се наново зауставио, више се нису чули гониоци, а исто тако нису се могли чути ни петлови, али зато се сада утолико јасније у шуми разлегаше жуборење воде и совино крештање. Густа, црна шума била је, како се чинило, сасвим близу. То беше шума у којој су га очекивали његови муриди. Пошто је стигао до ње, мало се одмори, звижду и стаде да послушкује. После неколико минута чу се из шуме исти такав звиждук. Хаџи Мурат скрену са пута и упути се кроз шуму. Преваливши стотинак корака, угледа он између стабала ватру, неколико људи који су око ње седели и сапета, али оседлана коња.

Украј ватре седела су четири човека. Један од њих журно устаде, изиђе пред Хаџи Мурата и прихвати поводац и стремен. То је био Хаџи Муратов побратим, који је управљао његовим добром.

— Угасите ватру, — рече Хаџи Мурат, скидајући се са коња.

Људи стадоше растурати ватру и гасити упалено грање.

— Да ли је овде био Бата? — упита Хаџи Мурат, пошто је пришао бурци која беше прострta на земљи.

— Био је, али је одавно отишао са Кан Махомом.

— А којим су путем ударили?

— Овим, — одговори Ханеџи и показа на страну која је била супротна страни са које беше дошао Хаџи Мурат.

— Добро, — рече Хаџи Мурат и поче пунити своју пушку. — Морамо да поставимо страже, гонили су ме, — обрати се он једном човеку који је још гасио ватру.

Тај човек био је Чеченац Хамзало. Хамзало приђе бурци, са ње узе пушку и ћутећи отиде на крај пропланка што се налазио с оне стране са које беше дошао Хаџи Мурат. Елдар, који је сјахао и свога и Хаџи Муратовог коња привезао за дрво, отиде такође, са пушком о рамену, на крај тога пропланка. Ватра је била угашена те шума није више изгледала онако црна као раније. На небу су трепереле звезде, али слабије се блистајући.

Хаџи Мурат упре поглед у звезде, потражи Влашиће, који се беху винули до половине неба, и виде да је превалила поноћ и да је већ увелико било време за ноћну молитву. Он од Ханеџија заиска ибрик, који је увек носио у бисагама, и, пошто је навукао бурку, приђе води. Изу се, опра ноге, босоног ступи на бурку, а затим се окрену истоку, клече, прстима зачепи уши, зажмире и изговори уобичајену молитву.

По молитви врати се на своје место, ка својим бисагама, седе на бурку, налакти се на колена, обори главу и утону у мисли.

Хаџи Мурат је свакада веровао у своју срећу. Ма шта да је предузимао, унапред је био тврдо уверен у успех, и све му је полазило за руком. За све време свога бурног, ратничког живота готово свакада је имао среће. Надао се да ће тако бити и сада. Замишљао је како ће са војском, што ће му је на расположење да стави Воронцов, кренути на Шамила, заробити га и осветити му се, и како ће га онда руски цар наградити, те ће он владати

не само Аваријом, него и целом Чечном, која ће му се покорити. У тим мислима је и заспао.

Сањао је како са својим храбрим људима, уз песму и убојне покличе »Хаџи Мурат долази!«, јуриша на Шамила и заробљава га заједно са његовим женама, и чуо је плач и јецање тих жена. Он се пробуди. Песма »Ла илаха«, убојни покличи »Хаџи Мурат долази!« и плач Шамилових жена бежу уствари урлање, плач и смех шакала, који су га тргли из сна. Хаџи Мурат подиже главу, погледа у небо које се између дрвета светлело на истоку, и мурида, који је седео мало подаље од њега, упита за Кана Махому. Када чу да се још није вратио, Хаџи Мурат обори главу те задрема и опет.

Пробуди га весели глас Кана Махоме који се беше вратио из свога изасланства. Кан Махома одмах седе до Хаџи Мурата и поче му причати како су их срели војници и одвели кнезу, како је он разговарао са самим кнезом, како се кнез обрадовао и обећао му да ће се са њима састати сутрадан с ону страну Мичика, тамо где Руси секу шуму, на шалинском пропланку. Бата је чешће прекидао причање свога друга и допуњавао свакојаким својим појединостима.

Хаџи Мурат је своје госте потанко испитивао какав је од речи до речи био Воронцовљев одговор на његову понуду да пређе Русима. И Кан Махома и Бата једногласно су одговорили да је кнез обећао да ће Хаџи Мурата примити и почастиити као свога милог госта. Хаџи Мурат се обавештавао и о путу, и када га је Кан Махома уверио да он пут познаје добро и да ће га тачно одвести тамо, Хаџи Мурат извади из џепа новац и Бати даде обећане три сребрне рубље. Својим људима нареди да му из бисага

изваде позлаћено оружје, шубару и чалму, а они да се очисте и дотерају, како би, када изиђу пред Русе, изгледали што лепше. Докле су чистили оружје, седла, колане и коње, небо је бледело све већма и већма. Ускоро затим разданило се сасвим, и у врховима шумских дрвета шуморио је јутарњи поветарац.

5.

У рану зору, још по мраку, две чете са секирама, под командом Полторацкога, бежу изишле десет врста далеко од шахтиринске капије, и, пошто су истакле претстражу, прегле су сећи шуму чим се почело расвањивати. Око осам часова стаде се уздизати магла, помешана са густим, загушљивим димом влажног грања које је пукцарало на ватри. Војници што су секли шуму, који дотле један другог не могаху видети, него једино чути, сада су јасно видели и ватру и дрветима закрчени пут који је водио том шумом. Сунце се час појављивало као нека светла пега у магли, а час га је пак нестајало. На једном малом пропланку, подаље од пута, седели су на бубњевима: Полторацки и његов потчињени официр Тихонов, два официра треће чете и један пређашњи гардиски официр, ражалован због двобоја, Полторацкијев друг из пашког корпуса, барон Фрезе. Око бубњева су лежали остаци испушених цигарета, празне боце и листови хартије, у које су била увијена јела. Официри су најпре попили по чашицу ракије, а затим су доручковали и пили портер. Добошар је већ отварао и трећу боцу. Премда беше неиспаван, Полторацки је био у оном особи-

том, безбрижном, раздраганом расположењу које га је међу његовим друговима обузимало кад год запрети опасност.

Међу официрима вођен је жив разговор о последњој новости — о смрти Ђенерала Сљепцова. У тој смрти нико није видео онај најважнији момент у животу, свршетак овога и повратак извору из којег је и изишао — него сви су ту видели само јунаштво тог смелог официра, који је са голим мачем јуришао на брђане и очајнички их секао.

Додуше, сви су официри, а нарочито они који су учествовали у биткама, знали и могли знати да у тадањем рату на Кавказу, а и иначе никада и нигде нема оног јуриша прса у прса, као што се то обично замишља, и да, ако и дође до такве борбе прса у прса, са мачевима и бајонетима, страдају само они који беже. При свем том, та замишљана борба прса у прса освајала је официре и у њима будила онај понос и ону радост са којима су они, једни у јуначким, други, напротив, у најскромнијим ставовима, седели на бубњевима, пушили, пили и збијали шале и не помишљајући на смрт која их је, као и Сљепцова могла задесити сваког тренутка. И одиста, као у потврду њиховог очекивања, усред разговора разлеже се са леве стране пута јак, оштар пуцањ, и једно зрно проџијука кроз маглу и удари негде у неко дрво. Неколико оштрих пуцњева из војничких пушака одговорише на то непријатељско пуцање.

— Аха! — узвикну весело Полторацки, — то је на претстражама! Хеј, драги Косћа, — обрати се он Фрезеу, — ти одиста имаш среће! Иди к чети. Имаћемо битку каква се само пожелети може. То ће ти бити права свечана претстава.

Ражаловани барон скочи на ноге и журним кораком упути се ономе задимљеном месту у шуми где је била његова чета. Полторацкоме доведоше његовог вранца, он га узјаха и, пошто построји чету, поведе је на ону страну са које се чуо онај први пуцањ, ка претстражама. Ланац претстража налазио се на ивици шуме, пред једним голим, окомитим кланцем. Ветар је дувао према шуми, и лепо се видела не само падина кланца с ове, него и с оне друге, супротне стране.

Када Полторацки стиже до претстража, из магле се помоли сунце, и на супротној страни кланца, на ивици једног шумарка, на неких три стотине корачаја даљине, виде се неколико коњаника. То су били они Чеченци што су гонили Хаџи Мурата и хтели да се увере да ли је он одиста прешао Русима. Један од њих пуцао је на претстражу, и неколицина војника одговорили су му паљбом. Чеченци су се повукли, те је паљба обустављена. Али, када стиже Полторацки са својом четом, он одмах нареди да се пуца. И чим он издаде ту нердбу, на целој линији настаде трајно, силно праштање пушака, и час овде час онде стадоше се извијати дивни облачки дима. Војници, којима је та пуцњава била добро дошла као промена, пунили су пушке и испаливали метак за метком. Ни Чеченци нису остајали скрштених руку: искакали су један за другим унапред и пуцали на војнике. Једно од њихових зрна погоди једног војника. Тај војник био је Авђејев, који са својим друговима беше на претстражи. Када су му другови притрчали, он је лежао потрбушке, обема рукама придржавао рану на трбуху и на махове болно јаукао и јечао.

— Тек што почех пунити пушку, а нешто пи-
сну, — рече војник који је за време паљбе био до
њега. — Погледам, а он из руку испустио своју
пушку.

Авђејев беше из Полторацкијеве чете. Када
Полторацки виде окупљену гомилу војника, он
приђе к њима.

— Шта, ти си, зар, рањен, брате? — упита он.
— Где?

Авђејев не одговори.

— Тек што, ваше благородије, почех пунити
пушку, — понови Авђејевљев друг, — а нешто пи-
сну. Када погледах, видех где он из руку испусти
своју пушку.

— Тсс, тсс, — пућну језиком Полторацки. —
Боли ли те, Авђејеве?

— Не боли, али не могу да идем. Молио бих за
мало ракије, ваше благородије.

Нађе се и ракије, то јест шпиритуса, који су
војници пили на Кавказу, и Панов, намрштивши
лице, нали једну чашицу и пружи је Авђејеву. Овај
окуси мало, али одмах затим чашицу одгурну руком.

— Не прима ми душа, — рече, — попиј је ти.

Панов испи остатак. Авђејев и опет покуша да
устане, али се наново спусти. Другови простреше
шињел и на њ положише Авђејева.

— Ваше благородије, господин пуковник дола-
зи! — јави наредник Полторацкоме.

— Добро... ти припази овде, — рече Полто-
рацки и, узмахнувши бичем, трком одјури у сусрет
Воронцову.

Воронцов је јахао на своме кулашу, пунокрв-
ном енглезу, у пратњи пуковског ађутанта, једног
козака и Чеченца тумача.

— Шта је то код вас? — упита он Полторац-
кога.

— Наишао један одред непријатељске коњице
и напао наше претстраже, — одговори Полто-
рацки.

— И ви сте сместа заподели битку! — рече
кнез.

— Нисам, кнеже ја, — рече Полторацки сме-
шећи се, — него су почели они.

— Један је војник рањен, као што чујем?

— Да, на жалост. Ваљан је то војник.

— Да ли тешко?

— Изгледа да је тешко; погођен је у трбух.

— А знате ли ви куда ја сада идем? — упита

Воронцов.

— Не знам.

— Зар не можете да се сетите?

— Не.

— Долази нам Хаци Мурат и сад ћемо се са-
стати са њим.

— Та није могућно!

— Јуче ми је упутно гласника, — рече Ворон-
цов једва прикривајући радост. Сада ме очекује на
шалинском пропланку. Наредите да претстраже
наступе до тога пропланка, па онда се вратите
к мени.

— Разумем! — рече Полторацки, руку принесе
шубари, а затим отиде својој чети. Један део стре-
љачког строја поведе сам на десну страну, а други
упути, под наредниковом командом, на леву. За то
време рањеног Авђејева беху војници пренели у
тврђаву.

Полторацки се већ враћао Воронцову, када на
једном иза себе угледа неколико коњаника који

су се трудили да га стигну. Он застаде да их сачека.

Пред тим коњаницима јахао је на коњу беле гриве човек достојанственог изгледа, са чалмом око јагњеће шубаре и са скупоценим, златом извезеним оружјем иза појаса. То је био главом Хаџи Мурат. Он дојаха до Полторацкога и нешто му рече на татарском језику. Полторацки набра веће и смећећи се слеже раменима, давши тиме знак да не разуме. Хаџи Мурат тако исто одговори осмехом, и тај осмех изненади Полторацкога својом детињом благошћу. Полторацки је сасвим другаче замишљао тога смелог вођа храбрих брђана. Мислио је да ће видети какву натмурену, сурову, страшну људску прилику, а сада је пред собом гледао потпуно природног, питомог човека, који се на њега толико благо смешио као да је његов стари познаник и пријатељ. Само је једно на његовом лицу било неobiчно: оне његове разрогачене очи, које су спокојно, пажљиво и продорно гледале у очи других људи.

Хаџи Муратова пратња састојала се из четири човека. Један од њих беше Кан Махома, исти онај Кан Махома што је прошле ноћи био код Воронцова. Он је имао пуно, румено, весело лице црних, сјајних очију. Затим, ту је био један плећат, жилав човек са бујном косом и сраслим обрвама — Аварац Ханеџи, који је управљао Хаџи Муратовим имањем. Уза се је он водио коња натовареног пуним торбама. Трећи и четврти човек из те Хаџи Муратове пратње падали су у очи својом спољашњошћу. Један од њих, млади Елдар, беше висок, леп човек овнујских очију, плећат, танког струка као у девојке и са малом, једва приметном брадицом. Че-

тврти и последњи, са једним оком, без обрва и трепавица, са риђом, поткресаном брадом и ожиљком који се протезао преко лица и носа, био је Чеченац Хамзало.

Полторацки скрену Хаџи Мурату пажњу на кнеза који се у тај мах појави на путу. Хаџи Мурат се упути к њему, и, када је пред њега стигао, стави десну руку на груди, нешто изговори татарским језиком и заћута, као да би да сачека одговор. Чеченац тумач, који је дошао са Воронцовом, преведе те Хаџи Муратове речи: »Предајем се у руке рускога цара и њему ћу да служим«, тако су гласиле његове речи. »Хтео сам да то одавно учиним, али ми није допуштао Шамил«.

Саслушавши тумача, Воронцов пружи Хаџи Мурату руку која је била у рукавици од јеленске коже. Хаџи Мурат упре поглед у ту руку, мало оклевну, а затим је снажно стиште и нешто рече, гледајући час у тумача а час у Воронцова.

— Вели да се није хтео предати никоме другом доли теби зато што си ти син сердарев, губернаторов. Тебе веома поштује.

Воронцов климну главом у знак захвалности. Затим Хаџи Мурат рече још нешто, показујући на своје пратиоце.

— Вели да ће ови људи, његови муриди, Русима служити каогод и он.

Воронцов погледа у та четири човека, те и њима климну главом.

Кан Махома, весели Чеченац црних очију, одговори Воронцову климањем главе и рече нешто што је свакако морало бити веома шаљиво, пошто ко-смати Аварац прсну у грохотан смех, којом се приликом указаше његови бели зуби. Риђокоси Хам-

зало упре поглед свога јединог ока у Воронцова, а затим се наново загледа у уши свога коња.

Када су потом Воронцов и Хаџи Мурат са својим пратиоцима јахали пут тврђаве, војници који беху повучени из стрељачког строја окупљали су се овде-онда у групе и избацивали своје примедбе о госту.

— Колико ли људи има на души тај проклети пас! Видећете да ће још бити награђен за то, — рећи је један од њих.

— Зацело! Био је Шамилов први командант. Сад је и то прошло. Беше му!

— Али, јунак је, мора се признати, цигит.

— А онај риђокоси... јесте ли видели како попреко погледа у људе? Као каква звер!

— Мора бити да је то псето од човека!

Хамзало, риђокоси човек, нарочито им је пао у очи.

*

Тамо где се крчила шума, војници који су били ближе путу истрчаше да виде необичну поворку. Ађутант стаде викати на њих, али Воронцов га прекину.

— Остави их да виде свога старог познаника.

— Знаш ли ти ко је овај човек? — упита Воронцов једног најближег војника, лагано изговарајући речи својим енглеским нагласком.

— Не знам, ваша светлости.

— То је Хаџи Мурат. Јеси ли слушао за њега?

— Како да нисам, ваша светлости! Тукли смо га толико пута.

— Да, али и он је тукао вас.

— Тако је, ваша светлости, — одговори војник, сав срећан што је имао прилике да разговара са својим највишим претпостављеним.

Хаџи Мурат разумеде да говоре о њему, те весео осмех сину у његовим очима.

У најлепшем душевном расположењу врати се Воронцов у тврђаву.

6.

Воронцов је био веома задовољан што је баш он имао ту срећу да из брда домами и у своју кућу доведе главног, после Шамила најмоћнијег непријатеља Русије. Али, само једно му је било неугодно: Врховни заповедник војске у Ваздвиженску био је ђенерал Мелер-Закомељски, те је ту ствар требало да изведе он. Међутим, Воронцов је све урадио сам, не јавивши њему ништа. Тако је могло да дође до непријатности. Та мисао мутила је свеколику Воронцовљеву радост.

Када је кнез са својом пратњом и својим гостима стигао кући, он Хаџи Муратове муриде предаде пуковском ађутанту, а Хаџи Мурата уведе у свој дом.

Кнегиња Марија Васиљевна беше обукла своју свечану хаљину, те је са својим шестгодишњим синчићем, лепим дечачићем кудраве косе, Хаџи Мурата чекала у своме салону. Смешећи се прими она госта који, скрстивши руке на груди, застаде пред њом и, преко тумача што га беше допратио, свечано изјави да себе сматра за кнежевог непријатеља, пошто га је он примио у свој дом, и да му је, према томе, и цела његова породица мила и

драга као и сам кнез. И Хаџи Муратова спољашњост и његово понашање допадоше се Марији Васиљевној. Још више јој се допаде када се он збуну и порумене кад му она пружи своју нежну белу руку. Понуди га да седне, упита га да ли пије каву и, пре него што јој је одговорио, нареди да се она донесе. Каву донесоше, али Хаџи Мурат је не хтеде пити. Он је помало разумевао руски, али тим језиком није говорио, и, када понешто не би разумео, смешио се као дете. И то смешење допадало се Марији Васиљевној, а исто тако и Полторацком. Кнегињин синчић кудраве косице, кога је она из милоште називала Буљка, стојао је украј матере и очију није скидао са Хаџи Мурата који је, као што је слушао, био велики јунак.

Воронцов остави Хаџи Мурата код своје жене и отиде у канцеларију да састави рапорт којим би претпостављену власт известио о Хаџи Муратовом доласку. Пошто је написао извештај за ђенерала Козловског, команданта левог крила кавкаске војске, који се налазио у Грозну, и писмо своме оцу, Воронцов похита кући, бојећи се да му се жена не наљути што јој је на врат натоварио непознатог, опасног човека, са којим се не сме поступати ни увредљиво нити пак сувише љубазно. Међутим, његово страховање је било излишно: Хаџи Мурат је седео у наслоњачи и на крилу држао малог Буљку, Воронцовљевог пасторка, и погнуте главе пажљиво слушао тумача, који му је преводио кнегињине речи. Смешећи се, Марија Васиљевна му је у тај мах рекла како ће он, ако и даље буде свакоме пријатељу поклањао оно што му се допадне, убрзо остати наг као Адам...

Када кнез уђе, Хаџи Мурат скиде са крила малог дечака и устаде, при чему његово дотле весело и насмејано лице доби строг и озбиљан израз. На своје седиште спусти се он тек пошто је сео и Воронцов. Настави разговор са Маријом Васиљевном и рече јој како код њих постоји закон према којем се пријатељу, кунаку, даје све оно што се њему допадне.

— Твој пријатељ врло умиљат, мој кунак, — рече он руски и поглади косу малог дечака, који му се беше и опет попео на крило.

— Диван је човек овај твој разбојник, — рече Марија Васиљевна мужу француски. — Буљки се допао његов јатаган, и он му га је одмах поклатио.

Буљка очуху показа јатаган.

— *C'est un objet de prix** — рече Марија Васиљевна. — *Il faudra trouver l'occasion de lui faire cadeau.***

Хаџи Мурат је седео оборене главе, непрестано миловао дечакову главу и уз то мрмљао: »Цигит, цигит!«

— Одиста, веома леп јатаган, — рече Воронцов и до половине корица извуче наоштрени челични нож с олуком на средини. — Захвали му на томе! — рече он малишану, а затим, окренувши се тумачу, додаде: — Упитај га чиме могу ја њега да услужим.

Тумач преведе те речи, и Хаџи Мурат одмах одговори да нема никакве жеље, него само моли да му се да могућности да прочита молитву. Воронцов зовну свога слугу и нареди му да Хаџи Мурата одве-

* То је драгоцен ствар.

** Треба у згодној прилици и њему поклонити штогод.

де у другу собу, у којој се може мирно помолити богу.

Чим је Мурат сам остао у соби у коју је одведен, његово лице се промени: са њега несташе онога израза препуног задовољства, оне раније љубазности и свечаности; оно постаде забринутост.

Дочек што му га је приредио Воронцов био је кудикамо бољи но што је он очекивао. Али, уколико је тај дочек био лепши утолико је Хаџи Мурат имао мање поверења у Воронцова и његове официре. Бојао се свега: да га не би ухватили, оковали и послали у Сибир, или да га, просто напросто, не би убили.

Када уђе Елдар, он га упита где су смештени муриди, где коњи, и да ли људима нису одузели оружје.

Елдар му одговори да су коњи уведени у кнежеву коњушницу, да се муриди налазе у једној бараки, да им је остављено оружје и да се тумач постарао да буду угошћени јелом и чајем.

Хаџи Мурат зачуђено одмахну главом и, пошто се свукао, стаде читати молитву. Када се богу помолио, нареди да му се донесе сребрни јатаган, обуче се наново и седе на ониски диван да сачека и види шта ће даље да буде.

У четири часа позваше га на ручак код кнеза.

Када су почели јести, Хаџи Мурат узео само мало пилава, и то тачно с оног места са којег се беше послужила кнегиња.

— Боји се да га не отрујемо, — рече Марија Васиљевна мужу. Извадио је оданде одакле сам извадила ја.

По довршеном ручку упита она преко тумача

ча Хаџи Мурата кад ће се и опет молити богу. Хаџи Мурат подиже пет прстију увис и показа на сунце.

— Још мало, — рече Воронцов, извади из џепа свој часовник и притисну неку његову опругу. Часовник изби четири и три четврти. Хаџи Мурат зачуђено саслуша оне нежне звуке и замоли да му се часовник даде, како би га видео и још једном чуо његово избијање.

— Voilà l'occasion! Donnez-lui la montre,* — рече Марија Васиљевна мужу.

Воронцов понуди одмах часовник Хаџи Мурату. Овај скрсти руке на груди, а затим узео часовник. Неколико пута притискивао је он опругу, слушао звуке те мале вештачке направе и задовољно климао главом.

По ручку пријавише кнезу ађутанта ђенерала Мелера-Закомељскога. Ађутант њему саопшти да је ђенерал, који је дознао за Хаџи Муратов долазак, веома једак што му то није јављено, и да захтева да му се Хаџи Мурат сместа упути. Воронцов одговори да ће ђенералова заповест бити извршена; он Хаџи Мурата преко тумача ивести о тој ђенераловој жељи и замоли га да са њим заједно пође ка Мелеру.

Када је чула ради чега је ађутант долазио, кнегиња одмах увиде да би између њеног мужа и ђенерала могао наступити несклад, те одмах одлучи да, и покрај свега кнежевог противљења, са њим и Хаџи Муратом отиде до ђенерала.

— Vous feriez bien mieux de restez; c'est mon affaire, non pas la vôtre.**

* Ето прилике! Поклоните му тај часовник.

** Много бисте боље учинили, да останете; то је моја ствар, а не ваша.

— Vous ne pouvez pas m'empêcher d'aller voir madame la générale.*

— То би се могло учинити и други пут.

— Али ја хоћу данас.

Хтео не хтео, Воронцов мораде пристати, те тако се њих троје кренуше у ђенералов стан.

Када тамо стигоше, Мелер хладно, али учтиво, допрати кнегињу до собе своје жене, а ађутанту нареди да Хаци Мурата одведе у собу за примање и да га из ње не пушта никуда до његове даље наредбе.

— Молим, — рече он Воронцову и отвори врата на кабинету, у који уђе заједно са кнезом.

Не позвавши га да седне, он намрштена лица стаде пред њега и отпоче:

— Командант овдашње војске сам ја, и, према томе, моје је да водим преговоре са непријатељем. Зашто ме нисте известили о Хаци Муратовом доласку?

— Дошао ми је Хаци Муратов гласник и саопштио да је он рад предати се мени, — одговори Воронцов, сав блед од узбуђења. Пошто је очекивао да ће га разгневљени ђенерал жестоко напасти, и сам је био испуњен гневом.

— Питам вас зашто ме нисте известили?

— Имао сам намеру да то учиним, бароне, али ...

— Ја за вас нисам барон, него »ваше превасходство«.

И ту наједном изби његова већ одавно уздржавана љутина. Говорио је све оно што је већ дуго времена врело у његовој души.

* Ви ми не можете забранити да посетим ђенералицу.

— Зар сам ја зато пуних двадесетседам година служио цара, — настави он, — да би се људи који су тек од јуче у служби, користећи се својим сродничким везама, мешали у моје службене послове?

— Молим вас, ваше превасходство, да не говорите оно што уствари не постоји, — прекиде га Воронцов.

— Ја говорим истину и не допуштам ... — поче још бешње ђенерал.

У том тренутку у собу ступи, уз шуштање хаљине, Марија Васиљевна, а иза ње се појави једна остарија и омања женска прилика скромног изгледа, супруга ђенерала Мелера-Закомељскога.

— Престанимо са тим, бароне. Симону није ни на ум падало да вам чини икакве непријатности, — рече Марија Васиљевна.

— Ја то нисам ни тврдио, кнегињо ...

— Лепше ће бити да се измиримо. Знате: боље са миром него са чиром. Бар ја тако мислим, — настави она смешећи се.

Разјарени стари ратник не мога одолети заносном осмеху те дивне жене. Испод његових великих бркова такође се указа осмех.

— Признајем да нисам поступио правилно, — рече Воронцов, — али ...

— А ја сам опет одмах плануо, — одговори Мелер и кнезу пружи руку.

Успостављен је мир и одлучено је да се Хаци Мурат неко време остави код Мелера, а потом да се упуту команданту левога крила, ђенералу Козловском. Докле су се та два официра препирала, Хаци Мурат је седео у побочној соби, и премда није разумевао оно што су њих двојица говорили, ипак

је схватао да се та препирка односи на њега, да је његово одметање од Шамила за Русе од огромне важности, те да ће он, ако га они не би прогнали или убили, моћи да од њих тражи велику накнаду. У исти мах он је схватао да Мелер-Закомељски, иако је на вишем положају, нема онакав утицај као потчињени му Воронцов и да, према томе, треба да се придржава њега, а не Мелер-Закомељскога. И стога, када је Мелер-Закомељски к себи дозвоао Хаџи Мурата и стао да га испитује, Хаџи Мурат се држао поносито и повучено и рекао је да је из брда дошао да послужи Беломе Цару и да ће се о свему даљем договорити само са његовим сердаром, то јест са главнокомандујућим кнезом Воронцовом у Тифлису.

7.

Рањенот Авђејева пренесоше његови другови у болницу која беше смештена у неку малу, даскама покривену кућу на улазу у тврђаву. Ту га у заједничкој соби положише у једну празну постељу. У тој соби налазила су се четири болесника; један од њих је боловао од тифуса и био у ватри; други беше блед као крпа, имао је модрице испод очију и непрестано је зевао очекујући наступ грознице; двојица последњих беху пре три недеље рањени приликом једног окршаја: једноме је зрно пробило длан, и он је ходао по соби, другоме пак беше повређено раме, и тај човек је седео на своме кревету. Сви они изреда, осим онога што је имао тифус, окружише Авђејева и стадоше испитивати његове другове који га беху донели.

— Понекад зрна падају као град, али не погађају никога. Међутим, овога пута испаљено је цигло пет метака, и ето . . . , — причао је један од тих Авђејевљевих другова.

— Шта је коме суђено . . .

— Јао! — простења Авђејев, премда се трудио да угуши бол, када су га спуштали у постељу. Чим га наместише, он се страховито најежи, престаде јаукати, а ноге му се почеше трзати. Он је руке држао на рани и укочено гледао преда се. Дође лекар и нареди да се рањеник преврне, како би видео да ли је зрно изишло на леђа.

— А шта је ово? — упита лекар и руком показа на читав низ дугих белих ожиљака изукрштаних на рањениковим леђима и задњици.

— То је старо, ваше високоблагородије, — изусте Авђејев стењући.

То су били трагови батина добивених због пропијеног новца.

Авђејева и опет преврнуше на леђа, и лекар је дуго сондом чачкао по трбуху и најзад нашао зрно. Али, није се усуђивао да га извади, него је рану преврио и на њу прилепио фластер, а затим отишао.

Докле је рана прегледана и превијана, Авђејев је лежао стиснутих зуба и затворених очију. Када се лекар удаљио, рањеник отвори очи и зачуђено погледа око себе. Свој поглед упирао је он у болеснике и у фелчера, али није, како се чинило, видео њих, него нешто друго, нешто чему се чудио.

Дођоше подофицир Панов и још један друг, Серјогин, да га виде. Авђејев је и даље лежао непомично и непрестано зачуђено гледао преда се.

Додуше, очи су му биле управљене у другове, али он их дуго није могао да позна.

— Да ли, Пјотре, не би имао што да јавиш кући? — упита га Панов.

Авђејев га погледа, али му не одговори.

— Питам те да ли би био рад да штогод поручиш својима, — упита га још једном Панов и дотаче се његове студене, кошчате руке.

Тек тада се, како је изгледало, прибра Авђејев.

— Јеси ли то ти ... Антонићу? — упита га уморним гласом.

— Да. Дођох да те упитам да ли не би желео да штогод јавиш својима. Серјогин ће написати писмо.

— Ти ћеш, зар, да пишеш ... Серјогине ... — рече он и очи са муком упре у Серјогина. — Пиши: Ваш син Петруха ... жели вам ... дуг живот. Завидео сам ... брату ... причао сам ти ... А сада ми је мило ... што је жив и здрав ... нека га бог дуго поживи. ... Тако напиши.

Потом је дуго ћутао и гледао у Панова.

— Јеси ли нашао лулу? — упита он наједанпут. Панов не одговори одмах.

— Лулу, лулу, кажем ... јеси ли нашао? — понови Авђејев.

— Јесам, била је у мојим бисагама.

— Тако! ... А сада, донесите ми свећу ... умрећу, — рече Авђејев.

У том тренутку у собу уђе Полторацки, да види свога војника.

— Па, брате, како је? Није добро, је ли? — упита га.

Авђејев зажмире и заврте главом одричући. Његово кошчато лице било је бледо и уозбиљено.

Не одговори на питање свога претпостављенога, него се окрену Панову и наново му рече:

— Свећу ми дај ... умрећу.

Донесоше ужежену свећу и покушаше да му је ставе у руку; али, пошто су његови прсти били укочени, морали су да је између њих наместе и придржавају. Полторацки отиде, а фелчер након пет минута наслони ухо на Авђејевљево срце и најави да је умро.

У извештају који је о сукобу послат главнокомандујућем у Тифлис споменута је и Авђејевљева смрт. Дотично место је гласило: »23. новембра друга чета куринскога пука изишла је из тврђаве да крчи шуму. Једна повећа гомила брђана нападе у по бела дана наше војнике. Пошто су се претстраже повукле, друга чета бајонетима потисну непријатеља. На нашој страни два војника су лако рањена, а један је погинуо. Брђани су изгубили око стотину људи које рањених које погинулих«.

8.

Тога истог дана када је у ваздвиженској болници издисао Петруха Авђејев, његов остарели отац, његова снаха, жена онога његовог брата уместо кога је он отишао у војску, и најстарија кћи овога, удавача, млатили су овас на замрзнутом гумну. Уочи тога дана беше нападао снег, а изјутра је стезао мраз. Старац се пробудио чим су запевали трећи петлови. Угледавши кроз замрзнути прозор јасну месечину, он полако изиђе из запећка, назу чизме, навуче кожух, на главу натуче шубару и

отиде на гумно. Пошто је тамо радио читава два часа, врати се у кућу и пробуди сина и женску чељад. Када снаха и девојка дођоше на гумно, оно је већ било почињено. У бели снежни застирач, који је постајао све дебљи, беше пободена дрвена лопата и до ње метла са прућем окренутим увис, а на почињеном гумну били су у два дуга реда сврстани снопови овса, влат до влата. Њих троје прихватише се млатила и стадоше жито млатити одмерено, по такту, једно за другим. Старац је снажним ударима ломео сламу, девојка је благо ударала по влаћу, а снаха је превртала снопове.

Месец беше зашао и почињало је свањивати; млатци већ беху свршили један ред, када на гумно дође Аким, старији син, у кратком кожуху и шубари.

— И опет си се излежавао, — викну на њ отац, преставши млатити и наслонивши се на млатило.

— Морао сам да намирим коње, — одговори Аким.

— Да намириш коње! — рече подругљиво старац. — То је материна брига! Узми то млатило у руке! Угојио си се од ленствовања, стара испичутиро!

— Не пијем за твој новац, — прогунђа син.

— Шта велиш? — узвикну гневно старац и за часак прекиде млаћење.

Ћутећи, син узе млатило и рад се настави у четворо: трап-та-па-тап, трап-та-па-тап... »Трап!« понављао се после свака три лака удара снажни старчев удар.

— Гле, како му је утојен врат, као у каквог господина. А на мени се једва држе чакшире, —

рече старац и, да не би изгубио такт, омахну млатилом кроз ваздух.

Пошто је један ред снопља био омлаћен, снаха и њена заова почеше грабљама прикупљати сламу.

— Будала је био Петруха што је уместо тебе отишао у војнике. Из тебе би у војсци истерали твоју леност, а он је код куће вредео за петорицу таквих као што си ти...

— Та остави га, баћушка, — рече снаха помирљивим гласом.

— Вас шесторо морам да храним, а ниједно није за рад. А Петруха, да, Петруха је радио за двојицу.

Кроз двориште дође старица свежом, једва приметном пртином. На ногама је имала вунене обојке и опанке, испод којих је шкрипао снег. Мушкарци су неовејани овас згртали на гомилу, а женске су за њима чистиле гумно.

— Малочас је био кмет, — рече старица. — На кулук, вели, треба да идете, циглу да довозите. Хајдете, доручак је готов.

— Добро. Упрегни чилаша па иди, — рече старац Аким. — Али, пази, да не мораднем, као пре неки дан, одговарати због тебе. Угледај се на Петруху.

— Докле је Петруха био код куће, нападао си њега, — обрецну се Аким на оца, а када нема њега, грдиш мене.

— Грди те зато што то заслужијеш, — рече прекорно мати. — Петруха је био нешто сасвим друго.

— Па, добро, — прогунђа син.

— Јест, добро. Пропио си брашно, а сад велиш: па, добро.

Несугласице између оца и сина беху избиле одавно, готово одмах по Пјотровом одласку у војску. Старац је још тада увиђао да је учинио крупну погрешку. Додуше, према закону је требало да војник буде брат без деце. Међутим, Аким их је имао четиоро, а Пјотр ни једног јединог. Али зато је Пјотр био, као год и отац, ваљан, окретан, разборит, снажан радник. Никада није он седео беспослен. Чим би кога видео где ради, притицао му је у помоћ: дохватио би косу, покосио по који откос, претестерио понеко стабло или нацепио дрва. Са болом у души гледао га је старац када је одлазио, али ништа није могао да учини. Војник је што и отсечена грана. Онај ко отиде у војску изгубљен је за своје миле и драге; ништа не помаже сећати га се и плакати за њим. Тек понекипут, онда када би му затребало да наведе пример своме старијем сину, спомињао је старац Пјотра. Напротив, мати је често говорила о њему и одавно, већ од две године наовамо, старца молила да Петрушки пошаље мало трошка. Али, старац је свакада преко њене молбе прелазио ћутке.

Кућа Курењкових сматрала се као богата, и старац је имао уштеђеног новца, али ни за шта на свету не би пристао да начне ту своју уштеђевину. Када га старица чу где и опет спомиње млађег сина, она одлучи да га замоли да, кад прода овас, Петрушки пошаље бар једну рубљицу. Ту своју одлуку и оствари. Оставши сама са старцем, када су млађи били отишли на кулук, она га наговори да од новца што ће га добити за овас једну рубљу пошаље Петрушки. Пошто је овејани овас натоварен на троје саонице, она свому мужу даде писмо које јој је по њеном казивању написао црквењак,

и старац јој обећа да ће у граду у њега метнути рубљу и послати их сину.

Он то писмо метну у своју тробу, обуче нов кожух и кафтан, и, пошто се помолио бугу, седе у предње саонице и крену у град. На последњим саоницама седео је његов унук. У граду му то писмо прочитао, и он га саслуша пажљиво и одобравајући климањем главе.

Петрухина мати шаље у писму најпре благослов, а затим поздрав од свију, јавља му да му је умро кум, и, на крају, да Аксиња, његова жена, није хтела остати код њих, него да је отишла у службу. Чује се, рекла је, да живи поштеним и пристојним животом. Споменула је и то да му отац шаље једну рубљу и најзад је црквењаку уз сузе показала да напише и ово:

»И још сам, чедо моје, мили мој Петрушенка, очи своје исплакала жалећи за тобом. Сунашце моје јарко, зашто си ме оставио ... ?« На том месту старица је закукала, бризнула у плач и рекла: »Довољно је то«.

Али, Петрухи није било суђено да прими глас да му је жена отишла од куће, ни рубљу, ни последње мајчине речи. И писмо и новац дођоше натраг с извештајем да је Петруха погинуо у рату бранећи цара, отаџбину и православну веру.

Када је старица чула тај глас, неко време је плакала, а затим се прихватила посла. У прву недељу отишла је у цркву, одржала парастос, записала Петруху у читуљу и добрим људима поделила поскурице за покој душе раба божјег Пјотра.

И Аксиња је плакала кад је дознала за смрт свога мужа кога је волела и са којим је проживела само годину дана. Жалила је и мужа и цео свој

упропашћени живот, и у запеци је спомињала и плаву косу Пјотра Михаиловића, и његову љубав, и тешку судбину што је чекала њу и његово сироче Вањку, који се родио за време његовог служења у војсци, и горко га је прекоревала што се сажалио на брата, а не на њу, јадницу, која отсада мора да се потуца од немила до недрага.

Међутим, у дубини своје душе Аксиња се радовала Петрухиној смрти. Беше затруднела са једним калфом код кога је живела, те јој нико више није могао чинити прекоре, пошто калфа може да је узме, као што јој је обећао када му се подала.

9.

Михајло Семјонович, син руског посланика у Лондону, васпитан у Енглеској, био је међу руским вишим чиновницима у то време човек одличног европског образовања, честољубив, приступачан, љубазан у опхођењу са нижима и вешт удворица у додиру са вишима од себе. Није могао да замисли живот без власти и потчињених. Имао је највише чиновне и ордење и важио је као изврстан војсковођа, па чак и као победник над Наполеоновим трупама под Красњим. 1852. било му је седамдесет година, али ипак био је свеж, чио и, што је главно, још непрестано је располагао оштроумљем, којим је умео одржавати свој утицајни положај и своју популарност. Био је веома богат, а богата му је била и жена, коју је узео из грофовске породице Брањицки, и имао велике приходе као намесник. Знатан део својих средстава трошио је

на одржавање свога дворца у Тифлису и дивног парка на јужној обали Крима.

4. децембра 1851. увече стиже пред његов тифлиски дворца курирска тројка. Из ње изиђе, уморан и сав покривен прашином, официр који је од ђенерала Козловскога донео извештај о Хаџи Муратовом преласку ка Русима, а затим, пошто је протеглио укочене ноге, прође мимо страже и попе се уза спољашње степенице намесникове палате. Било је то око шест часова увече. Воронцов је таман био пошао на ручак, када му јавише да је стигао гласник. Он га прими одмах и због тога нештолико минута закасни на ручак. Када уђе у трпезарију, гости, њих тридесетак на броју, од којих су неки седели око кнегиње, а неки били овде-онде окупљени у групе, поустајаше и окренуше се према њему. Воронцов је био у својој обичној црној униформи, без еполета, само са нараменицама и са белим крстом о врату. Његово глатко, избријано лице љубазно се смешило, а очи су жмиркале, гледајући у све присутне.

Ушавши тихим, брзим кораком, он се извини дамама што се задржао, поздрави господу и, пришавши грузинској кнегињи Манањи Оберлијани, четрдесетпетгодишњој, пуначкој, високој лепотици источњачког типа, узео је под руку и привео се столу. Кнегиња Јелисавета Ксаверјевна ухвати се сама под руку са једним риђим ђенералом засуканих бркова, који ту беше дошао из другог гарнизона. Грузински кнез пружи своју руку грофици Шоазел, присној кнегињиној пријатељици. Домаћи лекар Андрејевски, ађутанти и друга господа, неки са дамама, неки без дама, упутише се иза та два пара. Лакеји у ливрејама, чарапама и плитким

ципелама намештали су и примицали столице, а »мајордомус« је у тањире из сребрне зделе сипао чорбу која се пушила.

Воронцов заузе место на средини дугачког стола. Према њему седе кнегиња, његова жена, са ђенералом. Са десне стране од њега била је његова дама, лепотица Оберлијани, а с леве стасита, млада, црноока, румена кнегиња Грузинка са сјајним накитом, која се непрестано смешила.

— *Excellentes, chère amie** — одговори он на кнегињино питање о томе какве му је гласове донео гласник. *Simon a eu de la chance**.*

И он исприча гласно, да би га могли чути сви за столом, ту необичну новост (за њега то није била новост, пошто су се преговори водили већ одавно) да се чувени, најхрабрији Шамилов помоћник, Хаџи Мурат, предао Русима и да ће данас или сутра бити доведен у Тифлис.

Сви гости, па и млади ађутанти и чиновници, који су седели за доњим делом стола и нечему се дотле тихо смејали, одједном су заћутали када су то чули.

— А да ли сте се кадгод ви, ђенерале, сударили са тим Хаџи Муратом? — упита кнегиња свога суседа, рићокосог ђенерала, када је кнез престао да говори.

— Дабогме, неколико пута, кнегињо.

И ђенерал исприча како је Хаџи Мурат 1843., када су брђани заузели Гергебил, наишао на одред ђенерала Пасека и како је, готово пред њиховим очима, убио пуковника Золотухина.

* Одличне, драга пријатељице.

** Семјон је имао среће.

Воронцов је ђенерала слушао љубазно се смешећи и био је, како се чинило, задовољан тим његовим причањем. Али, наједном његово лице постаде расејано и суморно.

Ђенерал, коме се беше одрешио језик, причао је и о томе како се он други пут срео са Хаџи Муратом.

— Он је био тај који је, као што ће се ваша светлост сећати, приликом експедиције што смо је били предузели против Шамиловог главног утврђења Дарго, наше трупе намамио у заседу, из које смо се једва извукли.

— Где је то било? — упита Воронцов и стаде жмиркати.

Ђенерал беше учинио ту несмотреност да наведе даргинску битку, у којој би био изгинуо цео одред, са Воронцовом на челу, да нису завремена стигла појачања. Свима присутнима било је познато да је та експедиција, којом је командовао сам Воронцов и у којој су Руси изгубили много људи у погинулима и рањенима, била срамна страница у историји кавкаске војске. И због тога, када би когод говорио о тој битци, он би то чинио у оном смислу у којем је тада Воронцов упутио извештај цару, то јест да је то био сјајан успех руског оружја. Како је пак ђенерал за тај одред навео да се »једва извукао«, тиме је он рекао да посреди није било јунаштво, него кобна погрешка, која је многе људе стала живота. Сви изреда одмах су то схватили, и једни су се правили да ту ђенералову недотупавност нису ни запазили, а други су престрављено чекали оно што је требало да наступи после тога. Неколико њих згледаше се значајно се смешећи. Од свега тога ништа не запази рићи ђенерал засуканих

бркова, и на оно намесничково питање »где?« одговори мирно и безазлено:

— Па тамо где је оно ваша светлост била упала у шкрипац!

Наставивши започету тему, он опширно исприча како тај Хаџи Мурат беше тако вешто пре-секао одред на два дела да би, да се он није извукао (непрестано је понављао ту реч »извукао«), били изгинули сви војници изреда. И он би своје причање био наставио и даље да га Манања Оберлијани, која је схватила ситуацију, не прекиде и не упита како му се свиђа живот у Тифлису. Бенерал зачуђено погледа у све присутне и у свога ађутанта на крају стола, који га је гледао упорно и значајно, и тада одједном увиде шта је учинио. Не одговоривши кнегињи, намршти се, ућута и нагло стаде јести неко јело које је метнуо пред себе на тањир, јело непознато му по изгледу и укусу.

На свима лицима изражавала се силна забуна; али, грузински кнез, који је седео са друге стране кнегиње Воронцове и био веома углађен ласкавац, мада у исти мах и доста ограничен човек, поправи тај мучни положај. Као да не беше ништа запазио, отпоче он одједном јасним гласом причати како је Хаџи Мурат у своје време одвео удовицу Ахмет-Кана метулинскога.

— У по ноћи упао је у село, узео оно што му је било потребно и одјурио са својом четом.

— А зашто је око бацио баш на ту жену? — упита кнегиња.

— Био је у непријатељству са њеним мужем, гонио га је, али до његове смрти није могао да га ухвати, те се светио на удовици.

Кнегиња то преведе на француски својој старој пријатељици, грофици Шоазел, која је седела до грузинског кнеза.

— Quelle horreur!* — рече грофица, покри очи рукама и заврте главом.

— Ах, није! — рече Воронцов смешећи се. — Причали су ми да је он витешки и са поштовањем поступао са својом робинjom и да ју је касније пустио на слободу.

— Да, али за откуп.

— Па, разуме се; али ипак понашао се племенито према њој.

Те кнежевске речи биле су увод у даље причање о Хаџи Мурату. Удворице су увиђале да кнезу Воронцову годи то што се Хаџи Мурату придаје толика важност.

— То вам је човек необичне смелости! Редак човек!

— Да, али је 1849. у по белог дана упао у село Темир-Кан-Шури и похарао чаршију.

Јерменин, који је седео на крају стола и који је у то време био у Темир-Кан-Шури, причао је потанко о том Хаџи Муратовом подвигу. Уопште, за све време ручка говорило се о Хаџи Мурату. Сви изреда хвалили су његову храброст, памет и великодушност. Неко је испричао како је по његовој наредби одједном погубљено двадесетшест заробљеника; али, и за тако што нашло се оправдања: шта да се ради, *à la guerre comme à la guerre!***

— Одиста, велики човек!

* Каква грозота!

** У рату као у рату.

— Да се родио у Европи, био би можда, нови Наполеон, — рече грузински кнез који је, покрај све своје ограничености, умео да изврсно ласка.

Знао је он да је Воронцову веома годило то да се спомиње Наполеон, кога је он победио и због чега је о врату носио бели крст.

— Но, ако не баш Наполеон, а оно зацело какав коњички ђенерал, — рече Воронцов.

— Ако не Наполеон, а оно Мира (Murat).

— Па и он се зове Хаџи Мурат, дакле Хаџи Мира, — примети неки шаљивчина.

— Хаџи Мурат се предао, те ће сада и Шамилу бит крај, — рећи ће неко од гостију.

— Осећају да је данас сваки отпор узалудан. — Та реч »данас« односила се на Воронцово време.

— *Tout cela est grâce à vous**, — рече Манаџа Оберлијани.

Кнез Воронцов се трудио да мало сузбије таласе ласкања који су га све већма заплјускивали. При свем том, те љубазности нису му биле непријатне, и када је иза стола устао и своју даму повео у дворницу, био је у најлепшем расположењу.

Када је по ручку у дворници послуживана кава, кнез је веома љубазно разговарао са свима изреда, па је приступио и самом ђенералу заковрчених риђих бркова, како би му дао на знање да није запазио ону његову недотупавност.

Пошто је са сваким својим гостом измењао по неколико љубазних речи, сео је за сто да се карта. Играо је само свој старински »ломбр«. Партнери су му били грузински кнез и ђенерал Јерменин, који ту игру беше научио од кнежевог слуге, и као

* За све то има да се захвали вама.

четврти домаћи лекар доктор Андрејевски, који је на кнеза имао силан утицај.

Тек што Воронцов беше крај себе на сто спустио своју сребрну бурмутицу са сликом Александра I, отворио омот скупоцених карата и поделио их, а у собу уђе собар Ђовани, Италијан, и на сребрном послужавнику пружи му неко писмо.

— И опет гласник, ваша светлости.

Воронцов остави карте, извини се друговима у игри, отвори писмо и поче га читати.

Писмо је било од сина. Овај му је описивао Хаџи Муратов долазак и сукоб што га је имао са Мелер-Закомељским.

Приступи му кнегиња и упита га шта пише син.

— Увек једно и исто. Il a eu quelques désagréments avec le commandant de la place. Simon a eu tort. But all is well, that ends well,* — рече он, писмо пружи жени, окрену се својим партнерима, који су га са страхопоштовањем чекали, и замоли их да узму карте.

Када је одиграна прва партија, Воронцов отвори своју бурмутицу и учини оно што је обично чинио кад је добро расположен: кажипутром и палцем своје смежуране, беле старачке руке узе мало бурмута, поднесе под нос и ушмркну.

10.

Када је сутрадан Хаџи Мурат дошао Воронцову, кнежева соба за примање беше препуна људи. Био

* Имао је непријатности са командантом места. Семјон није био у праву. Али, све је добро, када је свршетак добар.

је ту и јучерањи ђенерал заковрчених бркова, у походној униформи и с орденима, који је дошао да се опрости; био је ту и неки командант пука, који је требало да дође под војни суд због злоупотребе са војничком храном. Био је ту и један богат Јерменин, који је имао право на продају ракије, те дошао да обнови уговор, и за кога се заузимао доктор Андрејевски. Била је ту, сва у црнини, удовица неког погинулог официра, која је дошла да тражи пензију или да јој гдегод сместе децу о државном трошку. Био је ту и пропали грузински кнез, у живописној ношњи свога завичаја, који беше рад да под закуп узме неко црквено добро. Био је ту и један управник полиције са великим свежњем аката испод мишке, управо са пројектом о покоренју Кавказа. Био је ту и један кан, који се беше пријавио само зато да би код куће могао причати како се састајао са кнезом.

Сви су примани редом, и лепи, плави, млади ађутант уводио је једног по једног у кнежев кабинет.

Када Хаџи Мурат чврстим корацима, али помало храмљући, ступи у собу за примање, у њега се упреше сви погледи, и он чу где се час овде час онде шапатом изговара његово име.

Хаџи Мурат је био у дугој, белој черкесци, пребаченој преко ђемадана загасите боје, са танким сребрним ширитом на оковратнику. На ногама је имао црне доколенице и исте такве ципеле, а на глави јагђећу шубару са чалмом, с оном истом чалмом коју је на њу наместио онда када се придружио Шамилу и због које га је, на доставу Ахмет-кана, касније заробио ђенерал Кругенау. Смело и поуздано корачао је Хаџи Мурат по пар-

кету, али прилично се клатећи, јер му је једна нога била мало краћа. Његове исколачене очи мирно су гледале унапред и нису, како се чинило, виделе никога.

Лепи ађутант поздрави Хаџи Мурата и замоли га да поседи докле га не пријави кнезу. Али, Хаџи Мурат не хтеде сести, него, пошто руку беше спустио на јатаган и ногу истурио преда се, и даље остаде стојећи презриво гледајући у присутне.

Тумач, кнез Тарханов, приђе Хаџи Мурату и са њим се упусти у разговор. Хаџи Мурат је одговарао мрзовољно и укратко. Из намесниковог кабинета изиђе неки кумикски кнез, који је дошао да се жали на некога руског полициског комесара, а одмах потом, ађутант позва Хаџи Мурата. Он га доведе до врата намесниковог кабинета и пусти унутра.

Воронцов прими Хаџи Мурата стојећи крај свога писаћег стола. Старачко, бело лице главнокомандујућега није било онако насмешено као јучерањег дана, него строго и свечано.

Пошто је ступио у пространу собу с огромним писаћим столом и великим прозорима, на којима бежу зелене завесе, Хаџи Мурат положи своје сунцем опаљене мале руке на груди, на оно место где су се укрштале ивице његове беле черкеске, и кумитским језиком, којим је течно говорио, рече оборивши очи и са страхопоштовањем:

— Предајем се високој заштити великога цара. Дајем реч да ћу верно, до последње капи крви, служити белом цару, и надам се да ћу бити од користи у борби против Шамила, непријатеља мога и вашег.

Воронцов саслуша те речи што му их преведе тумач и погледа у Хаџи Мурата, а и Хаџи Мурат у њега.

Погледи та два човека среташе се и један друге показаше много штошта што се не би могло изразити речима и што се свакако није слагало с изјавом коју мало пре тога беше превео тумач. Они су отворено, без речи, један другом казали праву, неприкривену истину: Воронцовљев поглед је казивао да он од свега онога што је рекао Хаџи Мурат не верује ни једну једину реч, да зна да је Хаџи Мурат непријатељ свему ономе што је руско, да ће то остати увек и да се сада предаје само стога што је приморан да тако што учини. Хаџи Мурат је пак потпуно добро схватао да Воронцов зна све то, али ипак га је уверавао у своју оданост. Хаџи Муратов поглед је казивао да би томе старцу боље приличило да помишља на смрт, а не на рат, да је он, премда беше стар, лукави, препредени лисац од кога би се требало попричувати. Воронцов је био начисто са тим да га тај човек прозире, али је ипак Хаџи Мурату говорио оно што је сматрао као потребно ради обезбеђења успешног вођења рата.

— Кажи му, — рече Воронцов тумачу — он је својим млађим официрима говорио са »ти« — да је наш владалац исто онако милостив као што је и моћан, и да ће га он, на моју молбу, свакако помиловати и примити у своју службу. Јеси ли му то превео? — упита га и уз то погледа у Хаџи Мурата. — И реци му да ће он, докле не дође одлука мога господара, остати овде под мојом заштитом и да ћу се ја постарати да му боравак код нас буде пријатан.

Хаџи Мурат и опет положи руке на груди и живахно изговори неколико речи.

Рече, као што је превео тумач, да је и раније, докле је владао Аваријом, 1839., верно служио Русима, и да их не би изневерио никада да га његов непријатељ Ахмед-кан, хотећи да га упропасти, није оклеветао код ђенерала Клугенауа.

— Знам, знам, — рече Воронцов (мада је то што је тврдио да зна већ одавно био заборавио). — Знам, — рече он седајући и Хаџи Мурату руком показујући на диван украј зида. Али, Хаџи Мурат не хтеде сести, него само слеже снажним раменима, у знак да се не усуђује да седне у присуству тако високе личности.

— И Ахмед-кан и Шамил су моји непријатељи, — настави он окренувши се тумачу. — Кажи кнезу да је Ахмед умро, те да не могу да му се осветим, али Шамил је још у животу, и ја нећу умрети до год му не вратим жао за срамоту. — И рекавши то, набра обрве и снажно стеже вилице.

— Да, да, — рече Воронцов мирно. — А како он то мисли да Шамилу врати жао за срамоту? — обрати се потом тумачу. — Реци му да седне.

Хаџи Мурат и опет не хтеде сести, и на постављено му питање одговори да је к Русима прешао зато што је рад помоћи им да униште Шамила.

— Лепо, лепо, — рече Воронцов. — А како он то мисли да нам помогне? Та седи, седи! — обрати се самом Мурату.

Хаџи Мурат рече да ће, ако му даду довољно војске и пошаљу га на лезгинску границу, побунити Дагестан те да се Шамил неће моћи дуго одржати.

— То је добро, — то није лош план, — рече Воронцов. — Поразмислићу о томе.

Тумач Хаџи Мурату преведе те Воронцовљеве речи.

Хаџи Мурат се замисли.

— Кажи сердару, — рече он потом, — да је моја породица у рукама мога непријатеља и да ја, докле је она заробљена, не могу предузимати ништа. Он би ми погубио жену, матер, децу, ако бих сада кренуо против њега. Нека ми кнез само ослободи породицу, нека је размени за ратне заробљенике, па ћу ја или Шамила уништити или погинути.

— Добро, добро, — рече Воронцов. — Поразмислићу о томе. А сада нека отиде начелнику штаба и потанко му претстави стање, своје намере и жеље.

Тиме се завршио први Хаџи Муратов састанак са Воронцовим.

Тога истог дана увече давана је у позоришту, украшеном у источњачком стилу, нека италијанска опера. Воронцов је седео у својој ложи када се у партеру појавио наочити, помало хроми Хаџи Мурат са чалмом на глави. Он у позориште беше ушао са додељеним му Воронцовљевим ађутантом, младим Лорис-Меликовым, и сео у први ред. Са правим источњачким, муслиманским достојанством, Хаџи Мурат преседео је први чин, остајући потпуно равнодушан, ниједним знаком не одајући какво чуђење. Потом је устао и, пошто је спокојно погледао по публици, изишао напоље, скренувши на себе погледе свих присутних.

Сутрадан, у понедељак, било је, као и обично, вечерње посело код Воронцовљевих. У великој, дивно осветљеној дворници разлегали су се звуци веселих мелодија што их је свирао оркестар прикривен иза читавог зида од зеленог растиња. Младе па и постарије женске прилике разголићених груди

и мишица вртеле су се у загрљају мушкараца у сјајним униформама. Лакеји у црвеним фраковима, белим чарапама и плитким ципелама стојали су уз бифе, точили господи машпањац и послуживали даме слаткишима. И сердарова супруга је, премда беше жена у годинама, такође полунага пролазила између гостију, на њих се пријатно осмехивала, па се чак и Хаџи Мурату, који је госте посматрао исто онако равнодушно као и синоћње вечери публику у позоришту, преко тумача обратила са неколико љубазних речи. За домаћицом Хаџи Мурату су прилазиле и друге такође полунаге даме, без и искре стида застајкивале пред њим и смешећи се упућивале му једно и исто питање: како му се допада оно што ту види. Па и сам Воронцов, са златним еполетама и нараменицама, са белим крстом о врату и са широком лентом преко груди, приђе к њему и упита га то исто, очевидно уверен, као и сви остали гости, да се Хаџи Мурату мора свиђати све оно што ту гледа. Хаџи Мурат одговори и Воронцову као што је одговорио и другима: да код њих таког чега нема — чиме остави нерешено питање: да ли он сматра да је лепо или да је ружно то што је гледао.

Хаџи Мурат је и ту, на поселу, покушавао да са Воронцовим поведе реч о ослобођењу своје породице, али се Воронцов начинио као да је пречуо његове речи и отишао је даље. После тога, Лорис-Меликов је Хаџи Мурату објаснио да балска дворница није место за такве разговоре.

Када изби једанаест часова, Хаџи Мурат погледа, да би савршио време, у часовник што му га је поклонила Марија Васиљевна и Лорис-Меликова упита да ли може да иде. Лорис Меликов му од-

говори да може, али да би боље било да остане. Не осврћући се на то, Хаџи Мурат изиђе, седе у кола која му беху стављена на расположење и одвезе се у одређени му стан.

11.

Петог дана његовог бављења у Тифлису посети га Лорис-Меликов, млади намесников ађутант, по наредби свога високог претпостављеног.

— И глава и руке спремне су да служе сердаматским изразом, погнувши главу и положивши руке на груди. — Само заповедај, — настави и Лорис-Меликова љубазно погледа у очи.

Лорис-Меликов погледа на столицу која се налазила уза сто. Хаџи Мурат се спусти према њему на ниски диван, налакти се на колена, обори главу и стаде пажљиво слушати оно што му је Лорис-Меликов говорио. Ађутант, који је добро владао татарским језиком, рече му како је кнез, иако му је позната Хаџи Муратова прошлост, рад да историју његовог живота чује из самих његових уста.

— Ти причај, — рече Лорис-Меликов, а ја ћу записивати, па затим превести на руски, да би кнез то могао послати цару.

Хаџи Мурат мало поћута. Био је навикнут да не само не прекида онога са ким разговара, него и да, пошто овај свој говор заврши, мало очекне неће ли он да рекне још штогод. Када је увидео да ађутант није имао ништа више да каже, он подиже главу тако нагло да му шубара склизну на потиљак. На његовим уснама залебде онај особити,

детињи осмех, који се беше онако допао кнегињи Воронцовой.

— То могу, — рече он, и њему, као што се видело, поласка што ће историју његовог живота да чита сам цар.

— Испричај ми (на татарском језику се појединцу не говори са »ви«) све од самог почетка и без пренагљивања, — рече Лорис-Меликов, вадећи из џепа свој бележник.

— Могу, као што сам казао, — рече Хаџи Мурат, — али само има да се прича много, веома много, зато што сам веома много штошта доживео.

— Ако не испричаш за један дан, наставићеш причање другог дана, — рече му Лорис-Меликов.

— Да ли да почнем испочетка?

— Да, сасвим испочетка: где си се родио и где си све живео.

Хаџи Мурат обори главу и остаде дуго седећи тако. Затим узе неку палицу, која је стојала крај дивана, испод јатагана од слонове кости и извезеног златом извади као бријач оштар челични нож и њиме стаде ту палицу рецкати и у исти мах причати.

— Пиши, дакле, — поче он. — Родио сам се у Цељмесу, малом сеоцу, малом као магарећа глава, као што се то каже код нас у брдима. Недалеко од нас, на два пушкомета, налази се село Хунзах, где су живели канови. Наша породица била је у љубави са њима. Када је мати родила мога најстаријег брата Османа, дојила је најстаријег кановог сина, Абунунцал-кана, а касније и другог кановог сина, Ума-кана, и тада умре мој други, од мене старији брат. А када сам се родио ја, кановица је на свет донела свога трећег сина, Булач-кана. Мати тада

није пристајала да и опет буде дојиља. Мој отац јој је наређивао да отиде, али она то не хте учинити наводећи као разлог да ће изгубити и друго дете. Онда је мој отац на њу посегав јатаганом — био је веома напрасит човек — и убио би је да га укућани нису спречили. И тако ме она није одвајала од себе, а после је певала и песму... Али, то није потребно да ти причам.

— Испричај и то, не изостављај ништа, — рече Лорис-Меликов.

Хаџи Мурат се замисли. Сећао се своје матере како га је горе на крову њихове колибе намештала крај себе да спава и покривала га кожухом, и како ју је он молио да му покаже оно место на слабини где је остао траг од очевог јатагана.

Сећао се песме и испричао ју је. Та песма је гласила:

»Челични јатаган твој ранио је моје беле груди; али ја наслањах на њих сунашце моје, чедо моје, купах га крвљу врелом, те рана зарасте без трава и корења. Ни ја се смрти нисам бојала, па је се неће бојати ни чедо моје, џигит мој«.

— Ето, та моја мати сада је код Шамила и њу ја морам да избавим, — рече Хаџи Мурат.

И опет је утонуо у мисли.

Сећао се чесме под гором, камо је, држећи се за материне шалваре, са њом одлазио по воду. Сећао се како га је она први пут ошишала и како је он на сјајном бакарном легену, који је висио о зиду, запрепашћено угледао своју плавичасту главу.

Сећао се мршавог пса што му је, докле беше мали, облизивао лице, и оног особитог мириса дима и кисела млека, када би му мати дала комад погаче. Сећао се како га је она преко планине у кошу

носила деди на мајур. Сећао се седог деде збрчка-нога лица, који је жилавим рукама ковао сребро и свога унука учио молитвама.

— Моја мати, дакле, не прими се више за дојкињу, — рече он затуривши главу, — те кановица за дојкињу узе другу жену, али са мојом матером и даље остаде у пријатељству. И мати нас је водила у канов дом, те смо се ту играли са кановом децом, и кановица нас је све волела. Младих канова било је тројица: Абунунцал-кан, брат по млеку моме брату Осману, Ума-кан, мој названи брат, и Булач-кан, најмлађи, онај што га је Шамил бацио у понор. Али, о томе касније. Било ми је петнаест година када су муриди почели крстарити по селима. Дрвеним сабљама ударали су о камење и викали: »Муслимани, хазават*!)! Сви Чеченци пристадоше уз муриде, па и Авари почеше да прелазе к њима. Ја сам тада живео на кановом двору. Био сам као рођени брат кану: што сам хтео, то сам радио, па сам се и обогатио. Имао сам коња и оружја, а и новаца. Живео сам да није могло бити боље и нисам имао никаквих брига. И то је тако трајало све док не убише Кази-Мулу и докле на његово место не дође Хамзат. Хамзат упути кановима гласнике да им јаве да ће разорити Хунзах, ако не приме хазават. Било је потребно поразмислити се. Канови, који су се бојали Руса, нису смели да прихвате хазават, те кановица посла мене са другим својим сином, Ума-каном, у Тифлис, да од главног руског команданта потражимо помоћ против Хамзата. Главни командант је тада био барон Розен. Он не хтеде примити ни мене, ни Ума-кана. Само нам је поручио да ће нам послати по-

* Свети рат.

моћ, али није одржао реч. У Тифлису нас је посећивало неколико његових официра, који су с Умаканом играли карте. Појили су га вином и водили га на развартничка места, и са њим је он прокартао све што је имао. Био је телесно снажан као бик и храбар као лав, али духовно слаб као вода. Да га нисам одвео из Тифлиса, био би прокоцкао и последњег нашег коња и последњу нашу сабљу. После тога нашег бављења у Тифлису ја сам променио своје мишљење и почео сам младе канове наговарати да приме хазават.

— А због чега си променио мишљење? — упита Лорис-Меликов. — Зар ти се нису допали Руси? Хаџи Мурат мало поћута.

— Не, нису ми се допали, — рече он одлучно и зажмире. — А био је још један разлог из којег сам хтео да прихватим хазават.

— А какав то разлог?

— Једнога дана, када сам изјахао са кановима, сударисмо се ми, у близини нашег села Целмеса, са три мурида; двојица од њих побегоше, а трећег ја убих из пиштоља. Када му приђох да му узмем оружје, видех да је још жив. Он ме погледа и рече ми: »Убио си ме; али, мени је добро. Ти си Муслиман, млад си и снажан, прими хазават. Бог тако заповеда«.

— И ти си примио?

— Не још; али, почео сам да размишљам, — рече Хаџи Мурат, а потом настави своје причање: — Када је Хамзат стигао под Хунзат, ми пред њега упутисмо старешине и поручисмо му да пристајемо да примимо хазават, али да нам он претходно пошаље каквог ученог човека, који би нам објаснио шта треба да чинимо. Хамзат нареди да се старе-

шинама обрију браде и бркови, да им се пробуше ноздрве и о нос обесе перече, и тако их врати њиховим кућама. Старешине рекоше да је Хамзат готов да нам пошаље једног шеиха, који би нам протумачио хазават, али да ће то учинити само онда када му кановица као таоца преда свога најмлађег сина. Кановица Хамзату поверова и посла му Булач-кана. Хамзат лепо прими Булач-кана и потом нас позва да му пошаљемо и друга два његова брата. Поручивао нам је како ће он младим кановима служити исто онако као што је његов отац служио њиховом оцу. Кановица је била слаба жена, глупа и брзоплета као и све жене које живе по својој вољи. Бојала се да одједном пошаље оба сина, те је послала само једног, Ума-кана. Са њим сам се на пут кренуо и ја. Када смо превалили једну миљу, у сусрет нам пођоше муриди који су певали, метали из пушака и око нас поигравали на својим коњима. А када стигосмо тамо где се налазио Хамзат, он изиђе из свога шатора и прихвати Умаканов стрепен, чиме га признаде за кана. Он рече: »Ја вашој кући нисам учинио никаква зла, нити мислим да га чиним. Само поштедите мој живот и немојте ми сметати да људе придобијам за хазават. А ја ћу вам служити са целом својом војском, као што је мој отац служио вашем оцу. Примите ме у свој дом. Помагаћу вам саветима, а ви можете да радите што вам је драго.«

Ума-кан је био слаб говорник. Није знао шта да каже, те је ћутао. Онда ја рекох да, ако је тако, Хамзат дође у Хунзах, где ће га кановица и кан примити са почастима. Али, мени не допустише да говорим даље — и ту ја први пут дођох у сукоб са Шамилом. И он је био ту и стојао је крај имама.

»Не питаш се ти, него кан«, рече ми он. Ја ућутах, а Хамзат одведе Ума-кана у свој шатор. Потом Хамзат дозвољава тамо и мене и заповеди ми да се са његовим изасланицима вратим у Хунзах. И ја се вратих. Чим смо стигли, изасланици стадоше кановицу наговарати да Хамзату пошаље и најстаријег кана. Ја у томе видех издају, те кановици саветовах да не шаље сина. Али, у жене је дуга коса, а кратка памет. Кановица поверова Хамзатовим људима и сину нареди да иде. Када се Абунунцал-кан успротиви, она му рече: »Видим да се бојиш«. Као пчела је знала где треба да убоде жаоком. Абунунцал-кан плану, не изговори више ниједне речи и нареди да му се оседла коњ. Са њим пођох и ја. Хамзат нас дочека још лепше него што је дочекао Ума-кана. Изишао је пред нас на два пушкова мета даљине, а иза њега су лагано јахали његови коњаници, певали, метали из пушака и смело поигравали на својим коњима. Када стигосмо у логор, Хамзат уведе кана под шатор, а ја остадох код коња.

Био сам под брдом, кад у Хамзатовом шатору настаде пучњава. Јурнух под шатор. Ума-кан је полеђушке лежао у локви крви, а Абунунцал-кан се борио са муридима. Половина лица била му је отсечена и висила је; он ју је једном руком придржавао, а другом је јатаганом секао свакога ко му се приближи. Пред мојим очима посекао је Хамзатовог брата, и таман је посегав да посече и другог, али муриди су припуцали на њега, и он се срушио.

Хаџи Мурат застаде. Његово сунцем и ветром опаљено лице беше поцрвенело од узбуђења, а очи су му биле закрвављене.

— Ја се уплаших и побегох, — додаде он.

— Одиста? — рече Лорис-Меликов. — А ја сам мислио да се ти ниси бојао никада ничега?

— Касније нисам. Отада сам непрестано мислио на ту срамоту, те се више ничега нисам бојао.

12.

— Довољно засад. Време је да прочитам молитву, — рече Хаџи Мурат, а затим из унутарњег џепа своје черкеске извади часовник што му га је поклатио Воронцов, пажљиво притисну опругу, накрени главу у правцу часовника и уз детињи осмех стаде да ослушкује његово избијање. Часовник изби дванаест и четврт.

— Поклон мога пријатеља Воронцова, — рече он смешећи се.

— Веома леп часовник, — додаде Лорис-Меликов. — Иди, дакле, да прочиташ молитву. Ја ћу да те причекам.

— Јакши! (добро), — рече Хаџи Мурат и отиде у своју спаваћу собу.

Када је остао сам, Лорис-Меликов у свој бележник записа у главним цртама оно што му је испричао Хаџи Мурат, а затим припали цигарету и стаде ходати тамо и овамо по соби. Пришавши вратима која су била прекопута врата спаваће собе, он чу гласове неколицине људи који су се на татарском језику живахно разговарали о нечему. Слутећи да су то Хаџи Муратови муриди, отвори врата и уђе к њима.

У соби осети он онај особити накусели, кожни задах на који обично заудараву брђани. Украј прозора, на бурци која је била разастрта на поду, се-

део је, у подераном, умашћеном бешмету, једнооки, риђи Хамзало и крпио узде. Управо у том тренутку страсно је својим промуклим гласом причао нешто, али када уђе Лорис-Меликов, он одмах заћута и, не обраћајући на њега пажњу, настави свој посао. Према њему стојао је весели кан Махома и, показујући своје беле зубе и севајући црним очима без трепавица, понављао је једне и исте речи. Лепи Елдар, са засуканим рукавима на снажним му рукама, чистио је кајасе једног седла, које је висило о клину. Ханефи, који се старао о газдинству, није био у соби. Он је у кујни спремао ручак.

— О чему сте се то препирали? — упита Лорис-Меликов кана Махому, поздрављајући се са свом тројицом.

— Та ето, непрестано хвали Шамила, — рече кан Махома и продрмуса ађутантову руку. — Вели да је Шамил велики човек. Да је и учен, и светац, и цигит.

— Како то? Зар га оставио, а овамо га непрестано хвали?

— Да, оставио га је, а хвали га! — потврди кан Махома, а очи му севнуше.

— Дакле, ти га одиста сматраш за свеца? — упита Лорис-Меликов Хамзала.

— Да није светац, не би га народ слушао, — журно добаци овај.

— Светац је Манзур, а не Шамил, — рече кан Махома. — Оно је био прави светитељ. Докле он беше имам, народ је био другачи. Он је обилазио села, и народ је излазио пред њега, да целива скуте његове черкеске, покајавао је своје грехе и заклињао се да неће чинити зла дела. Старци причају како су људи тада живели као свеци: нису пу-

шили, нису пили, молили су се богу, праштали су увреде, па чак и крв. У то време су новац и ствари које би нашли вешали о мотке и ове побадали украј пута. Тада је и бог помагао народу, а не као ово данас, — заврши кан Махома.

— Па и данас у брдима не пију и не пуше, — рече Хамзало.

— Твој Шамил је ламорој, — узвикну кан Махома и намитну Лорис-Меликову.

»Ламорој« беше презрив назив за брђане.

— Назови га како год хоћеш, — рече Хамзало, — али ја знам то да у брдима живе орлови.

— Добро је казао... вешт је детић! — добаци смејући се кан Махома, којему се беше, као што се видело, свидео згодан одговор његовог противника.

Угледавши у Лорис-Меликовљевој руци кутију за цигарете, дође му да пуши, те заиска једну цигарету. Кад Лорис-Меликов одговори да је њима забрањено пушење, кан Махома намитну једним оком, главом показа на Хади Муратову спаваћу собу и рече да није када он то не види. И одмах стаде пушити, али не увлачећи дим у себе, него га невешто испуштајући између својих румених усана.

— То није лепо, — рече Хамзало и, пошто га је оштро погледао, изиђе из собе. Кан Махома лукаво намитну и за њим, а затим, када је цигарету попушио докраја, Лорис-Меликова упита где се најбоље може купити свилен бешмет и бела шубара.

— Зар ти имаш толико новаца? — упита га ађутант.

— Имаћу толико, — одговори кан Махома.

— Питај га откуда му новац, — рече Елгар, окренувши смешећи се своју лепу главу Лорис-Меликову.

— Добио сам га на коцки, — одговори журно кан Махома.

И он исприча како је јуче, шетајући тифлиским улицама, наишао на гомилу Руса и Јермена који су играли »орла«. Улог је био велики: три златника и велика количина сребра. Кан Махома је убрзо схватио игру и, звекећући бакарушама што их је имао у џепу, ступио је међу играче и метнуо на све.

Како на све? Зар си имао толико новаца? — упита га Лорис-Меликов.

— Имао сам свега дванаест копјејака, — одговори кан Махома церећи се.

— А да си изгубио?

— Остајало ми је ово, — рече кан Махома и показа на свој пиштољ.

— Зар би га дао?

— Зашто да га дам? Побегло бих, а ако би ме когод појурио, убио бих га, па свршена ствар.

— И добио си, је ли?

— Па да, покупио сам све и отишао.

Кан Махому и Елдара беше Лорис-Меликов сада потпуно упознао. Кан Махома био је велики веселак, спадало који није знао шта да чини с обиљем своје снаге, који се титрао својим и туђим животом, који је због тога титрања животима данас дошао Русима, као што због њега сутрадан може прећи натраг Шамилу. И Елдар беше њему потпуно разумљив: био је то миран, снажан, поуздан и своје муршиду, господару, потпуно одан човек. За Лорис-Меликова остајао је загонетан је-

дино риђокоси Хамзало. Видео је да тај човек не само што и срцем и душом нагиње Шамилу, него и да силно мрзи и презире све што је руско. Према томе, њему је било нејасно због чега је он прешао Русима. Обузимала га је бојазан — која се уосталом појављивала и код неколицине других руских официра — да тај Хаџи Муратов прелазак и све оно што је он причао о својем непријатељству према Шамилу беше само варка и обмана, да је он дошао да извиди где су слаби положаји у Руса, па да затим, пошто и опет побегне у брда, све снаге упути против њихових најслабијих тачака. Свеколико Хамзалово држање потврђивало је ту претпоставку. »Она друга двојица, па и сам Хаџи Мурат, умеју да прикрију своје намере«, премишљао је Лорис-Меликов, »али тај риђокоси угурсуз одаје се својом отвореном мржњом.«

Лорис-Меликов покуша да се и са њим упусти у разговор. Упита га да ли му је досадно. Али, овај га искосице погледа оним својим једном оком и, ни за часак не прекидајући свој посао, одговори му: — Не, није ми досадно. — Слични су били одговори и на друга питања.

Докле је Лорис-Меликов још био у соби, у њу ступи и четврти Хаџи Муратов мурид, Аварац Ханеџи, са лицем које беше обрасло у браду, са рутавим, маљавим, испупченим грудима. Беше то човек који није много премишљао, ваљан радник који је ревносно вршио свој посао, одано служећи свога господара.

Када он уђе да узме пиринча, Лорис-Меликов га заустави и упита одакле је и да ли је одавно у Хаџи Муратовој служби.

— Пет година дана, — одговори Ханефи. — Из једног смо села. Мој отац је убио његовог ујака, па су они онда хтели да убију мене, — рече он и мирно испод састављених обрва погледа у лице Лорис-Меликова. — Онда сам ја Хаџи Мурата замолио да ме побрати.

— Шта значи то: да те побрати?

— Два месеца дана нисам бријао главу, нити сам резао нокте, а затим сам изишао пред њега. Он ме одведе Патимати, својој матери. Патимата ме подоји, те тако ја постадох његов брат.

У побочној соби разлеже се Хаџи Муратов глас. Елдар чу позив свога господара, журно отра руке и уђе у гостинску собу.

— Зове те, — рече Лорис-Меликову, када се вратио. Овај веселоме кан Махоми пружи још једну цигарету, а затим отиде Хаџи Мурату.

13.

Хаџи Мурат дочека ађутанта весела лица.

— Хоћемо ли да наставимо? — поче он, пошто је сео на диван.

— Да, разуме се, — одговори Лорис-Меликов.

— А ја сам био код твојих људи и разговарао са њима. Један од њих је весело момче, — додаде он.

— Мислиш на Махому... Јест, он је помало лакомислен човек.

— Допао ми се и онај лепи, витки младић.

— Аха, Елдар! Да, још је млад, али је веран и поуздан, уз то чврст као да је од гвожђа.

Неколико тренутака поћуташе.

— Хоћу ли даље да причам?

— Да, да, причај.

— Описао сам ти како су поубијани канови. Пошто их је погубио, Хамзат отиде у Хунзах и настани се у кановском двору. Беше остала још само мати кановица. Хамзат је дозвољава се, и она га стаде горко прекоревати. Он даде знак својој муриду Аселе, те је овај удари са леђа и уби.

— А зашто да убије старицу? — упита Лорис-Меликов.

— Па када је већ једном ногом крочио преко плота, требало је да крочи и другом. Желео је да уништи целу породицу, и то је и учинио. И најмлађег кана Шамил је уклонио са света: бацио га је у понор.

Цела се Аварија покори Хамзату, али само нас двојица, ја и мој брат, не хтедосмо му се покорити. Хтели смо његову крв, да бисмо осветили канове. Привидно смо се додуше били покорили, а овамо смо само мислили на освету. Посаветовасмо се са дедом и одлучисмо да уграбимо згодан тренутак, те да Хамзата, када буде изишао из двора, убијемо из заседе. Неко је дознао за тај наш договор и о њему известио Хамзата. Овај дозвољава деду к себи и рече му: »Пази, ако је истина да твоји унуци против мене кују заверу, висићеш са њима заједно на истим вешалима! Ја вршим божје дело, и нико ме не сме ометати. А сад иди и памти то што ти рекох«.

Деда се врати кући и каза нам Хамзатову поруку. Онда ми одлучисмо да не оклевамо, него да своју намеру изведемо у џамији приликом првог празника. Другови, који су пристали да нам помогну, изневерисе нас сви изреда, те тако остадосмо у завери само нас двојица, ја и мој брат.

Узесмо по пиштољ, огрнусмо бурке и кренусмо у памију. Хамзат дође са тридесеторицом мурида. Сви они држали су у рукама исукане сабље. Асељдер, његов љубимац — исти онај мурид што је кановици одрубио главу — угледа нас и узвикну да поскидамо бурке. Када приђе к нама, ја потегох јатаганом и пробуразих га. Затим јурнух на Хамзата, али мој брат Осман беше га већ погодио једним метком. Хамзат је још био жив и са јатаганом у руци полетео је на њега, али зрно из мога пиштоља просвира му главу, те се он сруши мртав. Мурида беше тридесет, а нас двојица. Мога брата Османа они убише, а ја се отех, искочих кроз прозор и побегох.

Када се прочу да је убијен Хамзат, подиже се цео народ, те муриди побегоше. Они који нису могли да побегну поубијани су.

Хаци Мурат застаде и мало се одмори.

— Дотле је све текло лепо, — настави он, — али се потом све окренуло наопако. На Хамзатово место дође Шамил. Он ми упути гласнике и преко њих ми поручи да са њим заједно кренем против Руса. Претио ми је да ће, ако не пристанем, разорити Хунзах и мене погубити. Одговорио сам му да нити ћу ја отићи к њему, нити допустити да он дође к мени.

— А зашто ниси хтео да отидеш к њему? — упита Лорис-Меликов.

Хаци Мурат се намршти и не одговори одмах.

— Нисам могао. На Шамилу је лежала крв мога брата Османа и младога кана Абунунцала. Нисам му отишао. Ђенерал Розен ми упути једног официра и нареди да се примим за поглавицу Аварије. Све би то било лепо, али тај исти Розен беше

пре тога за управљача Аварије одредио казику-мишкота кана, Мухамед-Мирзу, а затим Ахмет-кана. Овај ме је мрзео. Просио је за сина кановичину кћер, Салтанету, али му је нису дали. Мислио је да сам ја томе крив. Он ме омрзну и посла своју личну стражу да ме убије, али ја побегох. Онда ме је оклеветао код Ђенерала Клугенауа, рекавши му, како ја Аварцима препоручујем да не дају дрва руским војницима. Казао му је још и то да сам ову чалму — ту Мурат руком показа на њу — на главу метнуо као знак да сам приступио Шамилу. Али, Ђенерал у то не поверова и не допусти да ми се и длака косе на глави додирне. Међутим, када је Ђенерал отпутовао у Тифлис, Ахмет-кан учини по својој вољи: дође са четом војника, ухвати ме, окрва и привеза за топ.

Шест дана и шест ноћи морадох провести тако. Седмог дана одвезаше ме и поведоше у Темир-Кан-Шуру. Спроводило ме је четрдесет војника са пуним пушкама. Руке ми беху везане и било је наређено да ме убију, ако бих покушао да бежим. Ја сам то знао. Приближавали смо се Моксоху — стаза узана, а са десне стране провалија дубока око педесет хвати. Скренух од војника удесно и зауставих се на ивици те провалије. Војник, који је корачао уза ме, покуша да ме задржи, али ја скочих и повукох га са собом. Он се сав здрузга и издахну, а ја остадох у животу. Ребра, главу, руке, ноге — све сам сломио. Покушавах да пузим, али не могах. Глава ми се занесе, и ја онесвесних. Када сам дошао к себи, осетих да сам сав у крви. Наишао је на мене један пастир, дозвоа људе, и они су ме пренели у село. Ребра, руке и глава залечише се, а залечи се и нога, али само остаде краћа.

И Хаџи Мурат испружи краћу ногу.

— При свем том, она ме још добро служи, — настави он. Народ је чуо на какав сам се начин докопао слободе, те је долазио да ме види. Чим сам оздравио, отидох у Цељмес. Аварци ме и опет позваше да управљам њима, и ја пристадох, — рече он мирно и достојанствено.

Хаџи Мурат брзо устаде, и, извадивши из бјасага два пожутела писма, једно од њих пружи Лорис-Меликову. Оно је било од ђенерала Клугенауа. Лорис-Меликов га прочита. То писмо је гласило: »Заставниче Хаџи Мурате! Служио си код мене, и ја сам био задовољан тобом и сматрао сам те за добра човека. Међутим, недавно ми је Ахмед-кан јавио да си ти издајник, да си на главу метнуо чалму, да имаш веза са Шамилем и да народ учиш да не слуша руске власти. Заповедио сам да те ухвате и к мени доведу — али ти побеже; не знам да ли је то по тебе добро или зло, пошто не могу знати да ли си крив или ниси. А сада почуј што ћу да ти кажем. Ако ти је чиста савест према великоме цару, ако ниси крив, дођи к мени. Не бој се никога, јер ја ћу да те заштитим. Кан ти не може ништа; он је под мојом влашћу. Немаш, дакле, шта да се бојиш«. Клугенау је даље писао још и то да је он свакада одржао задату реч и да је увек био справедљив, и на крају је и опет Хаџи Мурату препоручивао да изиђе пред њега.

Када је Лорис-Меликов прочитао прво писмо, Хаџи Мурат извади и друго, али га ађутанту не даде одмах, него најпре исприча шта је на то прво писмо одговорио.

— Одговорио сам му да додуше носим чалму, али не из љубави према Шамилу, него ради спаса

своје душе; да к Шамилу нити хоћу нити могу да пређем, пошто су по његовом наређењу поубијани мој отац, моја браћа и многи моји сродници; али, да не могу прећи ни Русима стога што су ме они срамно увредили. Када сам оно у Хунзаху лежао спутан оковима, један од њих ме је умазао својим изметом, те ја к вама не могу да приступим до год тај неваљалац не буде погубљен. А што је главно, страх ме је од оног лажова Ахмет-кана. Онда ми ђенерал упути ово друго писмо, — рече Хаџи Мурат и Лорис-Меликову пружи други лист пожутеле хартије.

»Хвала ти што си ми одговорио на моје писмо«, читао је Лорис-Меликов. »Пишеш ми да те није страх да се вратиш, али да то не можеш учинити због срамоте што ти је нанео један ђаурин. Али, ја те уверавам да је руски закон справедљив и да ће пред твојим очима бити кажњен онај који се дрзнуо да те онако тешко увреди. Ја сам већ наредио да се та ствар испита. Саслушај ме, Хаџи Мурате. Имао бих право да будем незадовољан тобом зато што не верујеш ни мени ни мојој поштеној речи; али, ја ти праштам, јер знам да су брђани уопште неповерљиви људи. Ако ти је савест мирна, и ако си чалму на главу метнуо ради спаса своје душе, онда си у праву и можеш да руској влади и мени отворено погледаш у очи. Човек који те је увредио биће, уверавам те, оштро кажњен; а вратиће ти се и имање, те ћеш видети и уверити се шта значи руски закон. Утолико већма што Руси на све гледају другаче него ви; у њиховим очима ниси ти унижен тиме што се један неваљалац онако срамно понашао наспрам тебе. Гимринцима сам и сам допустио да носе чалме, и њихове ствари сматрам

онаквима какве су. И опет ти кажем да се немаш шта бојати. Дођи к мени са човеком кога ти шаљем; он ми је одан, није слуга твојих непријатеља, него пријатељ човека који код владе ужива велико поверење.»

Још једном је Клугенау Хаџи Мурата позивао да му дође.

— Нисам му поверовао, — рече Хаџи Мурат, када је Лорис-Меликов прочитао писмо, — те Клугенау-у нисам отишао. Пре свега требало је да се осветим Ахмет-кану, а у томе Руси нису хтели да ми помогну. Управо тада беше Ахмет-кан са својим људима опколио наше село Цељмес, у намери да ме ухвати или убије. Ја сам имао мало људи, те нисам могао да га сузбијем. Тада, у последњем часу, стиже к мени Шамилов гласник и предаде ми његово писмо. У том писму он обеђаваше да ће ми помоћи против Ахмет-кана, да ће га убити и мени дати власт над целом Аваријом. Дуго премишљах и, најзад, пређох на његову страну. Отада сам престано ратовао против Руса.

Потом Хаџи Мурат исприча све своје ратничке подвиге, којих је било много и који су Лорис-Меликову једним делом били познати. Сви његови препади и јуриши имали су успеха и одликовали су се необичном смелошћу.

— Неког пријатељства између мене и Шамила није било никада, — рече Хаџи Мурат завршавајући своје причање, — али он се мене бојао, и ја сам му био потребан. У то време неко ме упита ко би требало да буде имам. Ја одговорих да ће имам бити онај чија сабља буде била најоштрија. То саопштише Шамилу, и он се стаде трудити да ме се отараси. Посла ме у Табарасан. Отидох тамо и

заплених хиљаду оваца и три стотине коња. Он изјави да нисам тачно извршио његову наредбу, свргну ме са нахибства и поручи ми да му предам сав новац. Послах му хиљаду златника; али он упути против мене своје муриде, те ми они отеше све што сам имао. Позивао ме је да дођем к њему, али ја то не хтедох да учиним, јер сам знао да би ме убио. Онда он настаде да ме ухвати, али ја његове људе сузбих и отидох Воронцову. Своју породицу нисам могао повести са собом. Моја мати, моја жена и моја деца у његовим су рукама. Зато кажи сердару да ја, до год је моја породица тамо, не могу ништа да учиним.

— Казаћу му, — одговори Лорис-Меликов.

— Заузми се за мене, потруди се. Што је моје биће и твоје, само ми помози код кнеза. Ја сам спутан, а крај ужета је у Шамиловој руци.

Тим речима заврши Хаџи Мурат своје причање Лорис-Меликову.

14.

Двадесетог децембра Воронцов је војном министру Чернишеву написао ово писмо на француском језику:

»Нисам вам се, драги кнеже, јавио последњом поштом зато што сам био рад да најпре видим шта се може учинити са Хаџи Муратом. Од два-три дана наовамо не осећам се најбоље. У своје последњем писму известио сам вас о Хаџи Муратовом доласку у Тифлис. Он је овамо стигао осмог децембра. Одмах сутрадан упознали смо се, и за наредних осам или девет дана ја сам чешће разговарао

са њим, премишљајући какве би нам он услуге могао чинити отсада и шта бисмо могли урадити за њега. Наиме, он је веома забринут због судбине своје породице. Вели сасвим искрено, као што се то види по свима знацима, да је он, докле му је породица у Шамиловим рукама, потпуно везан и да није у стању да нам послужи и докаже своју захвалност на љубазном дочеку и опроштају што смо му га дали. Неизвесност у којој се налази због својих милих и драгих испуњава га грозничавошћу, и особе којима сам ставио у дужност да буду у његовом друштву и да на њега мотре, уверавају ме да ноћу не спава, да готово ништа не једе, да се стално моли богу и да сваки дан на свом коњу излази у поље у пратњи неколицине наших козака, што је за њега потребна разонода, пошто је већ од толико година наовамо навикнут на пољски живот и на непрекидно кретање. Свакога дана долази к мени и пита ме да ли немам каквих извештаја о његовој породици; моли ме да прикупим све наше заробљенике, те да их Шамилу понудим у размену за њу; додао би, каже, ако би затребало, као откупнину и нешто новца, до којег би дошао код својих пријатеља. Непрестано ми говори: »Избавите ми породицу, а затим ми дајте могућности да вам послужим« — најбоље би било, вели, на лезгинској граници — »па ако вам за месец дана не учиним силне услуге, казните ме како год вам је драго.«

Ја сам му одговорио да су његови предлози, по моме мишљењу, такви да би се могли примити, али да ће се код нас наћи доста личности које у њега неће имати вере до год чланови његове породице буду били у брдима, а не у нашим рукама као таоци; да ћу учинити све што би зависило од мене,

како би се на нашој граници прикупило што више заробљеника, да му пак не могу, по руским законима, дати новаца за откуп његових, али да се надам да ћу наћи и други пут и начин да помогнем њему и његовима. Затим сам му рекао своје искрено мишљење: да Шамил ни у ком случају неће издати његову породицу, него да ће му можда обећати милост и дати пређашњу власт, али у исти мах и запретити да ће му, ако се не врати, погубити матер, жену и шесторо деце. Упитао сам га да ли ми може искрено рећи шта би чинио када би од Шамила добио такву поруку. Хаџи Мурат је само подигао очи пут неба и рекао да је све у божјим рукама, али да се он никада неће предати своме душманину, јер је тврдо уверен да му Шамил не би опростио, него би га погубио одмах или мало касније. Што се пак тиче погубљења његове породице, он не верује да би Шамил био толико лакомислен — прво стога што не би желео да му он, Хаџи Мурат, постане још огорченији непријатељ, и друго зато што у Дагестану има много људи, људи од великог утицаја, који би га одвратили од таквог корака. Најзад ми је још неколико пута поновио да он, остављајући будућност божјој вољи, има једну једину мисао, мисао о откупу својих милих и драгих. Преклињао ме је живим богом да му помогнем и допустим да се врати у близину Чечне, где би, уз припомоћ наших власти, дошао у везу са својом породицом, и где би се постарао за средства помоћу којих би могао да је избави; многе су, вели, личности, па чак и неки нахиби, мање више одани њему, и он би са становништвом, које се једним делом покорило Русима а другим остало неутрално, могао, уз нашу помоћ, веома лако

ступити у везу, те постићи сврху о којој мисли дан и ноћ, што би му повратило мир и дало могућности да ради у нашу корист и заслужи наше поверење. Молио је да га упутимо у Грозну у пратњи двадесеторице или тридесеторице срчаних Козака, који би њега штитили од непријатеља, а нама били сведоци да су његове намере биле искрене.

Разумећете, драги кнеже, да ми све то задаје брига, јер ма шта да урадим, на мене ће пасти велика одговорност. Било би више него несмотреност, ако бисмо му све поверовали; али, ако бисмо хтели да му онемогућимо бекство, морали бисмо да га притворимо, а по моме мишљењу то би било и неправедно и неполитички. Таква мера, за коју би се убрзо дознало у целом Дагестану, веома би нам нашкодила тамо, јер би убила вољу код свих оних — а њихов број је доста велики — који су више или мање готови да устану против Шамила. Сви они веома се интересују за наше поступање са њиховим најхрабријим и најугледнијим имамовим помоћником, који је био принуђен да се преда у наше руке. Када бисмо ми са Хаџи Муратом поступали као са заробљеником, тако што би учинило веома рђав утисак на те људе.

Према томе сматрам да нисам могао урадити другаче него што сам урадио, премда знам да бих морао бити крив да је, нешто, Хаџи Мурат и опет побегао од нас. У службеној дужности и у овако тешким питањима човеку је тешко ударити правим путем, пошто се свакада може учинити погрешка за коју је одговоран. Али, ако мислимо да смо нашли прави пут, онда треба да њиме пођемо, па ма шта било.

Молим вас, драги кнеже, да ово поднесете на увиђај његовом величанству господару императору, и ја ћу бити срећан ако наш премилоствиви владалац благоизволи одобрити мој поступак. Све што сам овде написао вама, саопштио сам и ђенералима Закомељском и Козловском, а овај последњи ће доћи у непосредан додир са Хаџи Муратом. Хаџи Мурату пак ставио сам до знања да се без његовог одобрења не сме маћи никуда нити предузимати штогод. Рекао сам му да је за нас боље да он у поље излази у пратњи наших Козака, пошто би иначе Шамил могао пустити глас да ми Хаџи Мурата држимо у тамници. Уз то сам од њега узео реч да никада више неће одлазити у Ваздвиженск, пошто мој син, коме се прво предао и кога он сматра за свога пријатеља, није командант у том месту, те би тамо могло лако доћи до неспоразума. Најзад, Ваздвиженск је исувише у близини многобројног, према нама непријатељски расположеног становништва, докле би он из Грозне веома лако могао долазити у додир са људима у које има поверења.

Осим двадесеторице Козака који се, према његовој жељи, не смеју ни корака одмаћи од њега, додао сам му и коњичког капетана Лорис-Меликова, одличног и веома паметног официра, који говори татарски. Он веома добро познаје Хаџи Мурата, а и овај, како ми се чини, има поверења у њега. За ових десет дана што их је Хаџи Мурат провео овде, он је становао у једној кући са потпуковником кнезом Тархановим, шефом шуминског округа, који се службено бави овде и који ужива моје потпуно поверење. И он је задобио Хаџи Муратово поверење, те сам ја преко њега, пошто одлично го-

вори татарски, дознао најделикатније и најтајније ствари.

Саветовао сам се са Тархановим у погледу Хаџи Мурата, те се и он потпуно сложио са мном у томе да је или требало поступати онако како сам ја поступио, или Хаџи Мурата бацити у тамницу и чувати га најстроже, или га сасвим уклонити са света. Али, те две последње мере не само што би уништиле сву корист до које смо дошли услед Хаџи Муратовог сукоба са Шамилем, него би оне неминовно осујетиле и развијање незадовољства и могућност устанка брђана против Шамила. Кнез Тарханов ми рече да је и сам уверен у Хаџи Муратову искреност, да Хаџи Мурат не мисли да ће му Шамил опростити икада, иако обећава да ће то да учини. Једина ствар која Тарханова баца у бригу јесте Хаџи Муратова религиозност, пошто он не крије да би Шамил са те стране могао утицати на њега. Али, као што сам већ напред навео, он Хаџи Мурата не може никада да увери да га неће погубити било одмах, било након кратког времена по његовом повратку.

То је све, драги кнеже, што сам имао да вам кажем о тој епизоди.»

15.

Тај извештај отпремљен је из Тифлиса 24. децембра. Уочи нове, 1852. године, донео га је курир, пошто је намучио десетак коња и на мртво име испребијао десетак кочијаша, кнезу Чернишову, тадањем војном министру, а 1. јануара 1852., Чернишов је, између осталих аката, и тај

Воронцовљев извештај поднео императору Николају.

Чернишов није волео Воронцова, како због општег поштовања што га је овај уживао, тако и због његовог големог богатства, а и стога што је Воронцов био прави племић и господин, а Чернишов, напротив, само рагвечи, а понајвише стога што Воронцов беше у особитој императорској милости. Зато је Чернишов употребљавао сваку погодну му прилику да Воронцова што већма оцрни код цара. Када је поднео последњи извештај о приликама на Кавказу, Чернишову је пошло за руком да код цара изазове незадовољство према Воронцову: наиме, услед нехатности тамошње војне управе, како је он владоца известио, брђани беху тамо готово сасвим потукли један омањи козачки одред. Овога пута пак он се надао да ће императора уверити како су мере што их је Воронцов предузео у погледу Хаџи Мурата незгодне и штетне. Био је рад да цару докаже да Воронцов свакада урођењим попушта на штету Руса и да је урадио веома непаметно што је Хаџи Мурата оставио на Кавказу; да је Хаџи Мурат, вероватно, к нама дошао зато да уходи средства наше одбране и да би, према томе, било боље да се он отпреми у центар Русије, и да се ми њиме корисно послужимо онда када му породицу доведемо из брда, поштао бисмо тек тада имали прилике да се уверимо у његову оданост.

Али, та намера није могла да Чернишову пође за руком, и то просто стога што Николај 1. јануара изјутра беше толико рђаво расположен да не би био примио ничији и никакав предлог. Утолико пак мање био је вољан да прихвати оно што му је

предлагао Чернишов, кога је трпео само зато што сматраше да нема човека који би могао да га замени; али, осим тога, знајући за његово настојање да се приликом парнице вођене против децембриста погуби Захар Чернишов једино стога да би дошао до његовог имања, сматрао га је за великог неваљалца. И тако је, захваљујући рђавом расположењу цара Николаја, Хаци Мурат остао на Кавказу, те се његова судбина није окренула онако као што се могла окренути да је Чернишов свој извештај случајно поднео у које друго време.

Било је око девет и по часова када је, у магли и на цичи зими од неких двадесет степени, гојазни, брадати Чернишовљев кочијаш, у плавој сомотској капи са шиљастим врхом, седећи на седишту малих саоница, истих онаквих као што су биле саонице на којима се возио и цар Николај Павловић, стигао пред парадни улаз зимског дворца и љубазно се јавио свом пријатељу, кочијашу кнеза Долгорукова, који беше већ одавно ту довезао свога господара, те га онда, с уздама подвијеним пода се, чекао трљајући озебле руке.

Чернишов је на себи имао шињел са меканим, пепељастим оковратником од дабровог крзна, а на глави тророжац са петловим перјем. Збацивши са колена покривач од медвеђе коже и опрезно испруживши укочене ноге, својим чизмама, на којима није никада, како се обично сам хвалио, носио каљача, снажно крочи на дути ћилим, њиме се упуту звекећући мамузама и уђе на врата што му их са страхопоштовањем отвори вратар. У претсобљу свој шињел предаде старом лакеју, ступи пред огледало и пажљиво скиде шешир са гргураве власуље. Пошто је у огледалу осмотрио своју спо-

љашњост и вичним покретом старачких руку загладио власи на слепоочницама и на темену, у ред довео крст на врату, нараменице и велике еполете са монограмима, он се, лагано корачајући и клатећи се на старачким ногама, стаде пети уза стрме и ћилимом застрте степеннице.

Прошавши покрај лакеја који су у парадној униформи стојали пред вратима и понизно му се клањали, Чернишов уђе у собу за примање. Дежурни, отпре кратког времена наименовани крилни ађутант, у новој униформи, с еполетама, и нараменицама, и руменим, свежим лицем, брчићима и залисцима, зачешљаним по угледу на цара Николаја, предусрете га са пуно поштовања. Кнез Василије Долгоруки, с изразом досаде на тупом лицу, нагиздан и с истим онаквим залисцима и брковима као и у цара, поздрави се са њим.

— *L'Empereur?** обрати се Чернишов крилном ађутанту, упревши упитни поглед у врата царевог кабинета.

— *Sa Majesté vient de rentrer*** — рече крилни ађутант, очевидно са задовољством слушајући свој глас, и потом, корачајући лагано и одмерено, тако да се пуна чаша воде не би пролила, да ју је нешто имао на глави, нечујно приђе вратима и, свим својим бићем показујући страхопоштовање према месту у које је улазио, ишчезе иза њих.

Долгоруки је за то време отворио своју лисницу и прегледао акта која су се налазила у њој. Чернишов је пак намргођен ходао тамо и овамо по соби и у себи понављао све оно о чему је требало да извести цара. Таман је пролазио покрај кабинет-

* Император?

** Његово величанство тек што се вратило.

ских врата, када се она наједном отворише и из њих изиђе крилни ађутант, још задовољнији него малопре, и покретом руке позва министра и његовог помоћника да уђу к цару.

Зимски двораци је, после пожара, већ одавно био оправљен, али Николај је непрестано још становао на горњем спрату. Кабинет, у којему је примао министре и друге више чиновнике, беше веома висока соба са четири велика прозора. На главном зиду висила је велика слика Александра I. Између прозора стојала су два омања стола за писање. Поред зидова беше поређано неколико столица, а на средини собе налажаше се огроман писаћи сто, за тим столом царева наслоњача и две-три столице за оне које он прима на реферисање.

Николај, у црном сјуртуку са нараменицама без еполета, седео је за столом, груди истурених изнад гојазног трбуха, и укочено је својим мртвим погледом посматрао оне што улазе. Дугуљасто, бело лице са великим, стрмим челом, испупченим испод зачешљаних зулуфа, вешто спојених са власуљом која му покриваше ћелу, било је данас веома хладно и непомично. Његове и иначе свакада невеселе очи гледале су невеселије него обично; његове увеле, старачке усне, испод засуканих бркова, његови пуначки, избријани образи, подупрти високим оковратником, са правилним напред зачешљаним залисцима, подваљак испод оковратника — све то давало је његовом лицу израз незадовољства, па чак и гнева.

Узрок томе његовом рђавом расположењу беше умор. А умор је наступио отуда што је синоћње вечери био на неком маскенбалу, где се, као и обично, у своме гардиском шлему с орловским

крилом на њему, умешао у публику, која се или око њега тискала или бојажљиво се устранила испред његове големе, самопоуздањем испуњене личности. Ту се он и опет срео с оном истом маском која је на ранијем маскенбалу својом дивном, елегантном појавом и звучним гласом узбудила његову старачку чулност, а потом, обећавајући му да ће доћи на наредни маскенбал, одједном ишчезла некуда. Синоћње вечери приступила му је она и опет, и он је више није пуштао од себе. Одвео ју је у ложу која је за ту сврху била припремљена и у којој је могао да буде насамо са њом. Ћутећи дошао је он до врата те ложе и очима потражио слугу, али није могао да га угледа. Намрштивши се, очекујући је неколико тренутака, а затим је сам гурнуо врата на ложи и напред пропустио своју даму.

— *Pu a quelqu' un** — рече дама и стукну.

Та лока је одиста била заузета: на малом кадивеном дивану седели су, прибијени једно уз друго, један улански официр и нека лепа, млада плавојка у домину, без маске. Угледавши пред собом големи и страховити царев лик, плава женска прилика журно стави маску на лице. Улански официр пак, претрнув од ужаса и гледајући укочено у цара, заборави да устане.

Ма колико да је Николај био навикнут да својом појавом изазива страх међу светом, њему је ипак годио такав утицај његове личности, и он је понекад волео да уплашене особе изненађује контрастом љубазних речи. То је учинио и овога пута.

* Овде има некога.

— Ти си, пријатељу, млађи од мене, — рече он официру, који је био укочен од запрепашћења, те би могао да ми за часак уступиш своје место.

Официр одмах скочи на ноге и, бледећи и румењећи, дубоко се поклонивши, изиђе из ложе за својом маском, а Николај остаде сам са својом дамом.

Маска је била, као што се касније утврдило, једно веома лепо, чедно девојче од својих двадесет година, кћи неке гувернанте Швећанке. Она је Николају причала да се још као дете заљубила у његову слику, да га је обожавала и одлучила да пошто пото на себе скрене његову пажњу. И да, пошто је постигла оно чему је тежила, више нема никакве друге жеље. Та девојка одведена је на место на којем се Николај састајао са женскињем, и веза до које је ту са њом дошао спутавала га је преко годину дана.

Када се те ноћи вратио у своју собу, легао на своју узану, тврду постељу и покрио се својим војничким ћебетом, за које је говорио да је знаменито исто онолико колико и Наполеонов шешир, он дуго времена није могао да заспи. Час се сећао поплашенот и дивног лица оне девојке, час пуначких плећа своје сталне љубавнице Нељидове, и упоређивао их је једну са другом. Ни на крај памети не падаше му та мисао да је такав разузданички живот жењеног човека нешто веома ружно и одвратно, и он би се силно зачудио када би га когод ма и једном речи прекорио због тога. И премда је био тврдо уверен да му нико не може замерити на том његовом владању, њега је ипак обузимало некакво неугодно осећање, па да би га угушио, прибегао је једном средству које га је свакада необично уми-

ривало: стао је да премишља колико је он ипак велики човек.

И мада је заспао веома касно, ипак је устао већ у осам часова, умио се, своје крупно, гојазно тело истрљао је студеном водом и помолио се богу онако како је то чинио још у детињству: најпре је прочитао *Богородице дјево*, а затим *Вјерују* и *Огенаш*, али не придајући ни најмањег значаја речима што су их мрмљале његове усне. Пошто је све то учинио, он на мала, споредна врата изиђе из двора и, у шињелу и фурашки, отиде на обалу Неве да тамо као и обично мало прошета.

Ту, на тој обали, сrete он једног младог слушаоца правног училишта, човека који беше крупан и снажан као и он и који је на себи имао мундир и шешир. Угледавши заводску униформу, за коју није марио због ђачког слободоумља, Николај Павловић се намршти. Али, студентова стасита појава, војничко држање и одавање почести с истуреним лактовима мало ублажише царско незадовољство.

— Како се зовеш? — упита он младога цина.

— Полозатов, ваше императорско величанство.

— Ти си отресит момак!

Студент је и даље стојао држећи руку на шеширу. Цар му приступи.

— Би ли ти хтео да будеш официр?

— Не бих, ваше императорско величанство.

— Будало! — рече Николај и окрену се на другу страну. Пошавши даље, почео је да изговара једну реч која му је прва пала на ум. »Копервајн, Копервајн«, поновио је неколико пута. То је било презиме девојке са којом се синоћ упознао. »Гадно, гадно«, рече затим, не премишљајући о смислу

речи које је изговарао. »Јест, шта би било од Русије да нема мене?!« настави разговарајући са собом и осећајући да и опет почиње постајати незадовољан. »Да, шта би била Русија, шта Европа, да није мене?« И сети се свога шурака, прускога краља и његове слабости, па заврте главом.

Враћајући се у двор, испред Салтиковљеве капље угледа он кола велике кнегиње Јелене Павловне са лакејем у црвеној ливреји на кочијашком седишту.

Јелена Павловна била је оличење оних празноглавих и беспослених особа које свој суд изричу не само о науци и поезији, него и о начину управљања земљом, уображавајући да би саме собом владале боље но што је њима владао он, Николај. Цар је знао да су те особе, ма колико да се он трудио да их сузбије, стално и непрекидно искакале на површину. Он се сети свога недавно преминулог брата Михаила Павловића, те га и опет обузе гнев и клонулост. Намршти се и наново поче шапутати речи које су му у тај мах падале на памет. То шапутање прекиде тек када је ступио у двор. Ушав у своју спаваћу собу, стаде пред огледало, у ред доведе записке, косу на слепим очима, власуљу на темену, заврну бркове, а затим се упути у свој кабинет, у којему је примао министарске извештаје.

Најпре прими војног министра. Чернишов виде одмах по царевом лицу, а нарочито по његовим очима, да он тога дана није нимало расположен. Њему је био познат синоћњи царев извештај, те је, према томе, знао и узрок владаочевог рђавог расположења. Николај поздрави хладно Чернишова, рече му да седне, и затим своје безизразите очи упре у њега.

Прва ствар о којој је Чернишов подносио извештај беше велика проневера што је беху извршили неколицина интендантских чиновника; затим је на ред долазио размештај појединих трупних одреда на пруској граници, па онда одређивање награда о новој години оним личностима које су биле изостављене у првом списку; после тога Воронцовљев извештај о Хаџи Муратовом доласку у Тифлис, и, најзад, непријатна афера неког студента медицинске академије, који је извршио атентат на једног професора.

Ћутећи, стиснутих усана, Николај је своју крупну, белу руку са златним прстеном на домаломе повлачио преко листова хартије што су се налазили пред њим на столу, никако не скидајући погледа са Чернишовљевог чела и темена.

Он је био тврдо уверен у то да у Русији цео свет краде. Знао је да те интендантске чиновнике мора казнити, и већ је био одлучио да их све изреда као просте војнике распореди у разне пукове, али знао је и то да тако што онима који дођу на њихова места неће ни најмање сметати да се не угледају на њих. Особине у чиновника беху у томе да краду, а њему је пак дужност налагала да их кажњава, и он је ту дужност, ма колико да му беше досадна, вршио мирне савести.

— У Русији има један једини поштен човек, — рече он.

Чернишов одмах увиде да он за тога »јединог поштеног човека« сматра себе самога, те се љубазно осмехну.

— Тако је, ваше императорско величанство, — рече он.

— Дај овамо да одмах ту напишем своју одлуку, — рече Николај, узе акт и метну га на сто са леве стране од себе.

Потом Чернишов поднесе извештај о давању награда и о размештају трупа.

Николај прегледа списак особа предложених за награђивање, прецрта неколико имена, а затим укратко и одлучно издаде заповест о размештају двеју дивизија на пруској граници. Никако он није могао пруском краљу опростити то што је после 1848. своме народу дао Устав, те је тако, премда је свога шурака у писмима уверавао о своме пријатељству, сматрао за потребно да на пруској граници за сваки случај имадне довољно војске. Та војска би се могла употребити и онда ако би се побунио народ у Пруској (Николај је свуда назирао побуне); његови војници би тада заштитили шураков престо, као год што су у своје време аустриског цара заштитили од Мађара. И онда, ти појачани трупни контингенти били су потребни још и зато, да би његови савети што их је давао прускоме краљу добили веће важности.

»Да, шта би било данас од Русије, да нема мене!« помисли он.

— Па, шта има још? — упита цар.

— Стигао је са Кавказа гласник, — одговори Чернишов и поднесе свој извештај о ономе што му је Воронцов јавио о Хаци Муратовом преласку Русима.

— Гле, гле! — рече Николај. — Па то је диван почетак.

— План што га је дало ваше величанство већ почиње доносити своје плодове, — рече Чернишов.

Та похвала његових стратегских способности би веома пријатна Николају, премда је он у дубини своје душе осећао да их нема. Међутим, много је полагао на то да важи као велики стратег, и стога је силно уживао слушајући ту похвалу.

— Како ти то разумеш? — упита он.

— Разумем тако, да би Кавказ био покорен већ одавно да смо раније поступили по плану вашег величанства, према којем је требало да поступно, па ма и лагано, продиремо напред, крчећи шуме, онемогућавајући непријатељу снабдевање. Што се Хаци Мурат предао, ја то приписујем само томе. Он је увидео да се не може одржати више.

— Цела истина! — рече Николај.

План по којему се у непријатељску област имало продирати поступно, уз сечу шума и ометање снабдевања, дали су уствари ђенерали Јермолов и Вељаминов, и он је био у највећој опреци са царевим ратним планом, којим се ишло на то да се једним силним нападом заузме Шамилова резиденција и разори то разбојничко гнездо. Према томе плану је 1845. предузета она несрећна даргинска експедиција, која је стала живота онако великог броја људи. И стога, да би се могло мислити да је овај последњи план одиста био његов, било је потребно крити да је он, раније, био присталица свим супротног плана, плана за ратну експедицију у 1845. Али, он то није крио, него се и њиме поносио, мада су та два плана била у противречности један са другим. Непрекидно и отворено ласкање људи који су га окруживали и од њега прикривали право стање ствари, довело је Николаја дотле да он није могао да види противречности у које је западао, нити да своје речи и поступке упо-

реди са стварношћу, логиком и здравим разумом, него је тврдо веровао да су све његове наредбе, ма колико да беху бесмислене и нелогичне, биле и тачне и логичне само зато што их је издавао он. Таква је била и његова одлука о студенту медицинско-хируршке академије, што ју је донео када му је ту аферу Чернишов претставио по подношењу свога извештаја о стању на Кавказу.

Ствар је била у томе што је тај младић, који два пута беше пао на испиту, полагао га и по трећи пут, па кад је и опет оборен, он је, видећи у томе неправду, постао нервозан, са стола шчепао нож за зарезивање пера, јурнуо на професора и нанео му неколико незнатних рана.

— Како се зове тај деран? — упита Николај.

— Бжезовски, ваше величанство.

— Пољак?

— Пољског је порекла и католик је, — одговори Чернишов.

Николај се намршти. Он беше много неправди учинио Пољацима, и, да би те неправде могао оправдати, требало му је да стекне уверење да су сви Пољаци неваљалци. И Николај их је одиста за такве и сматрао, те их је мрзео, а мрзео их је онолико колико им је и неправди чинио.

— Причекај мало, — рече он, зажмире и обори главу.

Чернишов је знао, јер је то неколико пута чуо од самог Николаја, да овај, када хоће да донесе какву важну одлуку, треба само да се неколико тренутака удубе у мисли, па да на њега наиђе неко надахнуће и да му неки унутарњи глас каже шта да учини. Та тако донесена одлука била би савршена и узвишена изнад сваке сумње. Овога пута пре-

мишљао је он о томе како би и на који начин могао да што јаче према Пољацима истражи своју мржњу што је у њему беше распирио поступак напред споменутог студента. И послушав унутарњи глас, он из министрових руку узме његов извештај о том предмету и на полеђини акта написа својим крупним рукописом:

»Заслужује смртну казну. Али код нас, богу хвала, смртне казне нема. И ја не желим да је уводим. Нека се дванаест пута проведе између хиљаду људи. Николај.«

Николај је знао да дванаест хиљада шиба значе не само сигурну, грозну смрт, него да је то и премного, јер је довољно и пет хиљада удараца па да подлегне и најјачи човек; али, њему је годило то што је добио прилике да буде немилосрдан и што може рећи како »код нас нема смртне казне«.

Када је написао своју одлуку о студенту, он је пружи Чернишову.

— Ево, — рече, — прочитај!

Чернишов прочита и, у знак свога дивљења владачевој мудрости, са страхопоштовањем се поклони.

— Да ... и нека се сви студенти изведу на збориште, да присуствују извршењу казне, — додаде Николај. — То ће им бити од користи ... Истараћу ја из њих тај бунтовнички дух; ишчупаћу га из корена.

— Разумем! — рече Чернишов и, пошто је мало поћутао и у ред довео своју власуљу, пређе на извештај о стању на Кавказу.

— Шта да се, ваше величанство, одговори кнезу Воронцову?

— Да се строго придржава мога система: да разорава домове, да Чечинцима спречава снабдевање и непрестано их узнемирава нападима, — рече Николај.

— А шта де се учини у погледу Хаџи Мурата? — упита Чернишов.

— Па, ето, Воронцов пише да ће га употребити на Кавказу.

— Да ли то не би било исувише опасно? — рече Чернишов избегавајући царев поглед. Бојим се да је намесник претерано поверљив.

— А шта мислиш ти? — упита Николај, који запази да Чернишов има намеру да Воронцовљев предлог прикаже у неповољној светлости.

— Па, ја мислим да би мање опасно било послати га у Русију.

— Тако ти мислиш, зар? — рече подручљиво Николај. — А ја, видиш, не мислим тако, него се слажем са Воронцовим. Напиши му у том смислу.

— Разумем! — рече Чернишов, устаде и поклони се праштајући се.

То истио учини и Долгоруки, који је за све време ове аудиенције на царско питање изговорио само неколико речи о размештају трупа на западној граници.

После Чернишова би примљен ђенерал-губернатор западних покрајина Бибииков. Одобривши мере што их Бибииков беше предузео против побуњених сељака који нису хтели да пређу у православље, Николај му нареди да сам суди онима који неће да се покоре војном суду. А то је значило: осуђивати их на шибје. Осим тога нареди му да у просте војнике упути једног уредника новина,

који је у своме листу донео вест о пресељавању неколико хиљада сељака на приватно царско имање.

— Ја то чиним зато што сматрам да је тако што потребно, — рече Николај. — А расуђивати о томе не допуштам.

Бибииков је добро схватио сву бездушност наредбе о унијатима и сву неправду у погледу пресељавања државних, то јест једино слободних људи на приватно имање царске породице. Али, противити се није смео. Не сложити се са царевом жељом значило би: лишити себе оног сјајног положаја који већ четрдесет година заузима и којим се изврсно користи. Стога он понизно погну своју проседу главу, у знак да је готов да изврши царску наредбу, која је била колико сурова толико непаметна и препуна користољубља.

Када је отпремио Бибиикова, Николај, свестан да је извршио своју дужност, протегли удове, погледа у часовник и пође да се преобуче. Пошто је навукао мундир с еполетама, орденима и лентом, он изиђе у дворану за примање, где је преко стотину душа, госпode у униформама и дама у скупоценим, дубоко изрезаним хаљинама, дрхтећи и са страхопоштовањем чекало његов долазак.

Укочена погледа, истурених груди и утегнутог трбуха, цар уђе међу тај свет што га очекиваше. Запазив да сви погледи беху с изразом ропске понизности управљени у њега, он заузео још свечанији став. Овде-онде, када би му се поглед срео са неком познатом личношћу, трудио се да се сети ко је то, застајао је, изговарао понеку реч на руском или француском и са студеним изразом укочених очију саслушавао одговор особе коју би ословио.

Примивши честитања Нове године, Николај отиде у цркву. Попут тога света у дворници за примање, њега бог тамо преко својих слугу предусрете добродошлицом, и он поздраве црквених великодостојника прихвати као нешто што му припада, али што му је досадно. Све то морало је да се испуни, пошто су од њега зависили спас и срећа целог света, и пошто он, мада му је тако што било неугодно, не беше рад да свету ускрати своје добре услуге.

Када по завршеној служби божјој ђакон, у сјајној одежди и са лепо зачешљаним власима, запева *Многаја лета* и певачки хор му се својим звучним гласовима придружи, Николај погледом пређе цео храм и украј једног прозора угледа Нељидову са својим дивним пуначким плећима. Он је и опет стаде упоређивати с оним синоћњим младим девојчетом, и то упоређење испаде у корист овога сањалачког створења.

По изласку из цркве Николај отиде царици и, шалећи се са својом женом и децом, неколико минута проведе у породичном кругу. Затим се кроз Ермитаж упути министру двора Волковскоме те, поред осталог, нареди му да из царске приватне касе матери синоћње девојке издаје извесну годишњу пензију. Одатле се крену у своју уобичајену дневну шетњу.

Тога дана ручало се у помпејској дворници; осим млађих синова, Николаја и Михаила, на ручак су били позвати барон Лиевен, гроф Ржевуски, Долгоруки, пруски посланик и крилни ађутант прускога краља.

Докле су гости чекали цара и царицу, барон Лиевен и пруски посланик беху повели занимљив

разговор о последњим узбудљивим гласовима што су стизали из Пољске.

— *La Pologne et le Caucase, ce sont les deux cancers de la Russie** — рече Лиевен. — *Il nous faut 100.000 hommes à peu près dans chacun de ces deux pays.***

Посланик се тобож веома зачуди, када чу те речи.

— *Vous dites, la Pologne...**** — рече он.

— *Oui, oui, c'était un coup de maître de Metternich de nous en avoir laissé l'embarras...*****

У том тренутку у дворницу ступи царица са главом која се климатала и с укоченим осмехом на уснама, а одмах за њом уђе и Николај.

О ручку исприча Николај гостима како је Хаџи Мурат положио оружје, и рече да се рат на Кавказу мора ускоро завршити због његове наредбе, према којој се шуме имају прокрчити и подићи читав низ утврђења.

Посланик значајно погледа у крилног ађутанта, са којим је баш тога јутра разговарао о тој несрећној слабости рускога цара да себе сматра за великог стратега. Међутим, он сада стаде хвалити Николајев план, који је одавао његов сјајни стратешки дар.

По завршеном ручку Николај отиде на балет, где су испред њега пролазиле стотине нагих, у трико обучених дама. Једна од њих му се необично допаде; он у своју ложу дозвола учитеља балета,

* Пољска и Кавказ су два чира на телу Русије.

** Потребно нам је око 100.000 људи за сваку од тих покрајина.

*** Велите, Пољска.

**** О, да, то је био вешт маневар Метернихов што вам остави ту кубуру...

Немца, захвали му на уживању што му га је приредио и обдари га прстеном са брилијантима.

Када је Чернишов сутрадан и опет дошао и поднео свој извештај, Николај му још једном строго препоручи да Воронцову изда упутство да, пошто се Хаџи Мурат предао Русима, још већма узнемирује Чечну и стеже је кордонском линијом.

Чернишов у том смислу написа Воронцову писмо, и други гласник, шибајући и коње и кочијаше, са тим писмом одјуре у Тифлис.

16.

Да би се извршила та наредба Николаја Павловића, предузет је одмах, у јануару 1852., напад на Чечну.

Одред којем беше поверен тај задатак састојао се из четири батаљона пешадије, две стотине Козака и осам топова. Колона је наступала друмом. С обе стране те колоне ишли су, у неиспрекиданом ланцу, пењући се уз брегове и спуштајући се у увале, ловци у високим чизмама, кратким кожусима и великим шубарама, са пушком о рамену и фишецима у реденику. Као и свакад, одред је, крећући се кроз непријатељску земљу, одржавао највећу тишину. Једино би се покаткада, приликом прелаза преко рупчага, разлегло тандркање топова и, овда-онда, чуло фрктање или, рзање коња, којима беше непозната наредба о тихом наступању; или би пак по који од старешина промуклим, пригушеним гласом својим потчињенима подвикнуо што много развлаче стрељачки строј и сувише се удаљују од колоне. Једном тишина би

прекинута тиме што из жбуна, које се протезало између стрељачких стројева и колоне, наједном искочи дивља коза са белим трбухом и сивим леђима, а иза ње исти такав јарац с омањим, уназад повијеним роговима. Те две уплашене, лепе животиње налетеше, крупним скоковима и далеко испружајући предње ноге, на колону и приближише јој се толико да су војници, који за њима потрчаше уз вику и смех, могли да их готово испробадају својим бајонетима; али оне јурнуше натраг, пробише се кроз стрељачки строј и, гоњене неколицином коњаника и четних паса, срећно умакоше у брда.

Још је била зима, али сунце беше већ високо отскочило, и у подне, када је колона која се кренула у рану зору била превалила неколико врста, оно је припекло толико да војници нису могли гледати у блиставе челичне бајонете и у глатке, сјајне топовске цеви, који су пламтели као каква ситна сунца.

Иза колоне остајала је брза, бистра река, коју она тек беше прешла, а испред ње, у равним долинама, протезаху се обрађена поља и бујне ливаде. Даље унапред низале су се тајанствене брдске косе обрасле тамном шумом. Иза тих коса помаљале су се големе стене, а на далеком видику указивале су се вечно дивне планине са својим снежним врховима који трепере као драго камење.

Пред петом четом ступао је, у црном сјуртуку и у шубари, са сабљом о рамену, високи и лепи официр Бутлер, који пре кратког времена беше из гарде прешао у кавкаске трупе. Њега силно обузимаше радост живота, али и узбуђење што га изазива блиска опасност смрти и у исти мах све-

сност да припада једној великој целини, којом управља једна једина воља. Бутлер је данас по други пут ступао у акцију, и сваког тренутка је очекивао да га обаспу непријатељска зрна. И био је тврдо уверен да он не само што неће главу погињати испред танади непријатељских топова, нити се пак освртати на фијукање пушчаних зрна, него да ће је, напротив, уздизати високо, као што је чинио и раније, с осмехом у очима гледати у своје другове и војнике и хладно причати им о нечем сасвим споредном.

Колона беше са широког, у добром стању одржаваног друма скренула на путању која је водила кроз кукурузовину. Таман се она била примакла шуми што се налазила са друге стране поља, када наједном, уз језовит фијук, однекуда долете пушчано зрно и зари се у земљу украј саме путање, на оном месту поред којег је у том тренутку пролазила комора.

— Почиње, — рече смешећи се Бутлер своме другу који је корачао уз њега.

И одиста, одмах потом на ивици шуме указа се густа гомила Чеченаца на коњима. У њиховој средини вила се велика зелена застава. Стари четни наредник, који је имао добар и оштар вид, рече кратковидом Бутлеру да то може бити једино Шамил главом. Непријатељска коњица најпре сиђе у долину, потом се појави на врху брежуљка са десне стране, и најзад се и опет поче спуштати ниже. Мали ђенерал, у топлом, црном сјуртуку са белим крстом и са великом шубаром на глави, дојаха Бутлеровој чети и нареди јој да крене надесно против коњице која се спуштала низа страну. Бутлер журно поведе своју чету у означеном му

правцу; али, још не беше стигао у долину, када иза себе један за другим чу два топовска пуцња. Он се осврну: два облака плавог дима издигоше се изнад топова и разиђоше кланцем. Непријатељ, који очевидно није очекивао да ће наићи на артилерију, поче нагло отступати. Бутлерова чета припуца на брђане, и цео кланац се очас испуни димом. Са брега, изнад долине, могло се видети како се непријатељска коњица журно повлачи, сипајући пушчану ватру на Козаке који су их гонили.

Бутлер јурну са својом четом и за Козацима упаде у село. У њему није било ни једног јединог становника. Војници добише наређење да спале храну, сено, па и саме колибе. Цело село испуни густ, загушљив дим, кроз који су промицали војници, те улазили у колибе и из њих извлачили све што нађу и хватали и убијали живину коју брђани нису могли понети са собом. Официри се беху склонили мало у страну, на једно место где није могао допирати дим, и ту су доручковали и пили. Наредник им на једној дасци донесе неколико сатова меда. Чеченци се више нису ни видели ни чули. Чим је превалило подне, наређен је покрет. Бутлерова чета одређена је да наступа отпозади као заштитница. Тек што се колона крену, а појавише се Чеченци и стадоше је узнемиравати пушчаном паљбом.

Када колона изиђе у отворено поље, брђани се повукоше. Бутлер у својој чети није имао ни једног јединог рањеника и кући се враћао у најлешшем расположењу. Пошто пређоше ону исту речицу што је беху прегазили тога јутра, војници се у дутој поворци упутише кроз кукурузишта и ли-

ваде, а певачи из разних чета иступише напред, те се стаде разлегати песма.

Време је било тихо, без ветра, а ваздух беше чист и тако провидан да су снежни сметови, који бежу удаљени на стотину врста, изгледали веома близу. Кад год би певачи заћутали, чули би се топот ногу и звекет оружја, као нека основа песама што их је хор певао. Песму Бутлерове пете чете беше спевао један јункер у част пука: музички мотив позајмљен је из једне познате игре, а њен рефрен је гласио: »Дивно је то, дивно је то ловац бит'!«

Бутлер је јахао до свога најближег претпостављеног, мајора Петрова, са којим је заједно и становао. Он се искрено радовао што је дошао на ту мисао да напусти гарду и пређе на Кавказ. Главни разлог том његовом преласку био је тај што се у Петрограду картао толико да му није остајало готово ништа за живот. Било га је страх да ће, ако би и даље остао у гарди, непрестано падати у тај порок, те је, када већ није имао шта да прокоцка, престоници окренуо леђа. Сада је све било прошло: беше настао други живот, живот леп, препун јунаштва и промена. Заборавио је и своју страст и своје неисплаћене дугове. И Кавказ, и рат, и војници, и официри, пијани и доброћудни јунаци, и мајор Петров — све то чинило му се толико дивно да понекад не могаше веровати да није у Петрограду, у оним задимљеним собама где се картао, где је мрзео личност која држи »банку« и где му је глава пуцала од болова.

»Дивно је то, дивно је то ловац бит'!« певао је он, а његов коњ је и нехотице корачао по такту те песме. Кудрави пас Трезорка трчкарао је уздигну-

тог репа испред чете као какав брижни старешина. Бутлера је обузимала срчаност и радост. Он је у рату гледао само опасност, могућност да се изгуби живот, и тако што донело би њему, ако би рат срећно протекао, поштовање свих његових другова ту и пријатеља у Русији. Она друга страна рата — смрт многих људи, рањени војници, официри и брђани — није му, ма колико да то чудно изгледа, ни на ум падала. И да би очувао своје песничко схватање рата, он никада није гледао у погинуле и рањене. Ни овога пута не осврташе се он на њих. Колона је имала три погинула и дванаест рањених војника. Бутлер је прошао покрај једног мртваца који је лежао полеђушке, и само је једним оком видео чудан положај руке жуте као восак и тамно-црвену пегу на глави, и то је било све. Брђани су му изгледали као коњаници цигити, од којих се треба попричувати.

— Ето, тако вам је то код нас овде, баћушка! — рече мајор, када песма престаде. Није то онако као код вас у Петрограду: очи на лево, очи на десно! Сада смо свршили свој посао, те идемо кући. Марушка ће нам спремити добру чорбу и леп пирог. То је живот! Зар не? Дед сад ону: »Кад зора заруди«, заповеди он војницима, који одмах затим запевахе његову омиљену песму.

Мајор је живео са кћери неког фелчера, која се најпре звала Машка, а после Марија Димитријевна. Марија Димитријевна била је лепушкаста плавојка од својих тридесет година и није имала деце. Ма каква да беше њена прошлост, она је била мајорова верна другарица, која га је неговала као каква дадиља, — а то је мајору и требало, јер се често опијао до бесвести.

Када су стигли у тврђаву, тамо затекоше све онако како је унапред рекао мајор. Марија Димитријевна угости њега, Бутлера и двојицу из чете позваних војника обилатим и укусним ручком, те се мајор најде и напи толико да више није могао да говори, него отиде у своју собу да мало проспава. И Бутлер је био уморан, али потпуно задовољан током тога дана. Пошто је мало више попио чира, кавкаског црног вина, отиде и он у своју собу. И чим се свуче, леже и длан подметну под своју гургураву (косу, заспа чврстим и здравим сном, из којег ништа не би могло да га пробуди.

17.

Село које је опустошено руским нападом било је исто оно село у којему је Хаџи Мурат провео ноћ пред свој прелазак к Русима.

Садо, код кога је Хаџи Мурат тада преноћио, чим је видео где се приближавају Руси, побегао је са својом породицом у планину. Када се после вратио у село, затекао је своју колибу готово са земљом савњену; кров беше срушен, врата и дократски ступови изгорели, а унутрашњост опогањена. Његов син, онај лепи дечак сјајних очију, који је са заносом гледао у Хаџи Мурата, донесен је мртав на коњу у џамију и покривен бурком. Био је бајонетом прободен кроз леђа. Садова уважена жена, која је онда послужила Хаџи Мурата, стојала је сада у подераној кошуљи, испод које су се виделе њене опуштене дојке, са рашчупаном косом, над својим мртвим чедом, од бола гребла своје лице и очајнички нарицала. Садо пак беше, са будаком и

лопатом у рукама, у пратњи рођака, отишао на гробље да ископа раку за сина. Старац дед је седео уза зид разорене колибе и дељући палицу тупо гледао преда се. Тек се беше вратио из врта где му је био пчелињак. Тамо му беху спаљена два пласта сена, дрвета кајсија и вишања поломљена и упола претворена у угаљ, и, што је најгоре, кошнице са пчелама у њима предате пламену. У женску кукњаву мешали су се крици престрављене дечице. Рикала су и гладна говеда за које није било хране. Одраслија деца нису се играла, него су уплашено гледала у старију чељад. Бунар је био опогањен, очевидно намерно, те становништво није имало воде. Опогањена је била и џамија, и мула ју је чистио заједно са својим ученицима. Ни једна једина реч мржње према Русима није изговарана. Оно што су Чеченци, и старо и младо, осећали спрам тога непријатеља било је јаче од мржње. Они су себи говорили да та пашчад, Руси, нису људи, и њих је према бесмисленој суровости тих створова обузимало толико гнушање, толико гађење да је жеља да их истребе, као што се истребљују вуци, пацови и отровни пауци, била природан нагон попут нагона ка самоодржању. Брђани су имали да бирају једно од ово двоје: или да се, остајући у непријатељству, задрже на своме старом месту и с огромним напорима подигну све оно што је са муком стечено, а тако немилосрдно разрушено, сваког минута очекујући да се понови то исто — или да се, противно верском осећању и дубокој одвратности према свему оном што је руско, Русима потпуно покоре.

Сеоске старешине помолише се богу и једногласно одлучише да Шамилу упуте изасланике и

замоле га да им помогне. Потом одмах прегоше на посао да подигну оно што је разорено.

18.

Сутрадан по нападу изиђе Бутлер пре подне прилично касно из куће задњим степеницама напоље, на улицу, да мало прохода и свежег се ваздуха надише пре чаја, који је обично пио заједно са Петровим. Сунце је већ било високо отскочило, те његове очи засузише када је поглед упро на десну страну улице, где су се уздизале беле и живописно осветљене куће. Али, утолико је лепше и пријатније било гледати на леву страну, у брда која беху обрасла густом и тамном шумом и иза којих се указивао блистави низ снежних планинских вијекова, сличних белим облацима.

Бутлер је гледао у та брда, пуним плућима удишао је свеж ваздух и радовао се што живи, што живи баш он, и то ту, на том дивном месту. Помало се радовао и због тога што се јучерањег дана држао онако изврсно у наступању, а и приликом отступања које је било прилично тугаљиво. Радост га је обујмила и када се сетио како их је синоћне вечери, по повратку из борбе, угостила Марија Димитријевна, Петровљева пријатељица, и како је она љубазна била према свима њима, а нарочито, као што му се учинило, према њему. Са својим дебелим плетеницама, пуначким плећима, бујним грудима и насмешеним, умиљатим лицем, које беше препуно младежа, она је силан утисак учинила на доброћудног, снажног, нежењеног Бутлера, и како му је изгледало, није била равнодушна

према њему. При свем том он је сматрао да би то од њега било ружно када би се, немајући обзира према свом добром, искреном другу, приближио Марији Димитријевној, те се стога према њој понашао сасвим пристojно. И уживао је у томе што је био у стању да савлађује себе. Из тих мисли на једном га прену топот коњских копита, који се све више приближаваше прапњавим путем.

Он подиже главу и на крају улице угледа гомилу коњаника који су му се примицали. Пред двадесеторицом Козака јахала су два човека: један у белој черкесци и високој шубари са чалмом, други, официр, црномањаст човек, у руској униформи, кукаста носа, са много сребра на оделу и оружју. Под коњаником са чалмом био је диван дорат мале главе, лепих, сјајних очију, беле гриве и белог репа. Официр је јахао дивног, високог карабашког коња. Бутлер, који се разумевао у коњима, одмах оцени вредност те животиње, те застане да види ко су ти људи.

Официр се обрати Бутлеру и упита га:

— Да ли је ово стан команданта места?

Те речи изговорио је он руским језиком, али са страначким нагласком, тако да се одмах видело да није руског порекла.

Бутлер рече да јесте.

— А ко је тај ту? — упита Бутлер пришавши официру и упревши прст у човека са чалмом.

— То је Хаџи Мурат. Дошао је овамо и биће гост команданта места, — рече официр.

Бутлер беше чуо за Мурата и за његов прелазак к Русима, али никако није очекивао да ће га видети ту, у тој малој пограничној тврђави.

Хаџи Мурат га пријатељски погледа.

— Добро дошао, коткиљди, — изговори Бутлер научени поздрав на татарском језику.

— Сау бул, — одговори Хаџи Мурат климнув главом. Затим коња притера Бутлеру и овоме пружи руку, између чијих је прстију висио бич.

— Командант? — упита он.

— Не, командант је тамо, у кући; одмах ћу га зовнути, — рече Бутлер, обратив се официру, и покуша да отвори врата. Али, врата парадних степеница, као што их је називала Марија Димитријевна, бежу затворена. Бутлер куцну, и када не доби одговора, он отиде около ка вратима задњих степеница. Зовну свога посилног; али, пошто се овај не одазва и пошто не могаде наћи ни њега ни мајоровог посилног, он уђе у кујну. Марија Димитријевна, зајапурена лица, са рупцем на глави, засуканих рукава на пуначким белим рукама, резала је на ситне комадиће тесто, које је било бело као и њене руке.

— Ама, где ли су ти посилни? — упита Бутлер.

— Мора да отворе врата. Пред кућом је читава чета брђана. Дошао је Хаџи Мурат.

— Та шта све вама неће пасти на ум! — рече Марија Димитријевна смешећи се.

— Не шалим се; цела је то истина. Ено га тамо напољу, на степеницама.

— Одиста? — упита зачуђено Марија Димитријевна.

— Нећу ваљда да тако што измишљам. Изиђите да видите; пред вратима је.

— Право чудо! Ко би тако што могао и да замисли! — рече Марија Димитријевна, спусти рукаве и намести укоснице у својим густим власима.

— Онда ћу одмах пробудити Ивана Матвејевића, — додаде она.

— Не, то ћу да учиним ја, — рече Бутлер.

— Још боље, — процеди кроза зубе Марија Димитријевна и настави свој рад.

Мајор већ беше чуо да је Хаџи Мурат дошао у Грозну. Када му сад Бутлер исприча да је он ту, пред кућом, Иван Матвејевић се нимало не зачуди, него гневно нешто прогунђа против старешина што му на врат товаре ту сотону. Лагано устаде са кревета, зави цигарету, припали је и, кашљуцајући и псујући, стаде да се облачи. Када се обукао, нареди посилноме да му донесе »лек«. Посилни, који је знао да је тај »лек« ракија, пружи му боцу.

— Ништа није горе него мешати пиће, — прогунђа он, пошто је испио велику чашу ракије и појео комадић црнога хлеба. — Синоћ сам пио оно црно вино, онај чичир, те ме сада боли глава... Добро, сад сам готов, — рече он и упути се у гостинску собу, у коју Бутлер већ беше увео Хаџи Мурата и његовог пратиоца официра.

Тај официр предаде мајору наредбу команданта левога крила, да Хаџи Мурата прими код себе и допусти му да са брђанима општи преко гласника, али да га из тврђаве никуда не пушта без козачке пратње.

Прочитав ту наредбу, Иван Матвејевић оштро погледа у Хаџи Мурата, а затим се и опет удубе у читање тога акта. Пошто је неколико пута свој поглед упирао час на Хаџи Мурата а час на хартију у својој руци, он га најзад заустави на госту и рече:

— Јакши, бег, јакши. Нека остане. Реците му да ми је заповеђено да га не пуштам никуда. А таква заповест је за мене светиња. Али, где да га сместимо? Шта мислиш ти, Бутлере? Да ли у канцеларији?

Бутлер не стиже да одговори, када Марија Димитријевна, која беше дошла из кухиње и застала у вратима, Ивану Матвејевићу рече:

— А зашто тамо? Он може да остане овде. Даћемо му гостинску собу и ону собицу. Тако ће нам бар бити пред очима, — рече она и поглед упре у Мурата, али га журно скрену у страну када се сrete са његовим очима.

— Ја мислим да Марија Димитријевна има право, — рече Бутлер.

— Та остави се, остави се; жене ту немају реч, — одговори Иван Матвејевић мрштећи чело.

За све време тога разговора Хаџи Мурат је седео држећи руку на јатагану и презриво се смећећи. Рече им како је њему свеједно где ће га сместити. Стало му је једино до тога да могне долазити у додир са брђанима, што му је допустио и сердар. Према томе, он жели да се њима не ускраћује састајање са њим. Мајор изјави да нема ништа против тога, и Бутлера замоли да госта забавља докле им се доручак не донесе и не спреме собе за Хаџи Мурата, а он да мора отићи у канцеларију да напише извештај и изда потребне наредбе.

Хаџи Муратов однос спрема његових нових познаника добио је одмах сасвим јасно обележје. Према Ивану Матвејевићу осећао је он од првог тренутка силну одвратност, потцењивао га је и презирао. Марија Димитријевна, која му је јело готовила и доносила, била му је веома симпатична.

Допадала му се њена једноставност у држању, њена за њега необична лепота и она њена очигледна наклоност спрема њему. Трудио се да у њу не гледа и да са њом не разговара, али његове очи су и нехотице скретале к њој и пратиле сваки њен покрет.

Са Бутлером се спријатељио одмах у самом почетку познанства. Радо је разговарао са њим, распитивао се о његовој прошлости, причао му много штошта о себи, саопштавао му оно што је од својих земљака дознао о судбини своје породице и, шта више, са њим се саветовао шта би требало урадити. У току тих четрнаест у тврђави проведених дана два пута су к њему долазили брђани, и оба пута доносили му неповољне гласове.

19.

Хаџи Муратова породица беше, по његовом преласку к Русима, одведена у село Ведено и тамо стављена под стражу, под којом је имала да остане докле не стигне Шамилова одлука. Женска чељад — старица Патимата и две Хаџи Муратове жене са четворо ситне дечице — живеле су под строгим надзором у кући стотинара Ибрахима Рашида, а Хаџи Муратов син, осамнаестгодишњи младић Јусуф, био је у тамници, то јест у јами дубокој преко један хват, заједно са седморицом злочинаца, који су, као год и он, чекали своју даљу судбину.

Одлука није стизала никако, јер Шамил не беше ту. Био је отишао у рат против Руса.

Шестог јануара 1852. године Шамил се, после једног сукоба са Русима, у којему је, по мишљењу

ових, био одбијен и потиснут, а у којем је, по његовом схватању и схватању свих мурида, он однео победу и потиснуо непријатеља, врати кући у Ведено. У тој битци је и он сам, што се ретко кад дешавало, на Русе испалио пушку и с исуканом сабљом јурнуо на њих, али су га у томе спречили његови пратиоци. Том приликом двојица њих погинула су крај њега.

Сав народ великога села Ведена стојао је на улици и по крововима и, поздрављајући свога владоца, у ваздух пуцао из пушака и пиштоља. Шамил је јахао на белом арапском коњу који је, приближујући се кући свога господара, радосно затезао узде. На њему беше најобичнија опрема, без златног и сребрног накита: црвене кожне узде са црном пругом на средини, метални стремени и црвена абајлија која је вирила испод седла. Шамил је на себи имао кожух превучен мрким сукном, са црним крзном на врату и рукавима, око њега црни опасач за који беше заденут јатаган, а на глави високу шубару са пљоснатим врхом, са црном кићанком и белом чалмом чији се крај спуштао за врат. На ногама му беху зелене ципеле, а на листовима црне доколенице опточене обичним гајтаном.

На имаму није било ничега блиставог, ни златног ни сребрног. Његова висока, права, јуначка прилика у неискићеној одећи, окружена муриди-ма, чије хаљине и оружје беху извезени златом и сребром, чинила је озбиљан утисак, онакав какав је он желео и умео да изазива у народу. Пролазећи селом, осећао је да су у њега упрте хиљаде погледа, али његове очи нису гледале ни у кога.

И Хаџи Муратове жене беху с осталим укућанима изишле на доксат, да виде имамов долазак. Једино стара Патимата, Хаџи Муратова мати, беше остала у кући. Обухватајући дугим, мршавим рукама своја колена, седела је на поду седих, рашчешљаних власи, које су јој падале низ плећа. Ватреним, црним очима гледала је у грање које догореваше у пећи. Као год и син јој, одвајкада је мрзела Шамила, али сада још више, те није хтела ни да га види.

Ни Јусуф, Хаџи Муратов син, није могао гледати Шамилов долазак. У својој мрачној, смрдљивој јами слушао је пуцњаву и певање и осећао силан бол, бол што га може осећати млад, препун живота човек који је лишен слободе. Напољу је владала радост, а он је ту, у тој својој суморној јазбини само седео и гледао оне несрећне, прљаве тамничке другове, који су били пуни злобе и махом мрзели један другог. Силно је завидео оним срећним брђанима који су, на светлости, на ваздуху и у слободи, поигравали на својим чилим коњима, испаливали своје пушке и радосно узвикивали »Ла илах ил алах«.

Прошав кроз село, Шамил ујаха у једно велико двориште у којему беше друго, мање двориште. У њему се налазио његов серај. Два наоружана Лезгинца дочекаше га у отвореној капији првог, света препуног дворишта. Било је ту особа које су дошле из далеких крајева ради свршавања својих послова са Шамилом, затим особа које беху раде да га за понешто моле, и, најзад, особа које је Шамил позвао да им суди или изда какво наређење. Када он уђе, сви присутни поустајаше и, стављајући руке на груди, имама са страхопошто-

вањем поздравише. Понеки попадаше на колена и у том положају остадоше до год Шамил није прешао цело двориште од једне, спољашње, до друге, унутрашње капије. Премда је познао многе, њему немиле личности и доста велики број молилаца, он је крај њих пројахао са непомичним, укоченим лицем, скренуо у унутрашње двориште и са коња се скинуо пред својим станом са леве стране капије. После напора, који су били мање физички неголи душевни, Шамилу беше потребан мир. Он је знао, иако је гласно признавао своју победу, да је битку изгубио, да су многа чеченска села спаљена и порушена, да се нестални и лакомислени Чеченци колебају и да су неки од њих, они који су најближи Русима, готови и да пређу к њима.

Све то било је тешко и против тога требало је предузети мере. Али, у тај мах он није хтео ни да помишља на тако што. Њему сада на првом месту беше потребно да се одмори у кругу своје породице и сав се преда миловању своје најмилије жене, осамнаестгодишње црнооке и брзоноге Аминете.

Међутим, Шамил је био још далеко од тога да своју драгану стегне у загрљај. Он је додуше могао да замисли како га она жудно очекује тамо иза оgrade, која се попречно протеже кроз унутрашње двориште и женски стан одваја од одељења за мушкарце, управо био је уверен да она сада, у тренутку када он слази са свог коња, са другим женама вири кроз неку пукотину у плоту. Али, није могао да одмах отиде право к њој и да уз њу прилегне на мекану перину. Морао је најпре, и против своје воље, да прочита подневну молитву, коју није смео пропустити као верски вођ и саветник

свога народа и која њему беше потребна као духовна храна, као насушни хлеб. Пошто се умио и богу помолио, поче примати људе који су желели да са њим поразговарају.

Први к њему уђе Цемал Един, његов учитељ и таст, висок, сед и наочит старац браде беле као снег и свежег, руменог лица. Он прочита молитву, упита Шамила како је прошао са својим ратним походом и обавести га о свему што се у брдима збило за време његовог отсуства.

Шамил чу од њега много штошта: о убиствима из крвне освете, о крађи стоке, о прекршају прописа »тариката«, Мухамедовог учења које забрањује пушење дувана и пијење вина, и, најзад, Цемал Един му саопшти и то да је Хаџи Мурат потајно послао своје људе који би његову породицу довели к Русима, али да је тај његов покушај запажен, те да је она смештена ту, у Ведену, где под строгим стражом чека имамову одлуку. Најзад рече да су се у побочну собу скупиле старешине из суседних жупа ради договора о свему томе, и Шамилу препоручи да их још данас разреши, пошто већ три дана на њега чекају.

Шамилова најстарија жена, црна, ружна, шиљастог носа Заида, за коју он није много марио, уђе и донесе му ручак. Пошто је ручао, имам отиде у гостинску собу.

Шест старца, који су били његов државни савет, са седим, плавим и риђим брадама, у чалмама и без њих, у високим шубарама и новим бешметима и черкескама, са јатаганима за појасом, устадоше када он уђе. Шамил је за читаву главу био виши од њих. Угледајући се на њега, сви они подигосе руке са длановима окренутим навише, зажими-

реше и прочиташе молитву, а затим погладише лица и руке саставише испод браде. Онда поседаше око Шамила, који је седео на средини, на мало узвише- нијем јастуку, и почеше да се саветују о пословима који су били на дневном реду.

Злочинцима је суђено по одредбама »шаријата«. Пресуђено је да се двома крадљивцима отсеку руке, једном убици одруби глава; три оптужена су ослобођена. Затим је приступљено решавању глав- ног питања: какве мере да се предузму против пре- лажења Чеченаца к Русима? Да би то зло онемо- гућио, Џемал Един је саставио овај проглас:

»Желим вам да у вечном миру живите са Све- могућим! Чујем да вам се Руси улагују и позивају вас да им се покорите. Не верујте им и не покора- вајте им се. Не добијете ли награде на овоме, доби- ћете је на ономе свету. Сетите се шта су они чинили раније, онда када су вас разоружали. Да вас бог није опаметио 1840., данас бисте ви били руски вој- ници, жене би вам ишле без шалвара и биле би срамоћене. По прошлости судите о будућности. Боље вам је умрети у непријатељству са Русима него живети заједно са тим неверницима. Истрајте, а ја ћу са Кораном и мачем доћи к вама и повести вас против Руса. Засада вам наређујем да из своје главе истиснете не само намеру, него и најблажу помисао о поковавању Русима.«

Шамил одобри тај проглас, потписа га и одлучи да се он растури у народ.

Потом се расправљала Хаџи Муратова ствар, која је била веома важна за Шамила. Он је знао, премда то није хтео признати, да се у Чечни не би догађало оно што се догађа да је уз њега Хаџи Мурат с оном својом храброшћу и окретношћу.

Помирити се са Хаџи Муратом и користити се ње- говим услугама било би најбоље; а ако се то не би могло постићи, не би му требало допустити да по- маже Русима. Према томе, било би потребно да се он на неки начин уклони са света. То би се пак могло учинити тако ако би се у Тифлис упутио који човек да га убије или намами овамо, па да се овде сврши са њим. Најпоузданије средство којим бисмо га могли покренути да се врати било би то да му у изглед ставимо ослобођење његове породице, а нарочито откуп његовог сина, кога он, као што је познато, воли више него ишта друго на свету. Стога би требало радити преко сина.

Докле су саветници све то расправљали, Шамил је жмирио и ћутао.

Саветници су знали да то ћутање значи: да он слуша пророков глас који му казује шта треба да чини. Пошто је пет минута свечано поћутао, Шамил отвори очи, а затим још јаче зажмире и рече:

— Доведите ми Хаџи Муратовог сина.

— Он је овде, — рече Џемал Един.

И одиста, Јусуф, Хаџи Муратов син, мршав, блед, у подераним хаљинама које су заударале на тамничку плесан, с истим онаквим ватреним очи- ма какве је имала и његова баба Патимата, већ је стојао у капији спољњег дворишта и чекао да га позову.

Јусуф је према Шамилу тајио другаче осећање него његов отац. Њему не беше позната цела про- шлост, или, баш и да му је била позната, он је није проживео, те према томе није схватао због чега му је отац био оноликом мржњом испуњен наспрам Шамила. Он је имао једну једину жељу: да настави онај лаки, весели живот што га је, као нахибов син,

проводил у Хунзаху, те му је изгледало непотребно да са Шамилом буде у непријатељству. Супротно оцу, управо упркос њему, он се веома заносио Шамилом и према њему је гајио силно поштовање као и остали брђани. Испуњен особитим страхопоштовањем спрема имама, ступи он у гостинску собу, застаде у вратима и срете се с упорним, гневним погледом што га Шамил управи на њега. Постоја неколико тренутака, а затим приђе имаму и пољуби његову велику, белу руку са дугим прстима.

— Јеси ли ти Хаџи Муратов син?

— Јесам, имама.

— Знаш ли шта је твој отац урадио?

— Знам, имама, и жалим то.

— Умеш ли да пишеш?

— Спремао сам се да постанем мула.

— Онда пиши оцу да ћу му, ако се врати до бајрама, све опростити и да ће све и опет бити по старом; а ако се не врати и остане код Руса — ту се Шамил страшно намршти — онда ћу твоју матер и све остале испоклањати селима, а теби ћу одрубити главу.

Ниједан мишић не заигра на Јусуфовом лицу. Он се поклати у знак да је разумео Шамилове речи.

— То му напиши, и писмо предај моме гласнику, — рече Шамил и потом ћутећи дугим погледом премери Јусуфа.

— Или му напиши да сам се смиловао на тебе и да те нећу погубити, али да ћу ти извадити очи као што сам их вадио свакоме издајнику. А сад иди!

Јусуф је изгледао миран докле је стојао пред Шамилом; када пак изиђе из гостинске собе, он журну на човека што га је водио, истрже му из корица јатаган и хтеде да се њиме убије; али, овај га ухвати за руку. Потом га спуташе и наново одведе у јаму.

Када се смркло и када је свршена вечерња молитва, Шамил навуче своју белу бунду, отиде у онај део дворишта где беху његове жене и уђе у Аминетину собу. Али, ње не беше тамо; налазила се код старијих жена. Онда Шамил, који је био рад да га не опазе, стаде иза врата и ту је очекивао. Аминета је била на Шамила љута што је Зајдети, а не њој, као поклон донео комад свилене тканине. Видела га је како је ушао у њену собу, али намерно није отишла к њему, него га је оставила да је чека. Дуго времена стојала је она пред вратима Зајдетине собе и смејући се гледала у бели имамов лик, који је час у њену собу улазио а час из ње излазио. Након дугог и узалудног чекања, када је већ било време за ноћну молитву, Шамил отиде у своје одаје.

20.

Већ читаву недељу дана проводио је Хаџи Мурат у тврђави, у кући Ивана Матвејевића. Премда се Марија Димитријевна често свађала са чупавим Ханефијем, којег је Хаџи Мурат повео заједно с Елдаром (једном га је из кујне изгурала напоље, и он умало што је није заклао), ипак је она према Хаџи Мурату осећала особито поштовање и симпатију. Сада му више није сама доносила јело, него

је тај посао поверила Елдару, али непрестано се трудила да га што чешће види и учини му по какву услугу. Веома се интересовала за преговоре који су вођени о његовој породици, знала је колико има жена и деце, колико им је година, и увек би се, чим к њему дође који гласник из брда, распитивала о резултатима преговора.

Бутлер се за ту недељу дана беше сасвим спријатељио са Хаџи Муратом. Овда-онда одлазио је Хаџи Мурат у његову собу или он у собу тога руског госта. Понекипут су разговарали преко тумача, а понекипут и без њега, знацима и осмесима. Хаџи Мурат беше очигледно заволео Бутлера, што се могло видети и по Елдаровом држању према Бутлеру. Чим би Бутлер ушао у Хаџи Муратову собу, Елдар би га предусрео с осмехом, показујући своје беле зубе, и журно би му подметнуо јастук да седне, и скидао му сабљу, ако би она била на њему.

Бутлер се беше упознао и зближио и са чупавим Ханеџијем, Хаџи Муратовим побратимом. Ханеџи је знао много планинских песама и певао их је веома лепо. Хаџи Мурат је Бутлеру за љубав често дозивао Ханеџија и наређивао му да пева оне песме што их је он сматрао за лепе. Ханеџи је имао висок тенор и певао је јасно и изразито. Једна песма се нарочито допадала Хаџи Мурату, а Бутлера је поражавала својом свечаном и тужном мелодијом. Бутлер је тумача замолио да преведе њену садржину.

Песма је опевала крвну освету која је раније постојала између Ханеџија и Хаџи Мурата, и овако је гласила:

»Осушиће се земља на гробу моме, и ти ћеш ме заборавити, мајко моја мила. Изнићи ће трава на

могили мојој и угушиће бол твој, стари мој бабајко. Усахнуће сузе у очима сестре моје и из њеног срца одлетеће туга.

Али, нећеш ме заборавити ти, мој старији брате, докле не осветиш моју смрт. Нећеш ме заборавити ни ти, мој други брате, докле не легнеш у гроб крај мене.

Усијано си ти, пушчано зрно, и доносиш смрт, али зар ти ниси било мој верни роб? Земљице црна, ти ћеш ме покрити, али зар ја тебе нисам копитама свога коња газио? Студена си, смрти, али ја сам ипак некада био твој господар. Моје ће тело покрити земља, моју ће душу примити небо«.

Хаџи Мурат је ту песму свакада слушао жмирећи, и кад год би се она завршила оним својим отегнутим тоном, он би обично рекао руским језиком:

— Леп песма, паметан песма!

Она особита, снажна поезија којом је прожет живот у брђана чинила је на Бутлера, откако се беше упознао са Хаџи Муратом и његовим муридима, веома силан утисак. Он је за себе набавио бешмет, черкеску и доколенице. Трудио се да се и сам осећа брђанином, да живи према њиховим навикама и обичајима.

На дан Хаџи Муратовог поласка на пут Иван Матвејевић беше позвао неколицину официра да га испрате. Неки од њих седели су за столом где их је Марија Димитријевна послуживала чајем, а неки за другим столом уз вино, ракију и мезе, када Хаџи Мурат, опремљен за пут, брзим и лаким корацима и помало храмљући уђе у собу.

Сви поустајаше и редом се руковаше са њим. Иван Матвејевић га понуди да седне на диван, али

он захвали и седе на једну столицу украј прозора. Ћутање које је владало приликом његовог уласка не збуни њега ни најмање. Он пажљиво осмотри лица свих гостију, а затим равнодушан поглед упре у сто са самоваром и закуском. Умешни официр Петровски, који је тада први пут видео Хаџи Мурата, упита га преко тумача, да ли му се допао Тифлис.

— Аја, — одговори Хаџи Мурат. Тумач рече да јесте.

— А шта му се тамо допало највише? — на ново упита тај официр.

Хаџи Мурат даде одговор, и тумач га преведе: — Најбоље му се допало позориште.

— А бал код главнокомандујућег није му се, зар, допао?

Хаџи Мурат се намршти.

— Сваки народ има своје обичаје. Код нас се жене не носе онако, — рече он и погледа у Марију Димитријевну.

— Њему се дакле то није допало?

— Има код нас једна пословица, — рече он тумачу, — која гласи: Хранио пас магарца месом, а магарац пса сеном, и обојица су остали гладни. — При тим речима осмехну се. — Сваки народ воли своје обичаје.

Ту разговор застаде. Неки официри су пили чај, а неки су мезетили. Хаџи Мурат прихвати попућену чашу чаја и метну је преда се.

— Мало навлаке? Или земичку? — упита Марија Димитријевна и пружи му и једно и друго.

Хаџи Мурат одмахну главом.

— Па збогом, дакле! — рече Бутлер и потапша га по колену. — Кад ћемо се опет видети?

— Збогом, збогом, — рече Хаџи Мурат смећећи се руским језиком. — Ти пријатељ, ја твоја добро пријатељ. А сада ја ићи... Време! — И он показа главом у правцу у којем је морао да отпутује.

На собним вратима појави се Елдар са некаквим великим, белим предметом преко рамена и са сабљом у руци. Хаџи Мурат га зовну главом, и Елдар му приђе и предаде му белу бурку и сабљу. Хаџи Мурат устаде, узе ту бурку и, пошто ју је пребацио преко руке, пружи је Марији Димитријевној и нешто рече тумачу. Овај то преведе:

— Похвалила си, вели, бурку, те ти је поклања.

— Нашто то? — рече Марија Димитријевна порумевши.

— Такав је ред; узми је, — рече Хаџи Мурат.

— Ех, па хвала, — рече Марија Димитријевна и прими бурку. — Нека ти бог помогне да избавиш свога сина, — додаде она. — Улан јакши. Реците му да му желим да ослободи своју породицу.

Хаџи Мурат погледа у Марију Димитријевну и задовољно климну главом. Затим из Елдарове руке узе сабљу и пружи је Ивану Матвејевићу. Овај је прими и тумачу рече:

— Кажи му да узме мога коња; друго шта немам да му поклоним.

Хаџи Мурат одмахну руком у знак да му ништа не треба и да ништа неће да прими. Затим показа на брда и на своје срце и упути се излазу. Сви га допратеше до врата. Официри који остадоше у соби извукоше сабљу из корица, разгледаше јој сечиво и рекоше да је то права »ђорда«.

Бутлер беше са Хаџи Муратом изишао на стенице. Ту се деси нешто чему се нико није надао

и што је Хаџи Мурата могло стати главе, да није било његове окретности, одлучности и вештине.

Становници кумицкога села Таља Качу, који су Хаџи Мурата веома поштовали и више пута у тврђаву долазили да виде свога чувеног нахиба, беху на три дана пред његов полазак упутили му изасланике да га замоле да у петак дође у њихову џамију. Кумицки кнежеви пак, који су живели у Таља-Качу, били су са Хаџи Муратом у непријатељству и у крвној освети. Када су дознали за тај позив, они народу поручише да Хаџи Мурату неће никада допустити да уђе у џамију. Народ се због тога ускомеша, и између њега и кнежевских присталица дође до жестоких сукоба. Најзад се умешаше руске власти, те брђане умирише и Хаџи Мурату поручише да не иде у џамију. Хаџи Мурат није тамо ишао, и сви су мислили да је ствар тиме била свршена.

Али, у тренутку када је Хаџи Мурат хтео да отпутује, када је већ био изишао на врата и пошао да узјаше свога коња, наједном се однекуд појави кумицки кнез Арслан-Кан, који беше лично познат и Бутлеру и Ивану Матвејевићу.

Угледав Хаџи Мурата, он иза појаса потрже пиштољ и управи га на њега. Али, чим је он подигао руку, а Хаџи Мурат, иако беше хром, стрча као мачка низа степенице и јурну на Арслан-Кана. Овај пиштољ испали, али промаши. Хаџи Мурат једном руком дохвати му коња за поводац, а другом извуче свој јатаган и противнику викну нешто на татарском језику.

У исти мах противницима притрчаше Бутлер и Елдар и ухватише их за мишице. Чувши пуцњаву, на степенице је изишао и Иван Матвејевић.

— Зар у мојој кући, Арслане, да урадиш тако што? — рече он када виде шта је посреди. — То је, брате, ружно од тебе. Тамо у пољу можете да радите што вам је драго, али такве разбојничке препаде не трпим ја овде.

Арслан-Кан, мали човечуљак са црним брцима, сав блед и уздрхтан, сјаха са коња, мрско погледа у Хаџи Мурата и с Иваном Матвејевићем отиде у његову собу. Хаџи Мурат пак, тешко дишући и смећећи се, приступи коњима.

— Зашто је хтео да те убије? — упита га Бутлер преко тумача.

— Вели да је код њих такав закон, — преведе овај Хаџи Муратове речи. — Арслан треба да над њим изврши крвну освету, и због тога је покушао да га убије.

— Али, ако га нападне негде у путу? — упита Бутлер.

Хаџи Мурат се насмеши.

— Ако ме убије, значи да је тако алах хтео. А сад збогом! — рече он и опет на руском језику, скочи у седло, упре поглед у све присутне и умиљато га заустави на Марији Димитријевној.

— Збогом, мајчице! — рече јој он, — хвала!

— Дај боже да избавиш своју породицу, понови Марија Димитријевна.

Он није разумео њене речи, али осетио је њено саучешће, те јој је љубазно климнуо главом у знак захвалности.

— Не заборави свога пријатеља, — рече му Бутлер.

— Реци му да ћу му остати веран пријатељ и да га нећу заборавити никада, — одговори Хаџи Мурат преко тумача. Затим се исправи у седлу, уоби-

чајеним покретом руке опица пиштољ, намести сабљу, и с оним особитим, поноситим, јединственим држањем које је урођено једино брђанима одјезди испред куће Ивана Матвејевића. Елдар и Ханефи такође се винуше на своје коње и, пошто су се пријатељски опростили с укућанима и официрима, одјурише за својим муршидом.

Међу Русима који остадоше пред кућом поведе се разговор о њима.

— Силан детић! — рече један од официра. Као вук јурнуо је на Арслан-Кана. Колико ли се беше изменио у лицу!

— Дивно ће он нас нагавити, — рече Петровски, — велика је то лопужа.

— Кад би само бог дао да међу вама Русима има више таквих лопужа, — умеша се наједном у разговор Марија Димитријевна. — Провео је међу нама преко недељу дана, и сви смо код њега могли видети само оно што је лепо и добро. Дружеван, паметан и праведан човек је он.

— Хм... а по чему ви знате то? — упита Петровски.

— Па, уверила сам се.

— Ова се зацопала у њега, — рече Иван Матвејевић, који у том тренутку беше ушао у собу. — Тако ми бар изгледа!

— Па нека сам се и зацопала... шта се то кога тиче? Кад је човек добар, не треба о њему говорити ружно. Премда је Татарин, ипак је добар човек.

— Имате право, Марија Димитријевна, — рече Бутлер. — Лепо је то од вас што га тако јуначки браните.

У предњим утврђењима на чеченској граници живот је текао по старом. После последњег напада, у Ваздвиженску је у два маха настајала узбуна, и оба пута истрчавали су одреди регуларне и народне војске, али нису могли стићи брђане који, бежећи испред Руса, бежу, у једном од та два напада, запленили и одвели осам козачких коња. Том приликом је такође погинуо један Козак. До нових напада, откако је разорено оно чеченско село, није долазило више. Али, припремана је повећа експедиција за Велику Чечну, експедиција којом је имао да управља нови командант левога крила, кнез Барјатински.

Кнез Барјатински, престолонаследников пријатељ, пређашњи командант кабардинског пука, одмах је по своме доласку у Грозну приступио припремању војних одреда, у намери да изврши цареве планове, о којима је Чернишов писао Воронцову. Војска која је била у Ваздвиженску беше већ изишла из тврђаве, заузела одређене јој положаје у близини Куринског и ту је секла шуму. Млади Воронцов становао је у дивном платненом шатору, а његова жена Марија Васиљевна често је долазила у логор и ту ноћивала. Њени односи према Барјатинском били су за свакога јавна тајна, а официри и војници су је међу собом грубо псовали, пошто су свакада када она дође у логор морали ноћу одлазити на истакнуте положаје. Брђани би доста пута привукли топове и преконоћ стали гађати логор. Топовска зрна махом су остајала без дејства, те обично против те непријатељске демонстрације није предузимано ништа; али, та артиле-

риска паљба могла је да уплаши Марију Васиљевну, те су због тога на истакнуте положаје упућивана поједина одељења. Вршити ту тешку ноћну службу једино зато да би се обезбедио мир једне жене било је увредљиво и недостојно, и због тога су и војници и официри о Марији Васиљевној говорили употребљујући најгадније изразе.

Да би видео своје другове из пашког корпуса, од којих су сада неки били ордонанси а неки ађутанти у куринском пуку, Бутлер је узео отсуство и из своје тврђаве дошао у тај одред. Упочетку му је боравак текао веома весело. Настанио се у шатору код Полторацкога и затекао је велики број познаника који су га радосно поздравили. Отишао је и Воронцову, кога је такође познавао, пошто су некада служили у истом пуку. Воронцов га је примио веома љубазно, упознао га са кнезом Барјатинским и у исти мах позвао га је на опроштајни ручак што га је давао у част ђенерала Козловског, ранијег команданта левога крила, на чије је место дошао Барјатински.

Тај опроштајни ручак био је веома свечан. Донесен је и разапет читав низ шатора, а испод њих постављен је дугачак сто препун скупог посуђа и боца. Све то потсећало је човека на бујни живот петроградске гарде. У два часа гости поседаше за трпезу. У средини за столом седели су: са једне стране Козловски, а са друге Барјатински; десно од Козловскога седео је млади Воронцов, а лево његова жена, Марија Васиљевна. Дужином стола, с обе стране, беху се поређали официри кабардинског и куринског пука. Бутлер је седео до Полторацкога, и њих двојица весело су ћеретали и испијали чаше са суседним официрима.

После печења почеше послани да точе шампањац. Полторацки, искрено забринут, прошапута са сажаљењем Бутлеру:

— Страшно ће се осрамотити наш добри овај».

— А зашто?

— Па, мораће да наздравља. А питање је да ли ће умети... Да, брате, није то исто што и на бојишту пркосити непријатељским зрнима!... Уз то још пред једном дамом и пред том дворском господом!... Одиста, човек мора да га жали, — говорили су официри између себе.

Дође и тај свечани тренутак. Барјатински устаде, подиже чашу и са неколико речи наздрави Козловскоме. Чим Барјатински заврши, диже се Козловски и прилично одлучним гласом поче:

»По највишој вољи његовог величанства, ја, овај, одлазим и праштам се са вама, господо официри; али, сматрајте да сам, овај, увек са вама... Биће вам, овај, господо, позната она пословица да, овај, једна лапа не чини пролеће. И стога, овај, за све чиме сам награђен у својој служби и обасут великим почастима господара императора и, овај, лепим гласом, за све то, овај — и ту му глас задрхта — ја имам за све то да, овај, захвалим само вама, пријатељи моји! — И његово набрано лице набра се још већма, он се загрцну и сузе му навреше у очи. — И, овај, од свега срца вам захваљујем, господо...«.

Козловски није више могао да говори, него устаде и стаде грлити официре једног за другим. Кнегиња своје лице заклони рупцем, а млади кнез Воронцов развуче уста и зажмирка. Многи од официра почеше плакати. Па и сам Бутлер, који је

веома мало познавао Козловскога, не могаде уздржати сузе. Све то необично се њему свиђало. Онда су се низале здравице: Барјатинскоме, Воронцову, официрима, војницима, а затим гости поустајаше иза стола, пијани од вина и ратничког одушевљења.

Време беше дивно, сунчано, тихо, а ваздух свеж и поткрепљив. Свуда су пуцкарале логорске ватре и разлегале се веселе песме. На свима лицима огледаше се неко свечано расположење. Сав срећан и препун ганутости, Бутлер отиде под шатор Полторацкога. Ту дођоше и многи официри и поседаше за сто да се картају; ађутант спусти на њега новчаницу од сто рубаља. Два пута је Бутлер излазио из шатора, грчевито држећи руком у џепу од чакшира свој новчаник; али, најзад подлеже и, без обзира на задату реч себи и својим друговима, поче се коцкати.

Не беше прошао ни пун час, а Бутлер је, сав румен, ознојен, упрљан кредом, седео налакћен на сто и, коцкајући се, записивао цифре испод свога имена. Није смео да их сабере: толико су силни били губици. И без сабирања знао је он да му цела његова годишња плата и вредност његовог коња не би стигли да исплати изгубљене суме. При свем том, он је хтео да игра и даље, али ађутант уозбиљена лица остави карте и поче сабирати кредом написане цифре које приказиваху Бутлерове губитке. Бутлер, сав збуњен, извини се што не може одмах исплатити све што је изгубио и рече да ће новац послати од куће. Када је то рекао, запазио је да га другови жале и да се сви они, па чак и Полторацки, труде да избегну његов поглед. То му одиста беше последње коцкање. Колико ли би то било дивно, помислио је, да је, уместо што је играо

карте, отишао Воронцову, камо је био позват. Овако пак тако што било је ружно и ужасно.

Опрости се са друговима и познаницима и на своје коњу отиде кући. Чим је стигао у стан, леже и преспава пуних осамнаест часова сном каквим обично људи спавају после великих губитака на картама. Марија Димитријевна запазила је одмах да је пропао у коцки: видела је то по његовом сетном лицу и по томе што је од ње позајмио пола рубље, да би је као напојницу дао Козаку. Због тога она за то окриви Ивана Матвејевића и чита му жестоку буквицу што је Бутлеру уопште допустио да отиде на пут.

Када се Бутлер пробудио сутрадан око подне и сетио свога положаја, био је рад да се врати у стање заборава из којег се малочас беше пренуо. Али, то беше немогућно, те тако је он морао да премишља како би могао исплатити оних четири стотинеседамдесет рубаља што их дугује непознатом човеку. Писао је најпре своме брату, признао му грех и молио га да му пошаље, последњи пут, пет стотина рубаља на рачун воденице која им беше преостала од заједничког имања. Онда је написао писмо некој својој рођаци, великој тврдици, и тражио од ње да му уз колику год хоће камату позајми пет стотина рубаља. И, најзад, отишао је Ивану Матвејевићу (знао је да он, или управо Марија Димитријевна, има новаца) и преклињао га је да му учини позајмицу од пет стотина рубаља.

— Ја бих вам дао, — рече Иван Матвејевић, — од свег срца бих вам дао, али то не би допустила Машка. Оне, те проклете жентураче, велике су тврдице, ђаво да их носи! Како би било да се обратиш оном клипану, маркетанту?

Али, ни код маркетанта није могло ништа да се постигне, те тако је Бутлер свој спас могао очекивати још једино од брата или од оне тврдице рођаке.

22.

Пошто не беше постигао своју сврху у Чечни, Хаџи Мурат се вратио у Тифлис. Ту је сваки дан одлазио намеснику Воронцову, и кад год би га овај примио, он га је преклињао да прикупи што више брђана заробљеника и замени их за његову породицу. Говорио је како су му због тога везане руке, те да не може Русима да послужи и уништи Шамила, као што би хтео. Воронцов му је неодређено обећавао да ће учинити све што могне, али је ствар непрестано одлагао и најзад рекао да ће коначну одлуку моћи да донесе кад у Тифлис стигне генерал Аргутински и кад се са њим о томе поразговара. Онда је Хаџи Мурат намесника замолио да му допусти да отиде у Нуху, малу паланчицу у Закавказју, одакле би лакше могао са Шамилем водити преговоре о ослобођењу својих милих и драгих. Осим тога, у Нухи, мухамеданској варошици, има, рекао је, џамија у којој би он могао згодније да се богу моли по прописима своје вере. Воронцов извести о томе Петроград и у исти мах, на своју одговорност допусти Хаџи Мурату да пређе у Нуху.

За Воронцова, за петроградске власти, уопште за све Русе, уколико је њима била позната Хаџи Муратова историја, цела та ствар значила је срећан преокрет у кавкаском рату или, просто напросто,

занимљив случај. За Хаџи Мурата пак прометала се она, нарочито у последње време, у страховиту катастрофу у његовом животу. Из својих брда беше он побегао једно зато да спасе себе, а друго зато да се уз припомоћ Руса освети мрском Шамилу. Ма колико да је тешко било то бекство, он је ипак постигао своју намеру. Упочетку се радовао томе свом успеху и озбиљно је смишљао план за напад на Шамила. Али, ускоро потом увидео је да је то ослобођавање његове породице много теже извести него што је он то мислио. Шамил је беше заробио и запретио да ће женскиње разделити по селима, а сина му ослепити или погубити. Те тако је Хаџи Мурат у Нуху дошао у тој намери да помоћу својих присталица у Дагестану лукавством или силом своје миле и драге истргне из руку свога смртог непријатеља. Последњи гласник, који је био код њега у Нухи, известио га је како су одани му Аварци вољни да његову породицу отму и са њом заједно пребегну к Русима, али како је још премали број оних који би пристали да учествују у извођењу тога плана. Пре свега, они се не би могли одлучити да Хаџи Муратове жене и децу отму у Ведену, где су заточени, него би то покушали учинити онда када би они одатле били пресељавани у које друго место, и то за време пресељавања. Хаџи Мурат је на то својим пријатељима поручио да ће им дати три хиљаде рубаља награде, ако му избаве породицу.

У Нухи је Хаџи Мурату за становање одређена омања кућа са пет соба, која се налазила у близини џамије и кановог двора. У ту кућу настанили су се са њим додељени му официри, тумач и његови муриди. Хаџи Муратов живот је тих недеља про-

лазио у очекивању догађаја, у примању гласника који су стизали из брда и у излетима на коњу по околини.

Када се 8. априла вратио са једног таквог излета, Хаџи Мурат чу да је за време његовог одсуства из Тифлиса стигао један Воронцовљев чиновник. Иако је једва чекао да дозна шта му је чиновник донео, ипак он најпре уђе у своју собу да прочита подневну молитву. Тек потом отиде у собу у којој га је очекивао тај чиновник заједно са комесаром. Тифлиски чиновник, државни саветник Кирилов, испоручи Хаџи Мурату Воронцовљевоу жељу: да 12. дође у Тифлис ради састанка с Аргутинским.

— Јакши! — рече љутито Хаџи Мурат.

Чиновник Кирилов није му се ни најмање свиђао.

— А јеси ли донео новац?

— Донео сам, — одговори Кирилов.

— Има да се исплати за четрнаест дана, — рече Хаџи Мурат и број четрнаест показа прстима. — Дај овамо!

— Даћу ти одмах, — рече чиновник и извади кесу из својих бисага. — А шта ће њему уопште новац? — рече он руски присутном комесару, мислећи да га Хаџи Мурат не разуме. Али, овај разумеде шта је он рекао те га пневно погледа. Предајући му новац, Кирилов је хтео да са њим заподене разговор, да би Воронцову могао штогод причати о њему. Стога га преко тумача упита да ли му у Нухи није досадно. Хаџи Мурат само искосице и презирно погледа малог, гојазног човека у чиновничкој униформи без мача и не одговори му ништа. Тумач понови Кириловљево питање.

Реци му да са њим нећу да разговарам. Нека ми преда новац, па крај!

И, рекав то, Хаџи Мурат седе за сто да новац преброји.

Хаџи Мурат је примао по пет златника на дан, те му их Кирилов у седам стубића по десет на број наслага на сто. Хаџи Мурат то злато сручи у рукав своје черкеске, затим наједном устаде, потапша чиновника по плећу и пође из собе. Државни саветник скочи и тумачу заповеди да му каже како се са њим не сме поступати тако, пошто је он у чину пуковника. То одмах потврди и комесар, али Хаџи Мурат само климну главом у знак да му је то познато, а затим ипак изиђе.

— Шта да радимо? — рече комесар. — Потегнуће јатаганом, па то му је! Са тим ђаволима није се шалити. Као што видим, већ је пао у бес.

Када се посумрачило, дођоше два брђана умотана у башлике до очију. Комесар их одведе у Хаџи Муратову собу. Један од њих беше дежмекаст, црнпураст Тавлинац, а други мршав старац. Гласови што су их они донели не беху нимало повољни по Хаџи Мурата. Саопштили су му да су га изневерили пријатељи који су дали пристанак да из ропства избаве његову породицу, пошто је Шамил запретио да ће немилосрдно казнити свакога ко би био уз Хаџи Мурата. Саслушавши гласнике, Хаџи Мурат се лактовима наслони на скрштене ноге, и тако седећи неколико тренутака је ћутао. Премишљао је и премишљао шта да чини. Знао је да то премишља последњи пут и да пошто пото сада мора донети своју одлуку. Он подиже главу, извади два златника, сваком од те двојице гласника даде по један и рече:

- Сада можете да идете.
- Какав одговор да однесемо?
- Одговор какав да бог. Идите.

Брђани устадоше и отидоше, а Хаџи Мурат, на-
лакћен на колена, остаде седећи и премишљајући.

»Шта да се ради? Да поверујем, зар, Шамилу
и да се вратим? — мислио је Хаџи Мурат. — Он
је лисац, превариће ме. Па и да ме не превари, не
могу ја да се предам и покорим тој риђој варалици.
Не могу ни због тога што ми он сада, пошто сам
већ био код Руса, не би више веровао«.

И он се сети једне тавлинске бајке о соколу
који је, пошто је ухваћен, живео међу људима, па
се затим вратио у своја брда ка другим сокоlima.
Додуше вратио се, али спутан и са прапорцима на
ногама. »Одлети«, рекоше му, »тамо где су ти
метнули те сребрне прапорце. Ми немамо прапо-
раца, али нисмо ни спутани«. Соко је пак хтео да
пошто пото остане у своме завичају. Али, други га
соколи нападоше и искљуваше.

»Тако ће искљувати и мене«, премишљао је
Хаџи Мурат. »Да останем овде? Да рускоме цару
покорим Кавказ, да заслужим славу, чинове, богат-
ство? То не би било лоше«, рече он за себе, сећа-
јући се љубазних Воронцовљевих речи. »Али, по-
ребно је одлучити се одмах, јер ће иначе пропасти
моја породица«.

Те ноћи Хаџи Мурат није спавао, него је пре-
мишљао и премишљао.

23.

У поноћи био је готов са својом одлуком. Од-
лучио је да побегне у брда, да са присталицама

Аварима упадне у Ведено, па да или погине или
ослободи своју породицу. Да ли би потом, када би
му ово последње пошло за руком, са њом заједно
пребегао Русима или отишао у Хунзах и борио се
под Шамиловом заставом, — о томе још није хтео
да одлучује. Али, са једним је био начисто: да од
Руса мора одмах побећи у брда. И он сместа при-
ступи извођењу своје намере. Испод узглавља из-
вади свој црни памучни бешмет и пође у собу у
којој беху смештени муриди и која се налазила на
другој страни трема. Чим је ступио у тај трем, он
осети свежину росне и месечином обасјане ноћи
и из врта испред куће чу славујску песму.

Пређе претсобље, отвори врата и уђе ка својим
муриdима. У соби не беше светлости; њу је кроз
прозор осветљивао млад месец. Сто и две столице
беху помакнуте у страну, а на поду, по саговима и
буркама, лежала су четири мурида. Ханефи је
спавео напољу код коња. Хамзало, чувши шкри-
пање врата, скочи, погледа у Хаџи Мурата, а за-
тим леже и опет. Међутим Елдар, који је лежао до
њега, журно устаде и, очекујући неку заповест,
поче навлачити свој бешмет. Курбан и Кан-Махома
су спавали. Хаџи Мурат спусти свој бешмет на сто.
Зачу се удар као од каквог тврдог предмета. То су
били златници, ушивени у бешмет.

— Зашиј и ово, — рече Хаџи Мурат Елдару и
пружи му и златнике што их је добио од Кирилова.
Елдар узме новац и бешмет, приђе прозору, извуче
свој ножић и на месечини стаде парати поставу на
бешмету. Хамзало беше такође устао и седео је
скрштених ногу.

— А ти, Хамзало, нареди момцима да прегледају пушке и пиштоље и да спреме фишеке. Сутра ћемо на далеки пут.

— Олова имамо, праха имамо, а и остало ћемо спремити, — одговори Хамзало и прогунђа још нешто што се није разумело. Хамзало је знао зашто Хаџи Мурат наређује да се изврше све те припреме. Он је одмах упочетку имао једну једину жељу, жељу која се у току времена појачавала све већма: да поубија и посече што је могућно више те пашчади Руса и да потом побегне у брда. И сада је видео да то жели и Хаџи Мурат, те је био задовољан.

Када је Хаџи Мурат изишао, Хамзало пробуди своје другове. И тако су сва четворица њих целе ноћи прегледали пушке, пиштоље и кремене, сипали свеж барут у ваље, пунили фишеке, оштрили сабље и јатагане и њихова сечива мазали машћу.

Пред зору изиђе Хаџи Мурат и опет у трем да узме воде за умивање. Још јаче и јасније него с вечери допирала је сада до његовог уха умиљата славујска песма. Из собе у којој су били муриди чуло се одмерено шиштање и фијукање гвожђа на тоцилу на којем се оштре јатагани. Хаџи Мурат захвати воде из каце и пође вратима своје собе, када се наједном у муридском одељењу стаде тихо извијати танани Ханеџијев глас. То је Ханеџи певао Хаџи Муратову омиљелу песму. Хаџи Мурат застаде да слуша.

У тој песми причало се како је цигит Хамзат са својим храбрим друговима запленио код Руса читаву ергелу белих коња, како их је потом руски кнез сустигао с ону страну Терека и опколио својим војницима, којих је било колико и дрвета у

шуми. Песма је даље описивала како је Хамзат те коње поубијао, иза крвавог бедема њихових лешина са својим јунацима засео и против Руса се борио до год је било танади у пушкама, јатагана за појасима и крви у жилама. Пре него што ће погинути, Хамзат је угледао птице испод неба и довикнуо им: »Одлетите, птице миле, нашим домовима и реците нашим сестрицама, матерама и девојкама да смо изгинули за свети хазават. Реците им да наша тела неће лежати у гробовима, него да ће гладни вуци оглодати наше кости и црни гаврани искљувати наше очи«.

Тако се завршила та песма, чије је последње тужне речи прихватио и весели Кан-Махома и завршио оним својим громким »Ла илах ил алах«. Потом је наступила тишина, коју је реметило једино славујево цвркутање и шиштање јатагана на тоцилу.

Хаџи Мурат беше се замислио толико да није запазио да се изврнуо крчат и да из њега тече вода. Он заврте главом и отиде у своју собу. Пошто је прочита јутарњу молитву, прегледа своје оружје и седе на постељу. Све је било припремљено. Да би могао изјахати у излет, требало је да се комесару обрати са допуштење. Али још је било мрачно, и комесар је спавао.

Ханеџијева песма потсећала је Хаџи Мурата на ону другу песму што ју је његова мати певала после оног случаја када ју је његов отац јатаганом ранио због тога што није пристала да одоји и кановичиног сина, Ума Кана. Он је себи, у својој машти, живахно претстављао своју матер, али не као стару, седу Патимату набраних образа, са црним, крњавим зубима, као што ју је код куће

оставио, него као младу, снажну жену, каква је била када је њега, петгодишњег, тешког дечачића у кошу на леђима преко планине носила деди. Сећао се и деде смежураног лица и седе браде, који је својим жилиавим рукама ковао сребро и унука учио молитвама.

Сећао се кладенца испод брда, камо је са матером одлазио на воду, држећи се за њене шалваре. Сећао се мршавог пса који му је лизао лице, а нарочито се сећао мириса дима и киселог млека што испуњаваше ваздух када би са матером био у качари, где је она музла краве и варила млеко. Сећао се онога дана када су му први пут обријали главу и када је, потом, у сјајном бакарном легену, који је висио о зиду, угледао своју округлу, сивкасту лобању и зачудио се своме изгледу.

И тако сећајући се своје младости, сетио се и свога милог сина Јусуфа, коме је он први пут обријао главу. Сада тај Јусуф већ беше наочит момак и цигит. Сетио се сина онаквог какав је био када га је видео последњи пут, онога дана када је он, отац, полазио из Цељмеса. Син му је извео коња и замолио га да му допусти да и он пође са њим. Био је већ обучен и наоружан и свога је коња држао за поводац. Лепо, румено Јусуфовљево лице и његов високи, витки стас (био је виши од оца) одавали су животну радост, срчаност и младалачку свежину. Она веома развијена, широка плећа, онај витки струк, оне снажне мишице и она гипкост и чилост — све то радовало је оца, и он је силно уживао у своме сину.

— Боље ће бити да останеш, — рече му Хади Мурат. — Ти си сада једина мушка глава у кући. Чувај своју матер и своју бабу.

И Хади Мурат се сети оног израза препуног поноса и јунаштва на Јусуфовљевом лицу када је он поруменео и рекао да, докле је њему главе на рамену, нико неће моћи да се дотакне матере ни бабе. Он се виноу на коња, оца испратио до потока, а затим се вратио кући. Отада Хади Мурат више није видео ни жене, ни матере, ни сина.

И, ето, тога његовог сина хоће Шамил да ослепи. А шта ће учинити са женом му, о томе није хтео ни да мисли.

Те мисли и та сећања узбудише Мурата толико да више није могао седети. Он скочи, храмљући приђе вратима, отвори их и зовну Елдара. Сунце не беше још изишло, али је већ било видно. Славуји су непрестано певали.

— Иди и кажи комесару да сам рад да изиђем у шетњу, и оседлајте коње, — рече он.

24.

За све то време Бутлерова једина утеха била је ратна поезија, којој се одавао не само у службеном него и у приватном животу. Обучен у черкеско одело, цилитао се на коњу и двапут је са познатим јунаком Богдановићем одлазио у заседу против непријатеља, али оба пута узалудно: ниједном приликом нити су кога убили нити заробили. То пријатељство са Богдановићем њему је годило и, по његовом схватању, давало му угледа. Позајмивши уз велику камату новаца од неког Јеврејина, свој коцкарски дуг беше исплатио, управо одложио га, пошто му је бreme и даље остајало на плећима. Али, трудио се да више не мисли на свој положај, и своје

слободно време, уколико га не би употребљавао на ратну поезију, проводио је уз црно вино. Пио је све више и више, и из дана у дан морално се сро-завао све већма. Што се тиче Марије Димитријевне, према њој није више био безазлени Јосиф, него јој се стао грубо удварати, али је, на своје велико изненађење, наишао на веома одлучан отпор, те је морао да се постиди и да је остави на миру.

Крајем априла стиже у тврђаву онај војни одред што га Барјатински беше одредио да продире у неприступачни део Чечне. Томе одреду припадаше су и две чете кабардинскога пука, и оне су, према обичају заведеном у кавкаској војсци, примљене као гости чета које су се налазиле у Куринском. Војници су размештени по касарнама и ту поча-шћени не само вечером која се састојала из гове-дине и каше, него и ракијом, а официри су се на-станили код својих другова официра и угошћени су по старинском добром обичају. Гозба се завршила пијанком и уз песме четних хорова. Мајор Иван Матвејевић беше се толико жестоко накресао да му лице није више било румено, него бледо и модро; узјахао је столицу те је, церекајући се и гласно гр-дећи некога, омахивао сабљом као да сече неприја-теља, час грлио редом своје другове, а час поцуп-кивао по такту омиљене му песме: »Шамил почео да се буни, трај-рај рата-тај, да се буни...« И Бутлер је био ту. Он је и у тим подвизима Ивана Матвеје-вића хтео да гледа један одломак ратне поезије, ма-да је у души сажаљевао тога човека, кога није било могућно обуздати. Те тако се Бутлер, који осећаше да се и сам добро поднапио, мирно крену кући.

Пун месец обасјавао је беле куће и камење по путу. Било је толико видно да се распознаваше

сваки камичак, свака сламка и балета. Када се приближио мајоровом стану, Бутлер сrete Марију Димитријевну која се, главе увијене у рубац, беше кренула некуда. После оног њеног отпора, он је се стидео и избегавао ју је. Међутим, сада, на месе-чини и накићен вином, он се обрадова томе су-срету и приђе јој.

— Куда, куда у ово доба? — упита је умиљатим гласом.

— Да видим шта је са мојим старцем, — од-говори она љубазно. Премда је сасвим озбиљно од-била Бутлерово удварање, ипак јој је било непри-јатно што се он ње у последње време сасвим клонио.

— А шта имате да видите? Доћи ће он и сам.

— Мислите?

— Ако не дође, донеће га.

— Па то је баш оно што ја не бих желела. Непријатно је тако што. Ваше је мишљење, дакле, да не идем? — рече Марија Димитријевна.

— Не, немојте ићи. Боље ће бити да отидете кући.

Марија Димитријевна се окрену и пође са Бу-тлером. Месец је сијао толико јасно да је Бутлер, и поред сенке што ју је бацао рубац, могао да добро види њено умиљато лице. Он је погледа, и дође му да јој каже колико му се још непрестано допада, али не могаде наћи речи којима би јој изразио тај комплимент. И тако ћутећи стигоше њих двоје до куће, када се наједном из побочне улице појави јед-но одељење коњаника Козака с официром на челу.

— Ко ли су ти у ово доба ноћи? — упита Ма-рија Димитријевна и склони се са пута.

Месец је официру сијао иза леђа, те га Марија Димитријевна познаде тек онда када је он стигао у

њихову близину. То је био официр Камењев, који је негда служио с Иваном Матвејевићем, па га је Марија Димитријевна познавала.

— Пјотре Николајевићу... јесте ли то ви? — ослови га Марија Димитријевна.

— Ја главом, — одговори Камењев. — Аха, и Бутлер је ту! Здраво, мирно? Зар не спавате још, него шетате овде са Маријом Димитријевном? Па-зите да вас не затече Иван Матвејевић. А где је он?

— Та зар не чујете? — рече Марија Димитријевна и руком показа у правцу из којег су допи-рали звуци музике, таламбаса и песме. — Тамо же-стоко пијанче.

— Ко то? Овдашња господа, зар?

— Не само она... Добили су госте из Хасав-Јурта, те се сада са њима проводе.

— Добро је онда. Морам да поразговарам са ма-јором, ма и за часак...

— Имате посла са њим? — упита Бутлер.

— Да, нешто мало.

— Да ли је што добро, или рђаво?

— Како се узме. За нас је добро... а за поне-кога може бити рђаво, — рече Камењев сме-шећи се.

У том разговору беху стигли пред кућу Ивана Матвејевића.

— Чизиреве! — викну Камењев једном од сво-јих Козака. — Ходи овамо.

Један од донских Козака издвоји се из реда сво-јих другова и на своме коњу заустави се пред офи-цирем. Био је у униформи свога одреда, у чизмама, шињелу и са бисагама о седлу.

— Дај овамо ту стварчицу, — рече Камењев слазећи са коња.

Козак такође сјаха и из бисага извуче омању торбу, у којој се налазио некакав округласт пред-мет. Камењев је узе од Козака и у њу тури руку.

— Хоћете ли да видите ово? Само немојте да се уплашите, — обрати се он Марији Димитри-јевној.

— Зашто да се плашим? — рече она.

— Ево је! — рече он, из торбе извуче човечју главу и изнесе је на месечину. — Познајете ли је?

Била је то обријана глава са лобањом испуње-ном изнад очију, са црном, потстриженом брадом и потсеченим брковима, са једним отвореним и другим полуотвореним оком и с усиреном крвљу у носу. Врат је био обвијен крвавим убрусом. И по-крај рана, које беху нагрдиле лице, на модрим усна-ма лебдео је добродушан, детињи осмех.

Марија Димитријевна погледа, а затим, не рекав ни речи, окрену се и журно отиде у кућу.

Бутлер није могао очију одвојити од те грозне слике. То је била глава истог оног Хаци Мурата са којим је он доскора проводио вечери у прија-тељском разговору.

— Како је то могућно? Ко га је убио? — уни-та он.

— Хтео је да побегне, али га ухватисмо, — рече Камењев и, пошто је главу вратио Козаку, упути се са Бутлером у кућу. — Уосталом, погинуо је као јунак, — додаде он.

— Како је то било, молим вас?

— Сачекајте докле не дође Иван Матвејевић, па ћу вам онда све испричати потанко. Та то је мој задатак. Идем од тврђаве до тврђаве, од села до села, те је показујем.

Послаше по Ивана Матвејевића. Он дође трештен пијан, са двојцом такође жестоко пијаних официра, и поче да грли Камењева.

— Донео сам вам Хаџи Муратову главу, — рече му Камењев.

— Та није могућно! Зар сте га убили?

— Да, хтео је да умакне.

— Та ја сам увек говорио да ће нам он на неки начин да подвали! Где ти је дакле та глава? Покажи нам је!

Зовнуше Козака, и он донесе торбу са главом. Када је извадише, Иван Матвејевић је дуго посматраше својим пијаним очима.

— Ипак је био јунак, — рече он. — Дај ту главу овамо, да је пољубим!

— Јунак и по... мора се признати, — рећи ће један од официра.

Пошто су сви главу разгледали, вратише је Козаку. Он је метну у торбу и пажљиво спусти на под, да се не би јаче ударила.

— А шта, Камењеве, причаш када је тако показујеш људима? — упита неко од официра.

— Не, не, морам да га још једном пољубим... Та он ми је поклатио сабљу! — узвикну Иван Матвејевић.

Бутлер изиђе на степенице пред кућом. Тамо је Марија Димитријевна седела на другом степену. Она у Бутлера погледа, а затим се љутито окрену на другу страну.

— Шта је вама, Марија Димитријевна? — упита је Бутлер.

— Сви сте ви убице и крволоци! Не могу да вас гледам! Убице! — рече она и устаде.

— Па то се може десити свакоме од нас, — рече Бутлер, који не знађаше шта да каже. — Тако је то у рату...

— У рату? Зар је то рат? Убице сте ви, и ништа друго! Уместо да мртво тело предате матери земљи, ви са њим терате спрдњу... Убице! — додаде она, сиђе низа степенице и на задњи улаз отиде у своју собу.

Бутлер се врати у мајорову собу и Камењева замоли да му потанко исприча како је све то текло. И овај је причао оно што је знао.

25.

Хаџи Мурату је допуштено да на коњу шета у близини града, али само у козачкој пратњи. У Нухи се налазило свега око педесет Козака, од којих су њих десет били на служби при команди, а остали су вршили друге службене послове. Хаџи Мурату су упочетку на расположење стављали десет војника, а касније су одлучили да му дају само петорицу, и препоручили су му да са собом не изводи све своје муриде.

Али, тога судбоносног дана, 25. априла, Хаџи Мурат изјаха са свима својим вернима: Када се пео на коња, коњички официр запази где се свих пет муриде спремају да пођу са Хаџи Муратом. Официр му рече како је забрањено да води све своје људе, али Хаџи Мурат то тобож пречу и ободе свога коња, после чега га официр остави да чини по својој вољи. Међу Козацима је био и наредник, наочит, дежмекаст, млад плав човек, по имену Назаров, са кратко ошишаном косом и с образима који

као да беху наливени млеком и крвљу. Са највећим поносом Назаров је на грудима носио крст св. Ђорђа за храброст. Он беше најстарији син једне сиромашне староверске породице; оца је изгубио рано, и издржавао је стару матер, три сестре и два брата.

— Пази, Назарове, не пуштај га далеко, — довикну му официр.

— Разумем, ваше благородство, — одговори Назаров и, наместивши пушку на леђима, попе се у седло и ободу свога ђогата. За њим су јахала четири Козака: Ферапонтов, висок, мршав, познат човек као лопов и пљачкаш, који је Хамзалу продавао барут; Игњатов, остарији, здрав мужик, који беше готово отслужио свој рок и који се разметао својом снагом; Мишкин, сухоњав, још непунлетан младић, кога су сви исмејавали; и, најзад, Петраков, млад, плав момак, јединац у матере, свакада весео и задовољан детић.

Изјутра беше пала магла; али, мало касније се разведрило, те је сунце обасјавало тек развијено лишће на дрвећу, младу, сочну траву, бујне усеве и набрану површину брзе реке која је текла са леве стране пута. Хаџи Мурат је јахао кораком, а Козаци и његови муриди пратили су га у стопу. Тако су превалили приличан део пута иза тврђаве. Путем су сретали жене са котарицама на глави, војнике на коморским колима која су шкрипала и у која беху упрягнути биволи. Пошто су одмакли неке две врсте, Хаџи Мурат потеря свога кабардинског белца већом брзином, те се и муриди и Козаци отиснуше за њим у трку.

— Заиста, има дивног коња! — рече Ферапонтов. — Да га је имао онда када је са нама био у не-

пријатељству, не бих га ја дуго оставио у његовим рукама!

— У Тифлису су такви коњи плаћани по три стотине рубаља.

— А ја се кладим да ћу га престићи на своме риђи, — рече Назаров.

— То би тек требало видети, — добаци му Ферапонтов.

Хаџи Мурат је јахао све брже и брже.

— Хеј, пријатељу, не може се то тако! Лакше мало! — узвикну Назаров јурећи за Хаџи Муратом.

Хаџи Мурат се осврну и, не одговоривши ништа, настави свој трк истом брзином.

— Ја вам кажем да ови ђаволи имају неку намеру, — рече Игњатов. — Погледајте их само како грабе!

Тако превалише још једну врсту у правцу брда.

— И опет ти кажем да се то не може тако! — викну наново Назаров.

Хаџи Мурат ништа не одговори, нити се осврну, него свога коња потеря још већом брзином.

— Вараш се, нећеш ми умаћи! — узвикну Назаров, који је сматрао да му је увређена част.

Он снажно бичем ошину свога крупног риђу, одупре се о стремене, наже се унапред и у галопу јурну за Хаџи Муратом.

Небо је било толико ведро, ваздух беше толико свеж, а животна радост толико је испуњавала Назаровљеву душу када је он у том тренутку, сливши се са својом добром и снажном животињом у једно створење, за Хаџи Муратом равним путем јурио, да му ни крај памети није падала мисао да би могло наступити нешто језовито и страшно.

Силно се радовао што се сваким кораком, сваким скоком све већма приближавао Хаџи Мурату. По топоту Козаковог коња осети овај да ће га Назаров достићи, те десном руком дохвати свој пиштољ, а левом покуша да заустави свога разбеснелог кабардинца.

— Не може се то тако, кажем ти! — узвикну Назаров, који је већ јурио готово напореда са Хаџи Муратом и био руком посегав да шчепа поводац његовог коња. Али, пре него што је могао да то учини, наједном се разлеже пуцањ.

— Шта ти то чиниш? — викну Назаров и ухвати се за груди. — Удрите их, децо! — рече он Козацима и, заљуљавши се, клону у седло.

Али, муриди се оружја латише пре него Козаци, стадоше на њих пуцати и нападати их сабљама. Назаров је висио о врату свога коња, који је јурио за другим коњима. Игњатовљев коњ се сруши и притиште ноге свога господара. Двојица брђана, не сјахујући, изудараше га сабљама по глави и по рукама. Петраков хтеде другу прискочити у помоћ, али га погодише два пушчана зрна, једно у леђа, а друго у ребра, и он се као врећа стропошта на земљу.

Мишкин и Ферапонтов у трку одјурише натраг у тврђаву. Ханефи и Кан Махома нададоше се за њима, али они су већ били одмакли далеко, те их нису могли да стигну. Када су видели да им је труд узалудан, вратише се својима. Хамзало, који је јатаганом дотукао Игњатова, још једном рани Назарова и свуче га са коња. Кан Махома поскида са погинулих Козака фишеке. Ханефи хтеде да поведе Назаровљевог коња, али Хаџи Мурат му довикну да то не чини, и путем се отисну даље. Му-

риди јурнуше за њим, праћени Назаровљевим коњем, кога су узалудно покушавали да отерају од себе. Таман су јездили кроз пиринчана поља, када се са куле у тврђави разлеже топовски пуцањ, који је позивао гарнизон на узбуну.

Петраков је лежао на леђима са распореним трбухом; његово младалачко лице било је окренуто небу. Попут рибе, извучене из воде, зевао је и издисао.

*

— Господе боже, шта то урадисте, децо? — узвикну командант утврђења и очајнички се ухвати за главу када чу да је Хаџи Мурат побегао. — То ће ме стати главе! Како сте могли допустити да вам умакне тај разбојник? — дерао се он на Козаке који му беху поднели извештај о ономе што се догодило.

Одмах је на све стране објављена узбуна, и у потеру за бегунцима одаслати су не само Козаци којима се располагало, него и обвезници народне војске из мирних села. Обећавана је награда од хиљаду рубаља ономе ко Хаџи Мурата врати жива или мртва. И након два часа по бекству Хаџи Мурата и његових пратилаца, преко две стотине коњаника, са комесаром на челу, јурило је да бегунце пронађу и ухвате.

*

Пошто је још неколико врста превалио широким друмом, Хаџи Мурат заустави свога белца који је тешко дисао и био огрезао у пени. Са десне стране

пута видели су се кућерци и џамија села Белар-
дика, лево су се протезала пиринчана поља, а иза
њих, у даљини, блистала се река. Премда је пут у
брда водио удесно, Хаџи Мурат ипак удари у су-
протном правцу, улево, пошто је држао да ће по-
тере свакако поћи на десну страну. Имао је наме-
ру да на првом подесном месту пређе реку Алазан,
да њеном другом обалом, где га нико не би запазио,
дође до шуме, па да одатле реку и опет прегазу и
главним путем стигне у брда. И пошто је донео
такву одлуку, он одмах скрену улево. Међутим,
убрзо потом показа се да беше немогућно доћи до
реке. Пиринчана поља, која је требало прећи, била
су, као и обично с пролећа, натопљена водом и
претворена у каљугу у коју су коњи упадали до
колена. Хаџи Мурат и његови пратиоци ишли су
час надесно, час налево, надајући се да ће наићи
на сухљи пут, али поље у које су зашли било је
свуда подједнако поплављено и непроходно. Коњи
су једва извлачили ноге из глиба, и чим би крочили
неколико корака, задихали би се и застали.

Тако су се мучили до самог мрака, а још не
беху стигли до реке. Наједном угледаше они у пољу
једно острвце са малим шумарком. Хаџи Мурат
одлучи да се на то место склоне, те да ту сачекају
ноћ и одморе изнурене коње. Стигоше на острвце,
поскакаше са коња, сапеше их и оставише да пасу,
а и сами се поткрепише хлебом и сиром што их
беху понели са собом. Ту их је незапажене затекао
сутон. Млад месец, који је с вечери сијао, зађе за
гору, те наступи мрачна ноћ. У Нухи је било веома
много славуја, а и у том шумарку зачу се неколико
њих, који су ћутали докле брђани са својим ко-
њима ходаху тамо и овамо. И против своје воље,

забринути Хаџи Мурат је ослушкивао њихово ми-
логласно извијање.

То њихово певање потсећало га је на песму о
Хамзату што ју је с уживањем слушао прошле
ноћи, када је оно у трем излазио по воду. Свакога
тренутка могао је он доћи у исти положај у којему
је био Хамзат. Обузимала га је слутња да ће дожи-
вети његову судбину, те му наједном би тешко у
души. Простре своју бурку и прочита молитву. Тек
што је беше завршио, а из даљине се чу некакво
тапкање које као да се све већма приближавало
шумарку. То су по пољском глибу тапкала копита
многобројних коња. Оштровиди Кан Махома отрча
на ивицу шумарка и у мраку распознаде црне сенке
коњаника и коња. Ханефи, који беше одјурio на
другу страну шумарка, такође је угледао исту та-
кву гомилу коњаника и пешака. То је био Карга-
нов, окружни комесар, са својим обвезницима на-
родне војске.

— Па добро, борићемо се као и Хамзат, — по-
мисли Хаџи Мурат.

Чим је објављена узбуна, Карганов се са сто-
тину својих људи и Козака кренуо у потеру за
Хаџи Муратом, али нигде није могао наићи ни на
његу ни на његов траг. Пао је у очајање и изгубио
је наду, и већ се враћао кући, када га предвече
срете један старац кога он упита да ли је видео
какве коњанике. Старац одговори да их је видео,
да је видео како су шест коњаника лутали тамо-
овамо по пиринчаним пољима и најзад ушли у
шумарак у којем је он скупљао сухо грање. По-
вевши са собом старца, Карганов се са својим љу-
дима врати, стиже у близину шумарка, тамо угледа
сапете коње и по томе увиде да је Хаџи Мурат са

својим муридима ту. Преконоћ опколи шумарак и стаде очекивати јутро, да Хаџи Мурата ухвати жива или мртва.

Када је Хаџи Мурат видео да је опкољен, он одлучи да се ушанчи у једном старом сухом јендеку на средини шумарка и да се одатле са својима брани докле имадну праха и олова. То саопшти својим друговима и нареди им да на јендеку начине грудобран. Муриди одмах стадоше сећи грање и јатаганима копати и нагртати земљу. И сам Хаџи Мурат им је у том послу ревносно помагао.

Чим је почело свитати, командант одреда народне војске дојаха на своме коњу у близину шумарка и узвикну:

— Еј, Хаџи Мурате, предај се! Нас је много, а вас је мало.

Уместо одговора, из јендека пуче пушка, изви се облачак дима и зрно погоди коња једнога домобранца; коњ се заљуља, поклекну и паде на земљу. Одмах потом припуцаше пушке из домобраначких редова, који су били на другој страни шумарка. Зујећи и шиштећи, зрна су кидала гранчице на жбуњу, али нису погађала људе иза грудобрана. Само Хамзалов коњ, који је стојао са стране, би рањен у главу. Али он не паде, него, пошто је прекинуо уже којим је био привезан за један жбун, ро-сећи својом крвљу младу траву одјуре другим коњима. Хаџи Мурат и његови другови пуцали су само онда када им се приближи који од домобранца и ретко су кад промашили. Тројица њих би очас рањено; остали пак не само што се нису усуђивали јуришати на Хаџи Мурата и његове муриде, него су све више измицали и пуцали издалека и насумце.

Тако је то трајало више од једног часа. Сунце је већ било високо отскочило, и Хаџи Мурат је помишљао да скочи на свога коња и да покуша пробити се до реке, када се одједном зачуше узвици велике гомиле људи. То беше Хаџи Ага мехтулински са својим домобранцима. Хаџи Ага је некада био Хаџи Муратов побратим и са њиме је у пријатељству живео у брдима, али касније је пребегао Русима. Са њим беше ту дошао и Ахмет Кан, син Хаџи Муратовог непријатеља. Хаџи Ага је, попут Карганова, отпочео тиме што је Хаџи Мурату довикнуо да се преда, али Хаџи Мурат је, као и први пут, одговорио пуцањем.

— За сабље, момци! — узвикну Хаџи Ага, и исука своју сабљу, и из стотину грла изви се узвик људи који јурнуше у шумарак.

Домобранци полетеше међу жбуње, а иза грудобрана плану неколико пушака. Три човека падоше; нападачи се зауставише, прилегоше на земљу и отпочеше пушчану паљбу. Испалујући пушку за пушком, они су притрчавали од жбуна до жбуна, и докле је појединима од њих полазило за руком да се сасвим приближе грудобрану, други су гинули од зрна Хаџи Муратове дружине. Хаџи Мурат није ниједном промашио, а исто тако ретко је кад промашио и Хамзало који би, кад год погоди, цикнуо од радости. Кан Махома је седео на ивици јендека и певао своје »Илах ил алах«, пуцао споро, без журбе, али ретко кад је погађао. Елдар је дрхтао од нестрпљења што не може да јуриша јатаганом; пуцао је често, и чим би погодио, погледао би у Хаџи Мурата и стао извиривати иза грудобрана. Чунави Ханефи, са засуканим рукавима, и ту је вршио дужност слуге: пунио је пушке које су му

додавали Хаџи Мурат и Кан Махома, потпрашивао их је и гвоздеом шипком у цев је набијао чеп од кучина и оловно зрло. Кан Махома не хтеде као остали да остане у јендеку, него притрча коњима да их одагна на мање опасно место, али непрестано је клицао и пуцао без заклона. Он први би рањен. Зрно га погоди у врат, и он седе на земљу и, пљујући крв, стаде грдити и псовати. Затим једно зрно погоди Хаџи Мурата у раме. Он извади из бешмета мало вате, запти рану и настави пуцање.

— Машимо се сабаља! — узвикну Елдар и по трећи пут. Потом скочи иза грудобрана, хотећи да јурне на непријатеља, али у том тренутку удари га зрно, и он паде натрашке на Хаџи Муратову ногу. Овај га само погледа. Његове лепе, крупне очи не тремце су гледале у Хаџи Мурата. Уста, с испупченим горњом усном, остадоше стиснута. Хаџи Мурат извуче ногу испод њега и поче наново пуцати. Ханефи се наже над мртвог Елдара и стаде вадити фишке из његове черкеске. Кан Махома пак и даље је певао, полако пунио пушку и пуцао.

Непријатељ је, притрчавајући од жбуна до жбуна, прилазио све ближе уз ужасну дерњаву и вику. Хаџи Мурата погоди и друго зрно, и овога пута у леву слабину. Он се завали у јендек, из бешмета извади мало вате и запуши рану. Та друга рана беше смртоносна, и он осети да умире. Успомене и слике су се необичном брзином мешале у његовој машти једна са другом. Час је пред собом гледао јунака Абунунцал Кана како, придржавајући руком свој отсечени образ, са јатаганом у другој руци јуриша на непријатеља, а час слабуњавог, малокрвног старца Воронцова с оним његовим белим лицем, и чуо је његов мекани глас; час је

видео сина Јусуфа, час жену Софијат, час опет бледо лице свога душманина Шамила са риђом брадом и жмиркавим очима.

И све те успомене пројурише кроз његову машту не изазивајући у њему никаквог осећања, ни туге, ни мржње, нити пак икакве жеље. Све то изгледало је толико ништавно у поређењу с оним што је почињало или што већ беше отпочело. Он прикупи последњу снагу, подиже се иза грудобрана, нанишани пиштољем у човека који је јурио к њему и погоди га. Тај човек се сруши. Потом Хаџи Мурат изиђе из јендека и са јатаганом у руци, мучно храмљући, упути се правце непријатељу. Разлеже се неколико пуцњева, и он се заљуља и паде. Неколицина домобранаца са победничким поклицима притрчаше телу погинулога. Али онај за кога су они мислили да је мртав, поче наједном да се покреће. Најпре се издиже крвава, обријана глава са које беше спала шубара, а затим се испружи и, рукама обухватив једно стабло, лагано усправи цео труп. Тај приказ био је тако страشان да су нападачи застали као скамењени. Али, наједном се Хаџи Муратово тело стресе, и он се одби од стабла и колико је дуг лицем паде на земљу, као онај покошени чкаљ, и не помаче се више.

Више се није покретао, али још је осећао. Када га је Хаџи Ага, који дотрча први, ударио својим великим јатаганом по глави, њему се учинило да га ударају маљем, и он није могао да појми ко то чини и зашто. То је било последње осећање које га је везивало са његовим телом. После тога он не осећаше ништа више, и то што су га непријатељи газили и секли није имало ничега заједничкога са њим. Хаџи Ага стаде му ногом на леђа и са два

ударца одруби му главу, а затим је опрезно, да не би окрвавио своју обућу, одгурну ногом у страну. Црвена крв шикну из вратних артерија, а црна из главе, и окваси траву.

И Карганов, и Хаџи Ага, и Ахмед Кан, и сви њихови људи изреда окупише се, као ловци око дивљачи, око мртвих тела Хаџи Мурата и његових мурида (Ханеџи, Кан Махома и Хамзало беху повезани) и ту, у шумарку, усред пушчаног дима, стојали су они, весело разговарали и славили своју победу.

Славуји, који се за време паљбе беху ућутали, стадоше и опет цвркutati.

Ето, смрт тога човека потсетила ме је на онај угажени чкаљ усред тек узораних црних њива.

ШТА САМ ВИДЕО У СНУ.

1.

»Као кћи она више не постоји за мене, разумеј, просто не постоји; али, не могу да је натоварим на врат туђем свету. Подесићу да може да живи, али више нећу да знам за њу. Никада тако што не бих био могао ни у сну помислити. Ужасно, ужасно!«

Он слеже раменима, омахну главом и очи упре у небо. Тако је говорио шездесетгодишњак кнез Михаил Иванович III своме млађем брату, педесетгодишњаку кнезу Пјотру Ивановичу, губернатору у једној од централних губернија.

Тај разговор вођен је у губерниском граду, камо је старији брат дошао из Петрограда када је дознао да се у том граду са својим дететом настанила његова кћи, која пре годину дана беше побегла из његове куће. Кнез Михаил Иванович био је леп, свеж, висок старац седе косе, поноситог и привлачног лица и држања. Његова породица састојала се из раздражљиве, ћудљиве жене која се са њим свађала због сваке ситнице, из заблуделог сина који је био распикућа и пијаница али, по очевим појмовима »сасвим пристојан« човек, и из двеју кћери, од којих је старија, добро удата, живела у Петрограду, а млађа, његова љубимица Лиза била оно пропало створење коме је у траг ушао у том граду.

Кнезу Пјотру Ивановичу долазило је да брата упита под каквим је околностима Лиза побегла од куће и ко је детињи отац. Али, није се усуђивао да му упути та питања. Још то јутро, када је његова жена стала деверу изјављивати саучешће, запазио је он какав се силан бол изразио на братовљем лицу и са коликом је он муком успео да свој бол прикрије маском неодољивог поноса, упитавши снаху колико плаћа стан. За доручком, пред целом породицом и гостима био је, као и увек, духовит и помало заједљив. Према свима изреда, осим према деци, коју је нежно волео, показивао се неприступачан и надмен. Али, његово држање било је толико природно да су сви у души признавали да је у праву што је такав.

Увече је брат са њим одиграо једну партију »винта«. Када се он затим повукао у собу спремљену за њега и хтео да из уста извади вештачку вилицу, неко тихо закуца на врата.

— Ко је то?

— C'est moi, Michel.

Кнез Михаил Иванович познаде снахин глас, набра чело, наново намести вилицу, полугласно рече за себе: »Шта ли хоће ова?« и гласно додаде:

— Entrez!

Снаха је била тихо, кротко створење које се без гунђања покоравало мужу; сматрана је као настрана жена, и многи су држали да је луда. Мада беше лепушката, увек се појављивала рашчупана, немарно обучена, стално расејана, и имала је чудне, незгодне, неаристократске мисли које би покаткада, на запрепашћење свога мужа и својих познаника, стала одједном изражавати пред свима.

— Vous pouvez me renvoyer, mais je m'en irai pas, je vous le dis d'avance, — отпоче она са својственим јој недостајањем логике.

— Dieu préserve! — одговори девер са својом уобичајеном, помало претераном учтивошћу, пошто јој је примакао столицу.

— Ça ne vous dérange pas? — рече он вадећи цигарету.

— Знате, Михаилу, не бих желела да вам кажем нешто непријатно; ја сам рада да само неколико речи са вама поразговарам о Лизи.

Михаил Иванович дубоко уздахну, очевидно од бола, али одмах затим савлада се и рече уз заморан осмех:

— Наравно да ја не могу а да са тобом не поведем реч о предмету о којем ти хоћеш да разговараш.

Изговарајући те речи, он у њу није погледао и, као што се видело, клонио се да спомене предмет разговора.

Пуначку, округлу, лепу снаху не збуни то нимало. Она у њега упре благи поглед својих плавих очију, уздахну још дубље и рече:

— Michel, mon bon ami, сажалите се на њу! — Као и свакада, обратила се деверу са »ви«. — Та и она је људско створење.

— У то нисам никада сумњао, — одговори Михаил Иванович непријатно се смешећи.

— Она је ваша кћи.

— Била је, дакако. Али, драга Алина, нашто тај разговор?

— Michel, мили мој, обиђите је! Ја сам хтела да вам кажем само то да је човек који је свему крив...

Кнез Михаил Иванович плану, његово лице доби страховит израз.

— За име божје, не говоримо о томе! Доста сам пропатио. Ја имам још једино ту жељу да подесим да она никоме не падне на терет, да се не мора приближивати мени, да може живети засебним животом, као што живимо ми не знајући за њу. Ја не могу другаче.

— Михаило, непрестано то »ја«! Па и она је једно »ја«!

— Тако је, драга Алина, али оставимо се тога. Тако што болно ме дира.

Александра Димитријевна омахну главом и мало поћута.

— А да ли тако мисли и ваша жена?

— Сасвим тако.

Александра Димитријевна пукну језиком.

— *Brisons là-dessus. Et bonne nuit*, — рече он.

Али, Александра Димитријевна не изиђе. Она неколико тренутака поћута.

— Пећа ми рече да сте ви хтели да жени код које она станује дадете новац за њу. Знате ли адресу?

— Знам.

— Не чините то, молим вас, преко те жене, него отидите сами тамо. Видите како живи. Ако нећете да је видите, зацело је нећете видети. Он није тамо. Нико није уз њу.

Михаил Иванович задрхта целим телом.

— Ах, зашто ме тако мучите, зашто? То није гостољубље.

Александра Димитријевна устаде и са сузама у очима гануто рече:

— Она је толико за жаљење и толико је добра.

Он се диже и стаде очекивати да заврши. Она му пружи руку.

— Михаило, то није лепо, — рече она и изиђе.

Дуго времена још потом ходао је Михаил Иванович тамо и овамо по сагу собе која му беше спремљена за спавање. Мрштио се, подрхтавао и сваког тренутка је узвикивао: »ох, ох!« И чим би чуо свој глас, уплашио би се и заћутао.

Њега је мучио увређени понос. То је дакле била његова кћи, кћи човека чија је мати била чувена Авдотја Борисовна, царичина пријатељица, и чије је познанство некада сматрано за велику част. Цео свој живот провео је он витешки без страха и прекора. То што је са неком Францускињом имао ванбрачног сина, кога је сместио у иностранство, није ни најмање умањивало његово високо мишљење о себи. И гле, његова кћи, којој је он учинио све што је могао и морао учинити као отац, коју је изврсно васпитао и створио јој могућност да изабере мужа у највишем и најбољем руском друштву, којој је дао све што може пожелети млада девојка, коју је волео и ценио — та његова кћи укаљала је његову част, нанела му срамоту, тако да не сме људима погледати у очи, него се од стида мора крити по разним кутовима.

Опомињао се времена када ју је не само сматрао за своју кћер, за члана своје породице, него је нежно волео, у њој уживао, са поносом је називао својим дететом. Сећао се како је изгледала када јој је било осам или девет година: паметно, живахно, умиљато девојче које је све разумевало, са сјајним, црним очима и отворено смеђим власима које су расуте падале низ плећа. Опомињао се како му је цупкала на крилу, грлила га и голицала му врат, како се смејала и љубила га у уста, у очи и у образе. Мада беше противан свакој нежности, ту

је био мек, није могао одолевати; сећао се како му је годило то миловање.

И то некада онако умиљато, дражесно девојче могло је да постане оно што је сада било: створење на које није могао помислити а да се не згади.

На ум му је падало оно време када је она постала жена, и он се сећао онога особитог осећања страха и увреде које га је обузимало кад би запазио како мушкарци у њу гледају као у жену. Опомињао се суревњивости што га је испуњавала када би она, знајући да је лепа, кокетно дошла к њему да му се покаже у балској хаљини, или када би је виђао на баловима. Стрепио је од оних нечистих погледа који су је пратили и у којима је она уживала.

Опomiњао се како је она, не зна се зашто, одбила два веома добра просца и стала да се све већма заноси својим успесима у великом свету. Али, успеси нису могли трајати дуго. Прошле су две, три године. Сви су у њу гледали јер је била лепа, али прва младост већ беше минула, и она није изостајала ни са једног бала. Михаил Иванович је предвиђао да ће она остати уседелица, те је имао још ту једину жељу да је што пре уда, па и ако не онако као што је могло бити раније, али ипак пристojно. Међутим, она се и даље држала изазивачки надмено, и када се он сада тога сетио, њега је обузело још веће огорчење спрема ње.

— Толике добре и честите људе одбила је, да би доживела овај ужас. Ох, ох! — застења он и опет.

Застаде, припали цигарету и поче премишљати како би јој могао новац доставити а да је не види. Тада му се и опет пробудише сећања: Гледао ју

је како је у својој двадесетој години почела водити љубав са једним четрнаестгодишњим дечаком, пажем, који је код њих био у гостима, како је тога дечака доводила до лудила, како је он плакао и јецао, и како је она хладно и готово сурово одговорила њему, оцу, када је он, да би учинио крај томе глумом роману, дечаку заповедио да отпутује. Сећао се како су њихови односи, који су на његовој страни већ били сасвим охладнели, почињали хладнети и на њеној страни. Као што изгледаше, сматрала је да је нечим увређена.

— Колико ли сам онда био у праву! — помисли он сада. — Она је бестидно, опако створење.

А затим је дошло последње страховито сећање — на оно писмо из Москве, у којему је она писала да се не може вратити кући, да је несрећна, изгубљена жена, да јој опрости и заборави је, — и страховито сећање на разговор са његовом женом и на ону циничку бојазан, која се најзад прометнула у извесност, да се несрећа збила у Финској, камо је беху послали у госте тетке и да је виновник те несреће неки шведски студент, један тупоглав, ништаван човек, који је већ био ожењен.

На све то мислио је он сада, корачао по сагу гостинске собе и сећао се своје некадање љубави према тој кћери која је била његов понос. Ужасавао се њене непојмљиве, неразумљиве погрешке и мрзео ју је због бола који му је нанела. Сећао се снахиних речи и покушавао је себи претставити да јој је опростио; али, чим би помислио на »њега«, његово срце испунило би се и опет ужасом, гађењем и увређеним поносом. Наново би простењао: »Ох, ох!« — и потрудио се да мисли на штогод друго.

— Не, не, то је немогућно. Предаћу новац Пећи, па нека јој он даје месечно.

2.

Лиза је за ту последњу годину проживела кудикамо више него за свих двадесетпет пређашњих година. У тој години она је одједном увидела сву празнину свога ранијег живота: сву нискост и ругобу онога живота што га је провела у богатом петроградском друштву и у својој кући, где се као и други титрала животињским животом, само се дотичући његове површине, не залазећи у његове дубине.

Једну, две, три године дана све је текло сасвим добро; али, када су сва она вечерња посела и сви они балови, концерти и све оне вечере, балске хаљине и фризуре које истицаху њене дражи, када су млади и стари удварачи који хоће да све знају и који полажу право да у свему и свачему уживају и да све и сва исмејавају, када су свеколика она летња борављења у пољу, у вечито једнакој природи која је такође само своју површност пружала на уживање, када су музика, лектира која се само овлаш дотицала важних питања нашега живота, не решавајући их, када је све то тако трајало седам, осам година дана, те њој није доносило никакав преокрет, никакву промену, него напротив све више и више лишавало је дражи, — она паде у очајање, поче губити наду и прижељкивати смрт. Пријатељице су њено трудољубље скретале у област доброчинства. Она је видела праву, истинску, језовиту беду и беду лажну, претворну, која је била још

страшнија, још језовитија. Видела је ону грозну равнодушност покровитељки које су у својим блиставим екипажима и скупоценим тоалетама промицале покрај сиротињских чатрља, и њену душу обузимао је све већи бол и све већи јед. Жудела је за нечим истинским, за правим животом, за животом који није титрање, скидање скорупа са површине. Али, њега, тај живот није могла да нађе. Њена најлепша успомена била је љубав према кадету Коко, — како је он називан. Беше то дивно, срдечно, непосредно осећање, али сада није више било ничега сличног нити је могло да буде. Њу је све већма обузимала сета, и у тој сети је отпутовала својој тетки у Финску. Нова околина, нова природа, нов, необичан свет учинили су се њој веома привлачни.

Како се и када отпочело све то, она није била начисто. Код тетке је у посети био један Швеђанин. Он је говорио о својим пословима, о своме народу, о најновијем шведском роману, и она ни сама није знала како је и када отпочело оно ужасно заражавање погледима и осмесима, чији се смисао не да изразити речима, али који су били од кудикамо већег значаја неголи речи. Ти погледи и ти осмеси откривали су им не само њихове душе, него и извесне крупне и важне тајне, тајне које су заједничке целом човечанству. Свака реч што би је изговорили добивала је услед тих осмеха најдубље, најблагодетније значење. То значење добивала је и музика коју би заједно слушали, добивале су и песме које би заједно певали, и књиге које би заједно читали. Понекипут би се препирали, бранили своје мишљење; али, довољно је било да им се сретну погледи, да се осмех заблиста на њиховим

лицима, па да препирка престане, ишчезне као да је утонула у земљу, и да се они вину у неке више регионе у које су само њих двоје имали приступа.

Како се то десило, како је и када иза тих погледа и осмеха искрсао ђаво и обоје их шчепао у исти мах, то није могла да каже. Али, када ју је први пут од ђавола ухватио страх, они невидљиви конци што су их везивали једно за друго били су већ толико испреплетани и запетљани да је она осећала да јој је немогућно извући се из њих, те је сву своју наду полагала у његову племенитост. Надала се да он неће употребити своју моћ, а у дубини своје душе је, иако нејасно и неопредељено, желела да наступи противно.

Њена отпорна снага била је слаба још и стога што није имала никаквог ослоња. Друштвени живот са свим оним што јој је давао, са својом површношћу и лажи, био јој је одвратан. Своју мајку није волела, отац је беше, као што јој се чинило, сасвим одгурнуо од себе, и она је страшно жудела не за одигравањем живота, него за самим животом. И тај живот назирала је она у безграничној љубави жене према мушкарцу. Сама ъена страсна, здрава природа покретала ју је на то. Тај живот замишљала је она у њему, у његовом високом, снажном стасу, у његовој плавој глави и у његовим заковрченим брковима, испод којих се указивао заносан осмех, осмех који је њој, како се чинило, обећавао све оно што је најбоље и најлепше на свету. И ти осмеси, ти погледи, те наде и та обећања нечега невероватно лепог најзад су је одвели онамо камо су је морали одвести, ка ономе чега се она бојала и што је несвесно очекивала. И одједном, све оно што је било лепо, препуно ра-

дости, узвишено и прожето надом прометнуло се у нешто одвратно, животињско, у нешто не само жалосно, него и ужасно, очајно.

Загледала му се у очи и покушала је да се насмеши и покаже да се ничега не боји и да све сматра као потребно, као нешто што мора да буде, али у дубини своје душе је осећала да је све пропало, да у њему није било оно што је тражила, што је било у њој самој, што је било у Кокоу. Рекла му је да би требало да он пише њеноме оцу и да је запроси. Он јој је обећао да ће испунити њену жељу. После тога, када су се састали по други пут, казао јој је како то не може учинити одмах. У његовим очима је тада било нечега ниског, нејасног, те је она у њега посумњала још већма. Другога дана упутио јој је једно писмо у којему ју је известио да је ожењен, да га је жена напустила одавно, да се осећа кривим и да је моли за опроштај.

Она га је зовнула к себи и рекла му да га воли, да јој је свеједно да ли је ожењен или не, да се осећа вечито везаном за њ и да неће да се растаје од њега.

Приликом наредног састанка рекао јој је да он нема ништа, да су његови родитељи сиромашни и да јој у изглед може ставити веома бедан живот. Она му је одговорила да њој није потребно ништа и да је готова са њим поћи куда год је њему драго. Он ју је одвраћао и саветовао јој је да причека.

Она је пристала. Али, њој је тешко било што се мора крити од укућана, подешавати случајне састанке и кришом писати писма. Све то беше за њу паклена мука, те је на њега наваљивала да се што пре крену на пут, да побегну.

Када се вратила у Петроград, он јој је писао и обећавао да ће доћи. Затим јој је престао писати, и нестало га је. Она је покушавала да живи ранијим животом, али није могла. Почињала је да болова, позивани су лекари, али њено стање погоршавало се све већма. Када је најзад увидела да јој је потребно да прикрије нешто што се морало прикрити, одлучила је да се убије. Али, како да подеси да смрт изгледа природна? Изгледало је да одлуку о самоубиству беше донела коначно: набавила је отров, улила га у чашу и спремала се да га попије. И ту своју намеру била би извршила, да у том тренутку у собу није ушао њен петогодишњи сестрић да јој покаже неку играчку коју му беше купила баба. Угледавши дете, застала је, малишана помиловала и бризнула у плач. Помислила је како би и сама могла уживати у материнској радости, да он није био жењен човек. И мисао о материнству натпа је први пут да се врати у себе, да не мисли шта ће о њој рећи други, него да на уму имадне једино и само свој сопствени, прави живот. Убити се због мишљења других изгледало јој је лако, али убити се због себе саме било је немогуће. Она је отров пролила, престала да мисли на самоубиство и почела да живи у самој себи. Тај живот био је мучан, али је ипак био живот, и она није хтела нити је могла да се растане од њега. Почела је молити се богу, што није чинила одавно, али јој то није помагало нимало. Патила је не због себе него због мука које ће подносити њен отац и које је она схватала. Било јој га је жао — знала је да ће тих мука бити и да је она њихов узрок. Тако је живела неколико месеци — све докле се није десило један догађај који није запазио нико и који је

једва запазила и сама. Тај догађај измени сасвим њен живот. Када је једнога дана седела и радила — кукичала је некакав застирач — наједном је осетила неки чудан покрет у својој утроби.

»Ама не, не може бити!« Седела је као скамењена са кукицом и застирачем у руци. Затим је и опет осетила исти онакав необични покрет. Да ли је то одиста било живо створење? У том тренутку заборавила је све: срамни љубавников поступак, гнев своје матере, бол свога оца, и на њеном лицу синуо је осмех, али не онај ружни осмех којим је одговорила на неверников исто тако ружан осмех, него осмех ведар, чист, препун радости.

Ужаснула се при помисли да је могла да убије »њета« заједно са собом! Све њене мисли биле су управљене на то како би и куда могла отићи из куће, да би постала мати. Несрећна, бедна мати — али ипак мати. И најзад је смислила: напустила је родитељски дом и отпутовала је у далеки губернский град, где је нико не би могао наћи, где је могла бити далеко од својих, али у који је, што она није никако очекивала, на њену несрећу, као губернатор премештен брат њенога оца.

Живела је већ четврти месец код бабице Марије Ивановне, и кад је тада дознала да се у том граду налази њен стриц, почела се припремати да отиде у које друго место.

3.

Михаило Иванович пробуди се рано, отиде у кабинет свога брата, предаде му чек на новац који

је одредио за своју кћер и који је имао да јој се исплаћује у месечним оброцима, и упита га кад брзи воз полази у Петроград. Воз је полазио у седам часова увече, тако да је Михаил Иванович дотле могао да руча. Пошто је попио каву заједно са снахом, која му више ни речи није проговорила о оној за њега непријатној ствари, него га је само бојажљиво погледала, он се крену из куће да, као и обично, пре подне мало прошета. Александра Димитријевна испрати га до у претсобље.

— Отидите у градски парк, Михаило; тамо је веома лепо и отуда је »све близу«, — рече она и прекорно га погледа у лице.

Михаил Иванович послуша њен савет, отиде у парк одакле је »све близу« и стаде јетко премишљати о женској глупости и бездушности.

»Не жали она мене«, премишљао је он о снахи. »Она не може разумети мој бол. А она?« — мислио је на кћер — »она зна шта то значи за ме, какви су то за мене јади! Колико је то страховит удар на крају мога живота, који ми је она скратила. Ах, боље је и да умрем него да сносим ове муке! И све то — *pour les beaux yeux d'un cheparran*! Ох!« простења он, и силан гнев га испуни при помисли шта ће се говорити у граду када се све буде дознало. Ох, свакако да су већ сви чули за то! Обузе га таква мржња према њој да зажеле да јој одмах све каже, да јој јасно пред очи изнесе оно што је урадила. Та она ни појма нема шта је учинила. »Отуда је све близу«, помисли он, извади свој бележник из џепа и прочита њену адресу: »Кухонаја, кућа Абрамов, Вјера Ивановна Селиверстова«. Под тим именом живела је она ту. Дође до излаза и зовну једног кочијаша.

— Кога тражите, господине? — упита га бабица Марија Ивановна када он стиже на узано одмориште стрмих и ружним задахом испуњених степеница.

— Да ли ту станује госпођа Селиверстова?

— Вјера Ивановна? Да, молим, изволите ући. Малочас је изишла до дућана да купи нешто. Вратиће се одмах.

Михаил Иванович уђе за дебелим Маријом Ивановном у малу гостинску собу, и њему се учини да му нож прободу срце када из побочне собе чу кмечање малог детета.

Марија Ивановна се извини и отиде тамо. Он је чуо како она покушава да дете умири. Детиње кмечање престаде, и она се врати.

— То је њено детенце. Она ће доћи одмах. А ко сте ви?

— Њен познаник. Али, боље ће бити да дођем мало после. — И спреми се да иде — толико му је тешко било чекати њен долазак и толико му је изгледао немогућан сваки разговор са њом.

Тек што се био окренуо да пође, када са степеница чу лаке, ужурбане кораке и познаде Лизин глас.

— Марија Ивановна... да ли је плакало докле мене није било код куће? Ја...

Наједном угледа оца. Пакетић што га је држала у руци паде јој на под.

— Тата! — узвикну она и, бледа као крпа и дршћући целим телом, застаде крај врата.

Он ју је гледао не помичући се са места. Беше омршавела, очи јој бежу дошле веће, нос се био запилио, а руке су јој биле постале танке и кошчате.

Није знао шта да јој рекне или шта да чини. Био је заборавио све оно што је дотле мислио о нанесеној му срамоти, и неко неизречно саучешће обузимало га је кад ју је у том тренутку гледао онако мршаву, у бедној, простој хаљини и с очима које је упирала у њега и којима га је чисто преклињала.

— Тата, опрости! — изусти она приближивши му се.

— Опрости ти мени! — узвикну он, зајеца као мало дете и стаде да јој љуби лице и руке и да их залева сузама.

Сажалење према њој беше му отворило очи према себи самоме. И када је увидео какав је био уистину, схватио је колика је силна била справ његова кривица коју су изазвали његов понос, његова хладноћа и његова мржња. И он се радовао што се осећа кривим, што нема шта да прашта, што је потребно да се опрости њему.

Она га одведе у своју собу, исприча му како живи, али му не показа дете и ниједном речи не спомену му прошлост, јер је знала колико би то било тешко за њега. Он јој рече да би требало да се њене прилике уреде на другачој основи.

— Да, добро би било када бих могла да живим на селу! — рече она.

— Поразмислићемо се о свему томе.

Наједаред у побочној соби поче плакати дете. Она разгорачи очи и, не скрећући поглед с оца, остаде збуњено седећи.

— Иди да подојиш дете, — рече Михаил Иванович, мрштећи чело и, као што се видело, борећи се против себе самога.

Она устаде, и њој наједном дође та луда мисао да ономе кога је онако силно волела покаже оно што јој је било најдраже на свету. Али, пре него што је могла да искаже своју жељу, она погледа у оца. Да ли би се он наљутио или не би? Његово лице је изражавало само дубок бол, али не и гнев.

— Иди, иди! — рече он. — Све је добро, хвала богу! Ја ћу сутра доћи и опет, па ћемо донети неку одлуку. Збогом, срце моје, збогом — и једва једвице задржа он клупко које му се почињало пети уз грло.

Када се Михаил Иванович врати брату, Александра Димитријевна га одмах упита:

— Па, шта је ново?

— Ништа.

— Јесте ли је видели? — упита га, пошто је на њему запазила да се десило нешто.

— Да, — одговори он одмах и бризну у плач. — Авај, оглупавио сам и остарео, — рече он пошто се прибрао.

— Не, него сте се опаметили, потпуно опаметили!

Михаил Иванович је кћери опростио све и, да би то могао учинити, савладао је свако страховање од онога што ће причати свет. Одвео ју је сестри своје снахе, која је живела у селу, тамо ју је похађао чешће и волео још срдачније него раније. Међутим, детета се клонио и није могао да у себи угуши одвратност и мржњу што их је осећао према њему. А то је био извор патњи за његову кћер.

13. новембра 1906.

Јасна Пољана.

ПРЕДГОВОР.

Не могу да ћутим, не могу па не могу. Премда нико не слуша оно што ја говорим, премда нико не скреће пажњу на моје молбе и моја преклињања, ја нећу престајати да молим и преклињем до последњег тренутка свога живота, којег ми још мало остаје. И када будем умирао, ја ћу за то молити и преклињати. И о томе ја у другом облику пишем само стога да бих дао одушке смешном и чудном осећању саучешћа, стида, недоумице, ужаса и, страшно је то и рећи, негодовања, које се покаткада промеће у мржњу, осећања које морам признати као законито зато што знам да морам да га изразим како могу и како умест.

Ја сам у страшном положају. Најпростије и најприродније би за мене било то када бих оним неваљалцима што сами себе називају управљачима у лице креснуо сву њихову злочиначку природу, сву њихову нискост, када бих им могао пред очи изнети сву ону одвратност коју они данас изазивају код најбољих људи и са којом ће у будућности цео народ доносити суд исто онако као и Пугачовима, Стењкама Разинима, Маратима, итд. Најприродније би било да им то рекнем отворено, те да ме они, као и свакога онога ко њихова неваљалства износи на видело, преко својих заслепљених, плаћених слуге-

тања стрпају у тамницу, приреде ми ону одвратну комедију која се назива суђењем и отпреме ме у Сибир. Једино тако спасао бих се ја слободе, која је у овом ујкасу што ме окружава са свих страна за мене сињи терет.

Чинио сам све што сам могао да бих постигао ту сврху (можда бих је био постигао да сам учествовао у каквом убиству). Њиховог цара називао сам најпрезренијим убицом, проглашавао сам све њихове црквене и државне законе за гнусне обмане, све њихове министре и ђенерале за бедне робове и најмљене убице. Све ми је било узалудно: ја и даље живим у данашњем друштву, заснованом на најгаднијим преступима, са којима морам да се слажем и против своје воље. До тог положаја довела ме је делом моја дубока старост, углавном пак она одвратна популарност што сам је стекао глупим, некорисним, празним бајкама којима забављам себе и свет.

То је трагика мога живота. Не хапсе ме и не кажњавају; мене кудикамо више неголи икаква казна мучи моје трајно суделовање у њиховим неваљалствима.

Остаје ми једно једино: да уложим сву своју снагу, не бих ли владу наморао да ме избави из овога положаја. То чиним и овом причом и чинићу и даље. Чинићу то утолико више што сам рад не само власнике нагнати да ме затворе, него и да постигнем другу своју сврху: да их разголитим.

Децембра 1908.

ПАВЕЛ КУДРЈАШ.

1.

Било је то 17. јуна 1906.

Овас је био добро уродио, а и пшеница је дивно бујала. Разж већ беше класала и њено влаће је почињало полегати. Народ се лаћао нађубравања. Владала је жестока припека. Семјон Бурилин растурао је последње гомиле ђубрета и, пошто је тај посао свршио, враћао се са своја два коња кући. Седео је на предњем колском трапу и спавао. Пут је водио кроз овас.

— Чико! Хеј! Чика Семјоне! — узвикну једна млада девојка звучним гласом.

Семјон се прену и пред собом угледа двоја кола пуна ђубрета. Крај једних кола стојало је здраво, босо девојче у црвеном рупцу, испод којег беше заденут различак, у плавом прснику и сурој сукњи. Смешећи се довикну то девојче Семјону:

— Па, малчице си задремао, чика Семјоне? Је ли?

— Тако је! Аха, Аграфена Марковна, — узвикну Семјон и отвори очи. — А шта ради Вањка? (Вањка беше Аграфенин брат, а Аграфена је била вереница Семјоновог сина Павела.)

— И њега је захватила зараза: отишао је у Москву; тамо је добио место.

— Та шта говориш? — рече Семјон. — А да ли си му бар препоручила да обиђе Павлушку? Ми-слим да мораш помало чезнути за њим, а?

— Шта ме се тиче твој Павлушка? Треба ми још и он! Нека иде до ђавола! Скрени са пута!

Девојче набра веће и порумене.

— Гле ти ње! Не да се ни помиловати! Зашто се љутиш? Газда га не пушта ... У своме послед-њем писму поздравља те ...

Семјон протера своја кола.

— Добро,! добро!

Девојче се осмехну и заблиста у лицу.

Семјонов задњи коњ не беше довољно скренуо у страну, те стражњи точкови таљиге нису могли да прођу. Грушка стаде иза таљига и снажним за-махом занесе их удесно. Девојчина кола прођоше.

— Па, ја се не љутим нимало, — рече она.

— Добро, добро; сви ми волимо тебе.

— Стој! — викну девојка своме коњу и журно потрча за својим колима.

— Дивно девојче! — рече Семјон за себе и стаде омахивати главом. — Павлушка, отварај очи! Упу-стиш ли то девојче, нећеш је моћи прежалити више.

Семјон испреже коње у почишћеном дворишту, зовну момка и рече му да их одведе у стају. Ђубре беше извезено, али је још много штошта имало да се уради. Требало је закрпити плот, окопати кром-пире, оклепати косу (трговац ће Семјона веро-ватно сутра позвати на косидбу); у стаји беху по-ребне још једне јасле, а и морало се написати писмо Павелу.

Још у повратку кући премишљао је он о тим пословима и одлучио да коње не дира — »нека их, нека се одморе«, — да писање писма мало одложи и да, пре свега, оклепа косу.

Аксиња донесе ручак. Семјон се прекрсти пред иконом и седе за сто са старицом мајком, служав-ком и момком. Пошто је покусао шчи, он поче го-ворити о Павелу.

2.

Павел је био пословођа у једној фабрици ми-риса у Москви. Имао је осамнаест рубаља плате и дотле је увек уредно слао; послао је и за последњи месец и обећао да ће доћи, али није дошао.

— А да се није проневаљалио? У данашње време све је могућно. Народ је ослабио.

Тако је говорио Семјон о ручку жвачући хлеб и кромпир. Старица је одобравајући климала гла-вом када је Семјон споменуо данашње опасно време. Аксиња, која је чило и весело за столом по-служивала, доносићи и односећи јела, присела би мало и радосно намигујући (очи у ње беху сјајне, паметне) хвалила сина и осмехивала се при по-мисли на њ, пошто је од њега очекивала само оно што је најбоље.

Разговор о сину поведен је стога што је Семјон укућанима причао о своме сусрету с Аграфеном, Павеловом вереницом, и рекао како намерава да га ожени по Петровдану, пре почетка жетве.

— Добро, врло добро! — рече Аксиња. — Само му пиши! Можда ће доћи. Матрјона ми је ономад

причала да га је видела. »Постао је леп момчић«, рекла ми је, »прави господин«.

— Да, да, — рече старица одговарајући не толико на речи колико на мисли, управо на осећања своје снахе, осећања нежне љубави према њеном Пашку, тој највећој радости њенога живота. — Да, да, — рече она као да би да оправда Аксињу. — То је момче којим би се поносио сваки отац. Није распикућа, није пијаница. Момак ... да му нема равна.

Тако је старица говорила и тако хвалила свога унука.

— Нека иде до ђавола!« рекла је Аграфена Семијону. Држала је да тако треба рећи. Али, када је сама испрезала коње и са девојкама ишла на купање, непрестано је мислила на Пашка и сећала се његовог чилог играња уз хармунику и оног његовог осмеха и задовољства које га је обузимало што може тако лепо да игра. Потом се сећала како је он на Божић, на момачком и девојачком поселу, пришао к њој, изабрао је између свих девојака и стидљиво и са страхопоштовањем је пољубио.

Тако су тога дана, 17. јуна, на Павела мислили у његовоме селу. Међутим, уочи тога дана Павлушка је имао један доживљај који сам по себи није био богзна колико важан, али који је ипак имао да из основа измени његов живот.

3.

Пре годину и по дана Павела је његов отац довео у град. Пошто се овај нагодио са Јеврејином, власником фабрике мириса, он се, оставив сину

кошуље и прслук што му их беше спремила Аксиња, вратио у своје село.

Павел је у селу живео као што живе сви људи у својој младости, а многи и до своје смрти. У своме животу придржавао се онога што су чинили сви његови другови и познаници. Од онога што су сви чинили отступао је он само онда када би га заaneo његов унутарњи нагон. А знао је да би то било рђаво када се отступа од уобичајеног, те је дакле сматрао за добро оно што су сви сматрали као добро и за зло оно што је у селу сматрано као зло. У своме држању и понашању управљао се по општем сељачком начину живота: добро је не ленити се, него радити и свој рад разумевати, ничега се не плашити, бити истрајан, не освртати се на увреде, овда-онда провеселити се, по коју попити, пасвадити се и потући, ако не може да буде другаче. »Ко богу није грешан, цару није дужан«. Када се укаже прилика да се дође до какве користи од понеког богаташа, не пропуштати је, али своме другу не учинити ништа нажао. У свакој прилици сећати се бога и душе те, поред тога што се иде попи и у цркву, не одбијати сиромашка, него га по могућности помоћи. До год је млад, човек треба да се весели, јер то није грех; али, он не сме да краде, да живи развратно, да се опија, него да пре свега разуме свој посао и да слуша старије ...

Тако су изискивали сеоски обичаји и тако су сељаци чинили разлику између добра и зла. Павлушка се придржавао тих начела не премишљајући много о њима. Али, још у селу, где се морао прилагођавати захтевима своје околине, он је то из књига, које је радо и много читао, докучио да има један други живот, чији су захтеви сасвим

другачи. У чему се они састоје, он то није могао да разуме. Међутим, тако што га је веома интересовало. Читао је све што му дође под руку, надајући се да ће добити одговор на то питање. Али, књиге што их је читао нису давале тај одговор.

Још у школи слушао је он похвале о најбољим руским писцима, од Пушкина до Чехова. Где год би дошао до њихових дела, читао их је, и читајући их запажао је да га обузима неко необично осећање неизвесности и несклада. Неки глас му је бојаљиво говорио да у тим књигама нема ничега важнога, главнога, што би му могло расветлити потмоло двоумљење о ономе што попе проповедају и објаснити како то да богаташи живе весело и безбрижно не радећи, а суседу Шинћаку пао је коњ те он и његови немају шта да у пчи удробе. Али, свеколико то двоумљење само је пригушено куњало у дубини његове душе: јасно и разговетно говорио је једино онај глас да тако јамачно мора да буде, да двоумљење потиче отуда што човек ништа не зна и не разуме, као год што он не разуме катихизис који је учио у школи.

4.

У Москви његов мир је веома брзо поремећен. Све чешће и чешће постављао је он себи питање зашто је живот подешен тако да једни могу куповати по три рубље мириса, а да други морају данима гладовати, докле у црквама звоне звона и докле се иконе и свештеничке одежде преливају у злату.

Павел је у дубини своје душе осећао да то не може бити стога што је тако што год угодно богу,

као што је причао свештеник. То није могло бити истинито. Да тако нешто долази отуда што су сви богаташи »гадна поганија«, како су говорили његови пијани другови, он такође није могао да одобри. То би било исувише једноставно решење. Морало је постојати још јасније и паметније објашњење, и тражио га је. Тражећи га, помало се бојао да решава то питање, јер је наслућивао да би његово решење из основе изменило сав његов живот.

Цео живот око њега изгледао му је као нека огромна, заплетена загонетка, и њено одгонетање стално га је узнемиривало. Отац и мати, које је он волео изнад свега другог, његова вереница Аграфена и кућа — све то испуњавало је његове мисли, али је било кап воде у мору у поређењу са питањем које га је највећма интересовало: одгонетка загонетке живота.

Његов спољашњи живот текао је на обичан начин као и код других радника у туђини. Становао је заједно са једним својим земљаком. У осам часова изјутра одлазио је у канцеларију, узимао рачуне, заводио их у књиге, писао фактуре, издавао признанице, и тако даље. Пошто доручкује, мало се одмарао, а затим је настављао свој посао. Онда је ишао кући, тамо читао књиге и новине и писао лоше стихове, не осећајући да су лоши. О празницима, када би канцеларија била затворена, одлазио је у зоолошки врт, а понекада и у позориште. Одевао се лепо, волео је то, али ипак оцу је слао преко половину своје плате.

Када је једне суботе увече са својим колегом Николајем Аносовим изишао из канцеларије, Аносов му рече:

— Ти волиш књиге. Да ли си прочитао *Цар глад*?

Павел му одговори да није.

— Добро, дођи к мени; даћу ти ту књигу да је прочиташ.

Павел је узео и читао ју је целу ноћ... Пред зору леже да спава. Када се пробудио, хтео је да се по навици прекрсти, али, сетив се прочитане књиге, насмеја се себи и поче наново премишљати о ономе што је прочитао и што је било почетак одгонетке оне загонетке која га је онако несносно мучила.

5.

Ускоро потом Аносов одведе Павела у савез радника, где се Павел упозна са сврхама »њихове« делатности. Поред јасних признавања и доказа паметних, учених људи, да је данашњи друштвени поредак рђав, неправедан и грозан, било је нађено и средство да се све поправи, побољша, шта више, свакоме се указивала могућност да суделује у раду на том препорођају.

И Павел је почео да се сав предаје тој сврси. Прочитао је све књиге: *Хитру механику*, и *Крапоткина* и *Реклиа*.

У Павеловој души беше наступила потпуна промена. По спољашњости, све је изгледало онако како је било и у селу. Разлика се састојала само у томе што се тамо управљао према појмовима о животу који су сељанима били општи, докле је он сада на живот гледао очима света што га је окружавао. Друга разлика састојала се у томе што се у селу

није радовао себи и што није био задовољан собом, а овде није могао да се себи не радује и да собом не буде задовољан. Али, зато није имао никаквих рђавих осећања према другим људима; чак ни управника, који је његовог оца казнио због крађе дрва, није он мрзео, него је признавао да је тај човек учинио оно што му је налагала његова дужност; и није себе стављао на место младог господарчића, који је мимо њега пројурio на точку, јер је по нечему закључивао да то тако треба да буде. А сада је морао да се упита зашто се он с оном дамом не вози у кочијама, него онај отмени господин са заковрченим брчићима. Павел је завидео томе господину са брчићима.

Трећа разлика је била та што он код своје куће није ништа очекивао од живота, него све од себе самога; овде је пак имао наде, шта више био је уверен да ће ускоро у свему наступити промена, да ће у тој промени морати да суделује и он, да ће можда чак бити на челу, јер је било и вођа који беху радници.

6.

Тако је његов живот текао до 16. јуна. Све више и више удубљивао се он у тај круг мисли и све већма заборављао је своје село и Аграфену.

Исто онако чедно као и у селу живео је он и овде, јер је сав био испуњен мишљу о револуцији. У селу је био чедан стога што је сматрао да би срамота било живети разуздано. Када му је Аграфена на разанку рекла: »Сад ћеш ме ти заборавити кад

угледаш накинђурене московске даме», он јој је одговорио:

— Не трабуњај ту којешта. Ја сам ти рекао да волим тебе, и волећу тебе једину.

Када је сад у Москви размишљао о тим речима, смејао се себи самоме и чудио се како је могао волети необразовану Грушку, која није умела ни да чита ни да пише. Помишљао је на духовно пријатељство са једном образованом женом и ради тога пријатељства и револуционарне ствари хтео је да остане чедан, и остао је.

Кад је Павел 16. јуна увече изишао из канцеларије, он се на улици случајно сrete са својим пређашњим колегом и једномишљеником из радничке организације, чији је члан Павел био од Нове године, Николајем Аносовим, веселим момком, који се сматрао као паметан, начитан и смео друг. Прве Анасовљеве речи су биле:

— Пошао сам к теби, Паша. У канцеларију нисам хтео да дођем. Нека ђаво носи онога експлоататора, оног Јеврејина. Имам за тебе један важан, диван задатак.

Павел пође са њим, и Аносов му путем исприча да је у њиховој фракцији — он је с особитим задовољством у свакој згодној прилици употребљавао такве речи — одлучено да се приступи набавци једне штампарске машине која је веома потребна ради израђивања материјала за пропаганду. У том послу треба да учествују сви класно свесни радници. Пошто се Павел сматра као такав класно свестан члан странке, он му предлаже да одмах отиде у одбор радничког удружења, где ће се одлучити како ће се и где извршити та набавка.

Слушајући те Анасовљеве речи, Павлушка је једва могао да савлада своје узбуђење и одушевљење. Он није помишљао на то шта му претстоји, шта значи таква набавка. Знао је да се тако што чини, и то му је било довољно. Дакле, било је добро. Слушајући Аносова, од одушевљења је час бледео, а час руменео. Главно и најважније за њега беше то што ће доћи у непосредну везу са вођима револуције, што ће моћи да суделује у ослобођавању народа.

Аносов га је звао да пође одмах, али Павлушка му је рекао да има још неки посао да сврши код куће, али да ће кроз три четврти часа бити на Бронаја.

7.

Павел похита кући; био је изван себе од одушевљења што је најзад постао активан члан организације, што ће моћи да учествује у њеном раду и да докаже своју вредност. Али, у исти мах, он је помишљао и на то како би требало да се потруди да учини добар утисак када први пут ступи у ближи додир са тим непознатим му личностима. А да би тај утисак могао учинити, било је потребно да има костим, како је он то звао. Имао је кратак капутић и узане чакшире које су се приљубљивале уз ноге и лепо их истицале на видик.

Журно отиде он кући, пресвуче се, стаде пред огледало, заврну бркове, зачешља косу и крупним корацима похита на Бронаја.

Владимир Васиљевић Антипатров, који после петогодишњег учења медицине беше због учествовања у једној радничкој побуни осуђен на принудни рад, одакле је побегао у иностранство и у Русију се вратио под лажним именом, дође у лето 1906. у Москву, да раднике врбује за странку социјал-револуционара.

Историја Владимира Васиљевића била је ова. Он је био син једног ђакона и још у богословији скренуо је на себе пажњу својих учитеља и другова својим необично сјајним способностима, својим поштењем, својим истинољубљем и својом не толико лепом колико привлачном спољашњошћу. Његов осмех био је толико заносан да ни најозбиљнији и најогорченији човек не би могао уздржати се а да му на њ не одговори својим осмехом. Родитељи су му са много муке и труда израдили свештеничко место, које је он добио под том погодбом да се ожени кћерју једног седог сеоског попе. Ма колико да је оца уверавао да он није за свештеника, ма колико да је мајку преклињао да му она и отац допусте да буде што друго, родитељи су се на њега срдили и претили му да ће га проклетити. Онда Владимир одлучи да прибегне другом једном средству. Он отиде својој вереници и са њом се искрено и поштено објасни. Рече јој да он не верује у цркву, да њу не воли, и да би, према томе, то било ниско и одвратно од њега када би њу узео и постао свештеником. Проста, добра девојка била је упочетку огорчена, али се затим, побеђена заносним осмехом свога вереника и његовим исправним схватањем,

помирила са судбином и пристала да се веридба раскине.

Тако је и било. Владимир напусти кућу својих родитеља без копјејке у џепу. Отац га је грдио још већма и матери није допуштао да помаже сину.

У универзитетском граду Владимир се обрати једном свом ранијем наставнику из богословије. Овај му поможе да нађе кондиција, те је Владимир тако могао да животари и да започне медицинске студије. Тада је отпочела и његова револуционарна делатност. Њу је на првом месту изазвала необично велика опрека између његовог положаја и бесмислене раскоши што је виђао у оним породицама у којима је поучавао ђаке (међу тим породицама нарочито му је била одвратна једна чијега је он глупот сина спремао за гимназију), а углавном опрека између свом снагом одгајеног научног знања и суровошћу и празноверством испуњеног незнања његовог оца, ђакона, и његових другова богослова, нарочито пак велике масе народа. Једина и највећа тежња његове револуционарне делатности била је та да народ просвети, да га ослободи незнања у којему га је одржавало свештенство.

Од првога дана своје делатности Владимир Васиљевић је, за свих последњих пет година свога живота, живео само за своје дело, немајући никаквих жеља. Да и не говоримо о удобностима лепог живота, о уживању у женској љубави, он је свакога часка био готов да свој живот, своју слободу жртвује сврси коју је имао пред очима. Ако се од

својих непријатеља чувао и прикривао, он то није чинио ради себе, ради своје личности, него ради велике, заједничке ствари ослобођавања народа испод материјалног и духовног јарма. Удобности живота биле су њему непознате, и он није хтео ни да их позна. Био је у најтешњој вези са веома великим бројем жена. Али, његов однос према њима био је толико чист и заснован једино на раду на заједничкој ствари да се он, премда су и Јулија Кравзова и Аронсон биле у њега заљубљене, што њему беше познато, није усуђивао да свесно на то помишља.

10.

Сада је он у Москви становао код једног друга, неког артилериског официра, и код њега је и скупове држао.

На последњем скупу од 16. јуна био је и Павел. На том скупу било је речи о потреби прикупљања новаца за куповину једне штампарске машине.

11.

ПАВЛУША.

Драма.

РАДЊА ПРВА.

Мала, бедно намештена соба. На средини сто, око њега столице. Самовар, без гаршава. За столом седе:
1. Ана Јосифовна Аронсон, студенткиња, лепа смеђуша;
2. њена пријатељица Марија Ивановна Шуц, озбиљна плавојка, фелгерка; 3. Разумников, пређашњи официр,

висок, снажан, леп зовек у руској блузи и у гизмама; 4. Владимир Васиљевић Антипатов, пређашњи студент медицине петог курса, мршав, зовек средње величине помало подругљивог, паметног лица; 5. Хам, пун, ћутљив Естонац; 6. Матвејев, ватрен двадесетдвогодишњи сељак са сјајним, силним говорничким даром.

ПОЈАВА ПРВА.

Шуц пружа Разумникову чашу чаја. Доста је било препирке. Та већина је одлучила да је експропријација неопходна.

Разумников страсно. То не спорим. Ја само кажем да, каогод што наши управници, када кога хоће да погубе, морају сами да га обесе, а не да на то наморавају друге људе, који немају повода...

Антипатов уз подругљив осмех наставља Разумниковљеве речи. Исто тако морамо ми, ако хоћемо експропријацију — као да ми тако што хоћемо! — да се занимамо тим пријатним послом, да Хаму или једном уравнотеженом младом човеку као што је овај фини дипломат Јузја... показује на Матвејева... оставимо да се постара о целој ствари, о преписци, о организацији, штампању, итд.

Разумников. Ја кажем да ми ризико те акције не смемо сваљивати на друге.

Антипатов пада у узбуђење. Говора о томе могло би бити само онда, када би ваш одани слуга био изван опасности. Међутим, ризико је, чини ми се, за све подједнак. Овде је посреди само подела рада.

Аронсон са жестином. Ако вам се не свиђа, немојте то да радите. Али, коме ви то упућујете прекоре? Да ли не можда Владимиру Васиљевићу, који и данас као и свакада на жртву подноси свој живот?

Шулиц. Та престајте свађати се, пијте чај!

Разумников. Шта му је то ризико! Нас радују опасности! Ми смо готови да дамо и живот и жељно чекамо прилику да покажемо своју искрену вољу. Реците ми само шта је потребно да се учини. Па ма ишао у смрт, ја ћу се радосно кренути њој у сусрет. И знам да и Павел Бурилин мисли исто тако.

Шулиц смешећи се. Јузик је и опет пао у ватру.

Матвејев. Не знате ви како је у души нама радницима и мужицима, када светлост одједном продре у нашу таму. Треба познавати ту таму, треба мислити, као што смо ми мислили, да је та помрчина нормално стање, да је тако морало бити, да мужик, радник гладује и за милост сматра то када му даду прилике да ради на туђим њивама или у каквој туђој, капиталистичкој установи, и када потом наједном...

Антипатров мења погледи с Аронсоном и Шулицом. Тако је, тако је.

Матвејев. Да, морало се тако мислити, тако живети у гробу, да би се потом наједном увидело да то не сме бити, да то мора другаче да буде, да ми радници не морамо зависити од капитала, него капитал од нас...

Антипатров. Тачно је тако. Него, ви сте нешто хтели рећи за Бурилина...

Разумников. Он ми се веома допао. једновременно *Шулиц.* Необично симпатичан младић.

Матвејев. Да, за Бурилина. Држим да се он сада налази у усхићењу због изненадног освешћења. Јуче сам разговарао са њим. Сав се разбуктао. И што више учи, све више хоће да зна. Углавном има

жељу да ствара, а не да говори. Због тога смо ми мужици...

Сви се смеју.

Антипатров. Разумем, разумем.

Аронсон. Бурилин и Аносов чекају доле. Да ли да их доведем? Како сте одлучили?

Антипатров свима, а нарочито Разумникову. Дакле, друтови, да ли да налог дамо Бурилину и Аносову? Ако хоћете, онда да их позовемо и да им то кажемо.

Разумников. Ја сам казао своје мишљење!

Аронсон. Та ви знате да је штампарска машина купљена, да нам је потребан новац и да га немамо. Према томе, ствар је хитне природе.

Разумников. Ја сам рекао своје.

Антипатров обраћа се свима, осим Разумникову. Дакле, слажете ли се, господо, да се Бурилину и Аносову повери да код власника фабрике мириса експропришу колико год могу?

Сви се, слажу.

Антипатров. Већина се сложила. Јузја, зови ону двојицу.

Матвејев излази.

12.

ПОЈАВА ДРУГА.

Исти без Матвејева.

Антипатров Аронсону. Каква ватра и уз то каква памет!

Аронсон. Да, ваш васпитаник. Што ви можете човека да распламтите!

Шулц Разумникову. Ја сам сагласан са вама, али нисам рад да се одвајам од других.

Хам. Свакада треба имати на уму ово: прво дело; дело је најважније. Све друго оставити у страну, па приступити делу.

Разумников. Тако је, али не на штету других.

Хам. Како на штету?

13.

ПОЈАВА ТРЕЋА.

Исти. Аносов и Бурилин улазе и поздрављају се са присутнима пружајући им руке.

Шулц Павелу. Седите онде.

Сви седају. Нелагодно ћутање.

Антипатров Павелу. Ваш друг, који је по раду и по мишљењу и наш друг, саопштио нам је да ви делите наша убеђења и да желите да сарађујете са нама.

Павел узбуђено. Ја сам готов на све, на све, Увидео сам сада да ...

Антипатров. Пустите ме да довршим. Дакле, рекох: ви желите да сарађујете са нама. То је нама, разуме се, добро дошло; са нама се слажу не стотине, него хиљаде радника; и уколико је њих више утолико је сигурнији успех наше ствари. Али, ми вам морамо скренути пажњу на то да успех изискује много енергије, велику истрајност, опрезност и мучаљивост. Ми смо окружени непријатељима.

Павел опширно и веома узбуђен прига шта је све преко главе претурио, како је живео у мраку, како они, мужици, нису ни о чему имали појма, како их попови врађу, како је он о свему томе написао песму.

Антипатров смешећи се зауставља га и покреће да се врати на ствар.

Павел наново прига надуго и нашироко како се силно радује што се упознао са правим људима, људима који свој живот дају за пријатеље, за велику ствар уништавања деспотизма. Он је готов да са таквим људима све предузме.

Антипатров му даје налог и пита га како мисли да га изведе.

Аронсон се умеша у разговор и Павелу предлаже да отиде у канцеларију, обије касу и побегне. Нешто веома просто, може да се изврши за трен ока! И нико не може ништа наћупити! Тамо јачично има десет хиљада рубаља.

Павел. Ако не десет, седам мора да буде.

14.

Све то збило се 16. јуна. 17. јуна, онога дана када је Павелов отац срео Аграфену и када су се Аграфена и Павелова мати нежно њега сећале, он и Аносов су у рану зору извршили налог који им је издао револуционарни комитет и према којем су они имали да код Павеловог шефа изврше експропријацију.

Власник фабрике Михаил Борисовић Шиндељ, покрштени Јеврејин, дође тога дана у канцеларију мало раније него обично, пошто је то био дан када се врше исплате. Вече уочи 17. Шиндељ беше провео код једног књижевника, чијим се он познанством веома поносио. Тај књижевник је радио на једном либералном кадетском листу, и Шиндеља је волео и као једномишљеника и као пријатеља. На том поселу код књижевника био је и један

веома окретан и даровит члан Думе и странке »мирољубивих обновитеља«, који се у граду затекао у пролазу. Услед живахне политичке дискусије, у којој је учествовао и Шиндељ, вече се беше протегло дуго. Поред многих других предмета, о којима је говорено, претресан је и положај радништва. Као човек који је са радницима често долазио у додир, Шиндељ им је признавао право да се удружују и износе своје захтеве, и, шта више, изјашњавао се за мирољубиве штрајкове. Запажао је да се то његово мишљење, које се косило са његовим интересима као власника фабрике, допадало и улевало поштовање, те му је то веома годило.

Када се изјутра пробудио и хтео да пође у канцеларију, он је у мислима понављао синоћњи разговор и своје речи и био собом задовољан. Са таквим пријатним мислима изиђе он из свога стана премишљајући да ли ће му новац што га има стићи да исплати раднике и повериоце од којих је за последњу недељу узео робу. Приближавао се својој канцеларији. »Мораћу да упитам Павела Бурилина«, рече за себе. При помисли на Бурилина, сети се да је синоћ, када је говорио о духовном и културном развићу и моралу радништва, на уму имао Павела.

15.

Ушавши у собу за примање, он у њој угледа Бурилина. Томе се ни најмање не зачуди. Пошто се са њим поздравио, он са клина узне кључ и хтеде да кроз мрачни ходник отиде у свој кабинет, када му Бурилин наједном са необичним изразом лица

одлучно прискочи, једном руком га ухвати за крај капута, а другом извуче револвер и упери на његове груди.

— Кључ од касе! — дрекну Бурилин.

— Шта? Шта?

— Кључ! Новац!

— Шта је вама, Бурилине? — рече Шиндељ Павелу.

— Брже, брже дајте оно што имате. Знам да у каси има седам хиљада рубаља ...

— Ај ... ај ... јај! Шта је то? — узвикну Шиндељ и из џепа извуче кључеве.

Шиндељ још не беше стигао да преда кључеве, а Анасов, такође са револвером у руци, искочи из врата и ухвати га за груди. Павел шчепа кључ, отрча у фабрикантов кабинет, откључа касу и отвори њена врата. Анасов је држао револвер уперен на Шиндеља. Павел узне новац и стрпа га у џеп.

— Да ћутите или ... — рече Анасов још једном отступајући натрашке вратима. Када је до њих стигао, оба пријатеља изиђоше у двориште. Павел је хтео да потрчи, али га Анасов задржа.

— Коракон, — прошапута он.

Још не беху дошли до капије, када Шиндељ уз очајнички крик искочи на врата и викну:

— Држете разбојнике!

Онда њих двојица потрчаше, али пут им препречи покућар. Анасов се врати фабриканту и упери на њега револвер. Павел покућару не даде да пође даље, него се са њим ухвати у коштац и пресече му пут. Мислећи да ће покућара заплашити, он преко његовог рамена испали два револверска метка. Анасов наже бежати.

— Пуцај ти, — ја не могу, — узвикну Павел јурећи улицом. Али, пут им препречише многи људи. Павел утрча у једно празно двориште, где га после неколико тренутака гомила стиже, ухвати и стаде душмански тући и ударати.

16.

— Шта је то? Шта је то? — говорио је за се Павел, ништа не схватајући, када је премлаћен, измучен, знојем обливен, без капе на глави и подераних хаљина седео на земљи и лактовима одбијао ћушке по помодрелом лицу, које му је још непрестано распаљивао покућар из суседне куће. Павел се освести тек када су полицајци растерали свет који га је мувао и тукао, подигли га и одвели некуда. У његовој глави севнула је мисао зашто није побегао онамо камо је одјурио Аносов; затим је он себи чинио прекоре што није пуцао на Татарина покућара; сећао се да је извршио све оно што је обећао Владимиру Васиљевићу и да за неуспех није био крив он него Аносов, који се онако дуго бактао око фабриканта. Те мисли прекидаше бол што га је осећао од добивених удараца, а и сећање на ужаснуто лице у фабриканта и Татарина. »Није требало да се бојим! Када сам се већ једном са њим дохватио, требало је да пуцам на њ, а не мимо њега«, премишљао је. »Оно што сам учинио, нисам учинио себе ради, него народног спаса ради«. Кроз главу му је пролазила мисао о његовом завичају, о његовој матери, али та претстава није се слагала с оним што се збивало ту, те тако је одмах престао да премишља.

У кварту су га одмах ухапсили и стрпали у засебну ћелију. У подне је преведен у велику тамницу и ту остављен сам . . .

Били су топли, тихи јунски дани. Лишће у шуми беше сочно, густо и зелено, и једино овде-онде опадали су поједини сухи листови са бреза и липа. Жбунови дивљих ружа беху начичкани мирисним цвећем; на ливадама је бујала густа и као мед слатка детелина; на њивама се лелујала пожутела раж са допола испуњеним класјем. Доле у потоку чуо се прдавчев глас; у зоби и ражи пућпурикале су препелице; у шумарцима се на махове разлегала славујева песма. Друм је био покривен с палца дебелом прашином, која се дизала у облацима, повијајући се час удесно а час улево, како би је кад подухватио поветарац.

Сељаци довршују своје пољске радове и довозе ђубре. Стока гладује на сасушеним угарима, чекајући да стаса отава. Краве мучу и телад бече и уздигнутих репова беже са пландишта. Деца терају коње друмовима или падинама. Жене доносе из шуме вреће пуне траве; девојке и девојчице провлаче се једна за другом кроз жбуње те беру јагоде и односе их да их продаду гостима из града.

Градски гости који станују у шареноликим кућицама необичне архитектуре, или у лаким, чистим, скупоценим хаљинама шеткају стазама посутим песком или седе у хладу дрвета или у хладницима за обојеним столовима, стењу од врућине и пију чај или хладне напитке.

Испред дивне виле Николаја Семјоновича са кулом, верандом, балконима и тремовима (све је тако свеже, ново и чисто!) стоје као тројка упрегнуте кочије које су за петнаест рубаља, као што је казао кочијаш, имале да возе »тамо и овамо« једнога господина из Петрограда.

Тај господин био је један познати либерални политичар, који је стално учествовао у разним одборима, комисијама и делегацијама, а исто тако и у израђивању адреса, које су свакада веома препређачки састављане, биле тобож препуне оданости, а уствари потпуно либералне. Допутовао је из града (из којег се, као човек заузет силним пословима, могао удаљити само за један дан), да походи свога пријатеља и друга из ране младости, који беше готово његов једномишљеник.

Њихова мишљења се сасвим мало разилазе у погледу практичне примене уставних начела. Господин из Петрограда — човек који има европско схватање, и, шта више, нагиње социјализму — вуче веома велике плате и награде на положајима што их заузима. Напротив, Николај Семјонович је прави Рус, строго православни човек, са малом примесом словенофилства; он има више хиљада десјатина земље.

Ручали су у врту, и за ручак су имали пет јела. Због велике врућине нису јели готово ништа, тако да је труд скупо плаћеног куvara и његових помоћника, који су се трудили да госта задовоље што већма, био такорећи сасвим узалудан. Господа су јела само на леду расхлађени овчији бут, свеже пастрмке и сладолед у различитим облицима и искићен комадићима шећера и бисквита.

За столом су седели: гост, један слободоуман лекар, дечји учитељ (студент и страстан социјал-револуционар кога је Николај Семјонович морао да обуздава), Марија, жена Николаја Семјоновича, и троје деце, од које је најмлађе дошло тек на колаче.

О ручку је владало прилично напрегнуто расположење пошто се Марија, и иначе веома нервозна жена, била забринула стога што је њен Гога (тако је називан њезин најмлађи син Николај) покварио желудац и стога што је занесени студент, чим је поведена реч о политици, стао упадати у разговор и изражавати своје мишљење, тако да су гост и Николај Семјонович морали да умирују тога револуционара.

Ручало се у седам часова. После ручка гости су седели на веранди, расхлађивали се минералном водом и белим вином из леда и ћаскали.

Разлика у мишљењу појавила се најпре у питању какви би требало да буду избори: двостепени или једностепени — и таман беше о том настала жестока распра, када их позваше на чај у трпезарију, коју су мреже заштићивале од муха. За чајем се водио општи разговор који је Марију мало интересовао, јер је сва била обузета мишљу на Готин покварен желудац. Говорило се о сликарству, и Марија је покушавала да докаже да у декадентском сликарству има нечега је *ne sais pas quoi*, што се не може порећи.. У том тренутку није она уопште мислила на декадентско сликарство, него је говорила оно што је већ говорила толико пута. Госта то није интересовало нимало; али, он је чешће слушао где се тако говори против декадената, и оно што је износио сада звучало је толико озбиљно да никоме ни на ум не падаше да њему није било стало ни до де-

кадената ни до недекадената. Николај Иванович је на својој жени видео да је због нечега нерасположена и да ће можда још те вечери бити непријатности; осим тога, беху му досадила њена причања која је, као што му се чинило, слушао већ стотину пута.

Слуге ужегоше скупоцене лампе у кући и фењере у дворишту. Децу одведоше на спавање, пошто су претходно Гоги дали прописани лек.

Гост, Николај Семјонович и доктор изиђоше на веранду. Слуга донесе свеће са штитовима и још минералне воде, и тек око дванаест часова поведе се прави, живостан разговор о мерама које би влада морала да предузме у тим за Русију тако важним тренуцима. Господа су непрестано пушила и разговарала.

Напољу, пред капијом, разлегало се звекетање прапораца на коњима који нису били нахрањени. Стари кочијаш седео је у кочијама и зевао или хркао. Већ двадесет година служио је он код једног и истог господара, и сву своју плату, изузев три или пет рубаља које би попио, слао је кући своме брату. Када су у појединим вилама почели кукурекати петлови, између којих је најгрлатији био петао у дворишту суседне виле, кочијаш се побоја да би га можда могли да забораве. Он сиђе са кочија и уђе у кућу. Виде где његов путник ту мирно седи, нешто једе и говори. Уплаши се и крену да потражи лакеја. Овај је у ливреји седео у претсобљу и спавао. Кочијаш га пробуди. Лакеј, пређашњи спашиски роб, који је својом зарадом (место му је било добро: имао је месечно петнаест рубаља плате и око стотину рубаља напојнице од гостију) хранио своју велику породицу, пет девојчица и два му-

шкарчића, скочи са столице, доведе у ред хаљине и упути се госту да му јави како је кочијаш постао нестрпљив и како је рад кренути натраг.

Када је лакеј ушао, расправљање се беше развило до своје највише тачке. У њему је учествовао и доктор.

— Ја не могу да се сложим са тим, — рече гост, — да би руски народ морао да пође другим путевима развитка! Пре свега, нама је потребна слобода, политичка слобода, она слобода... како да вам то потање објасним... дакле, као што сви знају, највећа слобода... уз чување највећих права других људи...

Гост је осећао да се спleo и да говори бесмислености, али у оној плаховитости у коју га је довела препирка, он није био начисто шта је уопште требало да рекне..

— Тако је, — одговори Николај Семјонович не слушајући госта, него трудећи се да искаже своје мисли које су му се веома свиђале. — Тачно је тако, али то се постиже другим путем, не већином гласова, него помоћу општег пристанка. Узмите у обзир само одлуке сеоског већа!

— Ах, непрестано то веће!

— Неоспорно је, — рече доктор, — да словенски народи имају своје особите погледе. Узмите за пример право гласа у Пољској. Нећу да кажем да би боље било...

— Допустите ми да довршим своју мисао, — поче Николај Семјонович. — Руски народ има своје нарочите особине. Те особине...

У том тренутку на вратима се појави сањиви Иван у својој ливреји и прекиде га.

— Кочијаш је нестрпљив...

— Кажите му (петроградски гост је лакејима увек говорио »ви« и тиме се поносио) да ћу се кренути ускоро и да ћу му платити чекање.

— Разумем!

Лакеј изиђе. Николај Семјонович могао је сада да доврши своју мисао. Али, и гост и доктор су све то већ двадесет пута слушали (или им се бар чинило тако), те обојица њих, а нарочито гост, покушаше да га оповргну примерима из историје. Гост је веома добро знао историју.

Доктор је био на страни госта, дивио се његовој спреми и уживао је у томе што му се указала прилика да се са њим упозна.

Разговор се беше отегао толико да је иза шуме, са друге стране пута, већ почињала рудети зора и да се већ беху разбудили славуји. Али, господа су пушила и разговарала, разговарала и пушила још непрестано.

Можда би се разговор био наставио и даље, да се на вратима не појави собарица.

Та собарица била је сироче, и, да би могла живети, морала је да служи. Најпре је служила код неке трговачке породице, где ју је завео трговачки помоћник. Родила је дете. То дете је умрло, и она је ступила на друго место, код неког чиновника, где јој његов син, гимназиста, није хтео дати мира. После тога примила се за помоћницу собарице код Николаја Семјоновича, и ту се осећала срећном, јер јој нико није досађивао похотом и јер је тачно примала своју плату. У том тренутку на веранду је дошла да јави да госпођа зове доктора и Николаја Семјоновича.

»Ех,« помисли Николај Семјонович, »мора бити да је опет нешто Гогі«.

— Шта је било? — упита он.

— Николају Николајевићу није најбоље (Николај Николајевић био је Гогі, који се беше прејео те добио пролив).

— Охо, време је да се кренем, — рече гост. — Видите како се расвануло и колико смо дуго седели! — додаде смешећи се, као да би да похвали себе и своје саговорнике што су толико остали у разговору. Затим се опрости са њима.

Онако уморан, Иван је морао дуго јурити тамо и овамо док није нашао гостов капут и кишобран, које овај беше оставио у неком куту. Иван се надао напојници, али гост, који је увек био издашан и коме није било стало до новаца, занет разговором сасвим је с ума сметнуо напојницу и тек у путу сетио се да служи није дао ништа. »Ех, шта му сад могу!«

Кочијаш се попе на своје седиште, дохвати узде, седе са стране и опину коње. Зазвекеташе прапорци. Петрограђанин, љуљушкајући се на гипским опругама, возио се и премишљао о ограничењу и предрасудама свога пријатеља.

То исто мислио је и Николај Семјонович који није одмах отишао својој жени. »Ужасна је та петроградска тесногрудост! Ти људи не могу се никако ослободити таког чега!« мислио је он.

К жени није похитао, јер од разговора са њом није очекивао ништа добро. Наиме, посредни су биле јагоде. Јучерањег дана дечаци са села доносили су и на продају нудили јагоде. Николај Николајевић је, не погађајући се дуго, од њих купио пуна два тањира јагода које још нису биле сасвим зреле. Потом су дојурила деца, затражила их и одмах их појела из тањира. Марија не беше још изишла из

куће, али када се касније појавила и дознала да је јагоде јео и Гога, страшно се наљутила, пошто је он већ имао покварен желудац. Стала је прекоревати свога мужа. Он се бранио. Те тако је дошло до веома непријатне препирке, готово до свађе. Предвече је Гога имао рђаву столицу. Николај Семјонович је мислио да је тиме све свршено. Али, како је сада дозиван лекар, значило је да је ствар узела рђав обрт.

Када је ушао ка својој жени, затече је у некој шареној, свиленој домаћој хаљини, која се њој свиђала, али на коју она није ни мислила сада докле је, погнута над ноћним судом, стојала уз доктора и светлила му свећом.

Доктор је кроз своје наочари пажљиво гледао у тај ноћни суд и једним штапићем бркљао по његовој садржини с одвратним задахом.

— Да, да, — рече он значајно. — Свему томе узрок су проклете јагоде.

— А зашто баш јагоде? — упита бојажљиво Николај Семјонович.

— Зашто јагоде? ... Ти си га њима накључао! И сада ја целе ноћи не могу спавати, и кукавно дете мора да умре.

— Ах, дете неће да умре, — рече доктор смећећи се. — Само мало бизмута и обазривости! Одмах ћемо му дати.

— Заспао је, — рече она.

— Онда нећемо да га узнемирујемо. Доћи ћу сутра.

— Молим.

Доктор оде. Николај Семјонович остаде сам са својом женом, коју дуго није могао да умири. Када је најзад заспао, већ увелико се било и расвануло.

У суседном селу су се у тај мах сељаци и деца враћали са ноћне паше. Неки од њих јахали су свога јединог коња, други су коње водили за уларе, а иза њих су јурила једногодишња и двогодишња ждребад.

Тараска Резунов, дечак од својих дванаест година, у кожуху и са шубаром на глави, јахао је шарену кобилу водећи за улар вранца; уз њега је јурио ждребац шарен као и мати му. Беше измакао испред свију и узбрдо је јурио ка селу. Један црн пас трчкарао је пред коњима и сваки час се освртао на њих. Шарени и добро ухрањени једногодишњи ждребац ритао се час на ову час на ону страну својим при дну белим ногама, које су личиле на чарапе. Пошто је стигао кући, Тараска привеза коња за довратак и уђе у трем.

— Хеј, ви, зар још спавате? — узвикну он својим сестрама и својој браћи, који су спавали у трему на рогозини.

Мати, која је спавала крај њих, била је већ устала, да помуже краву.

Олгушка скочи и обема рукама заглади своје рашчерупане, плаве власи. А Феђа, који је спавао до ње, остаде да и даље лежи. Нос беше зарио у бунду и храпавом петом чешкао је своју лепу детињу ногу која је вирила испод покривача.

Деца беху увече одлучила да изјутра иду у јагоде, и Тараска им је обећао да ће их пробудити када се врати са ноћне паше.

Тако је и учинио. На ноћној паши седео је под једним жбуном и од сна је хтео да готово падне. Али, сада је и опет био потпуно освежен и весео, те је одлучио да не спава, него да са девојчицама пође у јагоде. Мати му даде лонче млека. Кришку хлеба

беше сам себи одрезао. Он седе за сто на високу клупу и поче јести.

Када је потом, само у кошуљи и чарапама, журним корацима ступао друмом, којом су приликом његове босе ноге остављале јасне трагове у прашини, у којој су се већ могли видети исти такви трагови босих ногу, већих и мањих, са јасно одртакним прстима, девојчице су се већ указивале у великој даљини као неке црвене и беле пеге на тамном шумском зеленилу. (Још увече спремиле су оне лонац и крчаг, нису доручковале нити понеле хлеба, два пута су се прекрстиле, поклониле према углу у којему је висила икона и истрчале на пут.) Тараска их стиже иза велике шуме у тренутку када беху сишле са друма.

Траву, жбуње, па чак и најниже гране на дрвећу беше попала роса. Босе ножице малих девојака очас су се овлажиле. Упочетку су оне биле хладне, а затим су се разгрејале када су стале трчкарати час по мекој трави а час по неравном и сухом тлу. Девојчице најпре отидоше на лањски пропланак. Младо шибље је ту тек почињало да избија, и између сочног младог жбуна видела су се места са ниском травом, у којој су се криле и дозревале отворенорумене, овде-онде већ потпуно румене јагоде.

Девојчице су се сагињале дубоко и својим препланулим ручицама брале су јагоду за јагодом. Лошије су метале у уста, а боље у крчаг.

— Олгушка, ходи овамо! Да видиш само колико их је овде!

— Гле! Ау! — узвикивале су једна другој, провлачећи се између жбуња и не одмичући се исувише далеко једна од друге.

Тараска беше отишао даље, преко јаруге, на место где је шума била посечена годину дана раније и где је шибље, нарочито лесково и јаворово, достизало човекову висину. Трава је ту била сочнија и гушћа, и онда где је било јагода, оне беху сочније и крупније.

— Грушка!

— Ој?

— Када би, нешто, наишао вук...

— Какав вук? Ти мене да уплашиш! Не бојим се ја ничега! — рече Грушка, а затим у забуну, пошто је мислила на вука, стаде јагоду за јагодом, и то оне које су биле најбоље, турати не у крчаг него у уста.

— А наш Тараска прешао јаругу. Тараска! А-у!

— Ој! — одговори Тараска са друге стране јаруге. — Ходите овамо!

— Хајдемо; тамо их има више.

Девојчице се спустише у јаругу, придржавајући се за жбуње, и из ње се испеше на њену другу страну. Ту, на сунчаној пригревици, наиђоше на пољану обраслу кратком травом и препуну јагода. Њих обе ћутале су и неуморно радиле рукама и устима.

Наједанпут, усред оне тишине, у трави и између жбуња нешто страховито зашупта и, како се њима учини, штуче мимо њих.

Грушка од страха паде колико је дуга и из крчага просу половину набраних јагода.

— Маћушка! — дрекну она и бризну у плач.

— Зец! Зец! Тараска! Ено зеца! — викну Олгушка и показа на сивкаста леђа и дуге наћуљене уши зеца који је промицао између жбуња. —

Шта значи то? — обрати се она Грушки, пошто зец беше умакао.

— Помислила сам да је то вук! — одговори Грушка кикоћући се.

— Баш си луда!

— Била сам се ужасно уплашила! — рече Грушка и, после претрпљеног страха и очајничког плача, прсну у грохотан смех.

Оне покупише јагоде и пођоше даље. Сунце је било високо отскочило и својим светлим и јасним пегама и сенкама стварало је разне фигуре на зеленој рудини и блистало се у капљама росе, од које девојчице бежу мокре до појаса.

Оне су већ биле стигле до другог краја шуме и корачале су све даље и даље, надајући се да ће јагода наћи утолико више уколико даље буду ишле. Са многих места могло се чути гласно »а-у!«, поклич девојака и жена које од својих кућа бежу пошле касније те и оне брале јагоде. У време ручка и лонац и крчаг били су напуњени до половине. Ту девојчице наиђоше на тетку Акулину, која такође беше дошла да набере јагода. Иза тетке Акулине тетурало се на дебелим, кривим ножицама један трбушаст малишан, који је на себи имао само кошуљу и био гологлав.

— Залепио се за мене, — рече Акулина девојчицама и малишана узе у наручје. А и код кога сам могла да га оставим.

— Малочас смо из жбуња истерале једног жестоког зеца! Колико ли смо се биле престравиле!

— Видиш ти! — рече Акулина и малишана и опет из наручја спусти на земљу.

Пошто су се тако поразговарале, девојчице се удаљише од Акулине и наставише посао.

— Слушај, да мало седнемо, — рече Олгушка и спусти се на ледину у густ хлад једног ораха. — Већ сам се јако уморила. Ах, нисмо понеле хлеба. Ја сам гладна.

— И ја сам, — рече Грушка.

— Шта ли се оно тамо неприкидно дере тетка Акулина? Чујеш ли? А-у! Тетка Акулина!

— Олгушка-а! — одговори Акулина.

— Шта је?

— Да ли је мој малишан тамо код вас? — викну Акулина из јаруге.

— Није.

Жбуње зашуста, и из јаруге појави се тетка Акулина са сукњом издигнутом доизнад колена и са котарицом на глави.

— Да ли гдегод не видесте мога малишана?

— Нисмо.

— Ех, муке моје! Мишка-а!

— Мишка-а!

Не одазва се нико.

Олгушка скочи и са Грушком пође у тражење детета на једну, а тетка Акулина на другу страну. Непрестано су дозивале Мишка, али одговора није било.

— Ја сам већ мртва уморна, — рече Грушка и застаде. Међутим, Олгушка је неуморно узвикивала »а-у!«, ишла час лево а час десно и погледала на све стране.

Акулинин очајни глас разлегао се надалеко, чак до велике шуме. Олгушка је већ хтела да прекине тражење и да се врати кући, када из једног густог жбуња, крај липовог пања са младим изданцима, чу очајничко пијукање једне птице која је, мора бити, имала младунце те ју је нешто узбуђи-

вало. Птица се очевидно нечега плашила и била је гневна. Олгушка погледа у тај жбуњ, који је био окружен густом, високом травом са белим цвећем, и испод њега спази неку плавичасту гомилицу која не беше нимало слична трави. Она застаде и загледа се боље. То је био Мишка. Њега се плашила и због њега се жестила она птица.

Мишка је лежао на свом дебелом трбушчићу, руку подметнутих под главу, једрих, кривих ножица скрштених на ледини, и слатко је спавао.

Олгушка зовну матер, пробуди малишана и даде му јагода.

И дуго још после тога причала је Олга свакоме кога год би срела и код куће мајци, оцу и суседима како је Акулининог синчића тражила и најзад га нашла.

Сунце је већ било високо отскочило над гору и својим зрацима обасјавало је земљу и све чега је било на њој.

— Олгушка, хајде да се купаш са нама! — позваше Олгу друге девојке са којима се она састала. И у великој групи кренуше се оне на реку. Девојке су се брчкале, ћаскале, вриштале, не запажајући како се са запада приближава црн, низак облак, како сунце час ишчезава а час се помаља, како ваздух јаче мирише на цвеће и брезов лист и како почиње тихо грмети. Девојчице се још не беху ни обукле, а стаде падати киша, и оне покисоше до коже.

У влажним и мало потамнелим кошуљама, које су се лепиле за тело, одјурише оне кући. Ту нешто

мало поједоше, а затим оцу, који је орао у пољу, однесоше кромпира за ручак. Када су и опет дошле кући и ручале, њихове кошуље беху се осушиле. Потом пребрасе јагоде, метнуше их у зделицу и однесоше у вилу Николаја Семјоновича, где су им оне плаћане махом добро. Али, овога пута њих табо одбише.

Марија је седела под штитом у великој столици и патила од врућине. Када угледа девојчице, одмахну им лепезом.

— Не треба, не треба...

Али Вања, њен најстарији синчић, дечак од два наест година, који се одмарао од напора у класичној гимназији и са суседском децом играо крокета, спази јагоде, притрча Олгушки и упита је:

— Пошто?

Она рече:

— Тридесет копјејака.

— Прескупо! — рече он. »Прескупо« рекао је стога што су тако свакада говорили старији. — Причекај мало, али тамо иза оног угла, — додаде он и отрча дадиљи.

Олгушка и Грушка су с уживањем гледале у обојену стаклену лопту у којој су се као у огледалу виделе мале куће, шумарци и врт. И та лопта и много друго не беше за њих нимало нешто необично, пошто су оне свакада очекивале да највећа чуда виде у том за њих непојмљивом животу господског света.

Вања дакле отрча дадиљи и замоли је да му даде тридесет копјејака. Дадиља рече да ће доста бити двадесет, и из свога ковчежића извади новац. Он у већем луку обиђе оца, који је, иза последње тешке ноћи тек био устао те сада пушио и читао своје но-

вине. Вања девојчици даде двадесет копјејака, јагоде изручи у тањир и одмах их стаде јести.

Када су девојчице и опет стигле кући, Олгушка зубима завеза чвор на рупицу у коју беше увила оних двадесет копјејака, и новац предаде матери. Мати новац остави настрану, а затим спреми рубље да иде на реку.

Тараска, који је од ране зоре с оцем окопавао кромпир, спавао је у тај мах у хладу једног лиснатог храста. Његов отац је седео крај њега и гледао у сапетог коња који је пасао на ивици суседове њиве и сваког тренутка могао заћи у туђу зоб или на ливаду.

У породици Николаја Семјоновича све је текло по старом. Ручак од три јела био је готов, на њега се већ одавно беху окомиле мухе, али нико није седао за сто, јер се никоме није јело.

Николај Семјонович био је веома задовољан правилношћу својих назора, које су потврђивале и новине, као што је он тога јутра видео. Марија је била умирена, пошто је Гога имао добру столицу. Доктор је уживао што су дечаку помогли лекови које му је прописао. А Вања беше срећан и задовољан што је појео пун тањир јагода.

РАД, СМРТ И БОЛЕСТ

Легенда.

Индијанци Јужне Америке причају ову легенду:

Бог је људе створио тако да нису морали радити, да им није била потребна ни кућа, ни одећа, ни храна. Сви су они живели по стотину година и нису знали ни за какве болести.

Пошто је протекло неко време, бог погледа како људи живе, и виде да се они животу не радују, него да се сваки од њих брине само за себе, да се један са другим свађају и да свој живот проклињу, уместо да га благосиљају.

Тада бог рече: »То је отуда што живе одвојено, сваки за себе«. И да тога не би било, бог подеси да људи више не могу живети без рада. Да не би трпели глад и студ, морали су они градити куће, копати земљу, садити воћке и сејати жито.

»Рад ће их ујединити«, помислио је бог. »Не може човек сам обарати и превлачити стабла и градити куће, не може сам израђивати оруђа, сејати и жети, прести и ткати и одећу шити. Људи треба да увиде да ће они уколико се сложније буду прихватили рада утолико више изградити, утолико боље живети. То ће их ујединити.«

Протече још неко време, и бог опет дође да погледа како људи живе.

Међутим, људи су сада живели још горе него раније. Додуше, радили су заједнички — другаче нису ни могли — али не сви заједно, него се беху

поделили на многе мале гомиле, и свака од тих гомила трудила се да другу спречи у раду; сви су једни друге ометали, губили време и снагу, и свима је било рђаво.

Тада бог увиде да ни то није добро, и он одлучи да подеси тако да људи не знају час своје смрти и да могу умирати сваког тренутка. И то им објави.

»Када буду знали да сваки од њих може умрети сваког тренутка«, мислио је бог, »они неће више због брига за свој живот, који се сваког тренутка може завршити, један другог мрзети и један другом загорчавати одређене часове живота«.

Али, никако још није било добро! Када је бог наново навратио да погледа како људи сада живе, видео је да се њихов живот није поправио.

Људи су били јачи од других, искоришћавали су то што људи могу умрети сваког тренутка, потчињавали су слабије, неке убијали, а другима претили смрћу. Тако тада настаде такав живот да једни, јаки и њихови наследници, нису радили уопште ништа, те су патили од беспосличења. Међутим, слабији су морали да раде претерано много и да пате од умора. Обе стране су се једна друге бојале и једна другу су мрзеле. И људски живот био је још несрећнији.

Када бог то виде, он одлучи да, ради побољшања тога стања, употреби последње средство. Посла међу људе свакојаке болести. Бог је мислио: »Када људи буду били подложни болестима, они ће увидети да здрави треба да имају сажалења према болеснима и да им помогну, како би, ако се и они кадгод разболе, здрави и њима прискакали у помоћ«.

И бог и опет људе остави себи самима. Али, када је наново навратио да погледа како они живе откако су подложни болестима, људски живот био је још много гори.

Управо те болести, које су према божјој намери имале да људе уједине, беху њих подвојиле: Они који су друге силом нагонили да за њих раде, такође су их силом нагонили да их болесне негују, а сами се нису старали о болеснима. Они пак који су силом нагоњени да раде за друге и да негују болеснике били су радом изнурени толико да нису могли неговати своје болеснике, него су их остављали без икакве помоћи. А да богаташи не би, гледајући болеснике, кварили своје задовољство, они су за њих подизали нарочите куће, и у тим кућама болесници су патили и умирали, али не уз саучешће својих милих и драгих, него остављени старању плаћаних особа, особа које су их се гнушале. Осим тога, они су већи део болести прогласили за заразне, и из бојазни да се не заразе, не само што се нису приближавали болесницима, него су се чак клонили и оних који су са болесницима долазили у додир.

Тада рече бог: »Када и овим средством не могу људе покренути да појме у чему је њихова срећа, онда нека то постигну својим мукама«. И бог остави људе саме.

И када су остали сами, људи су дуго живели не знајући да су могли бити срећни и да је требало да буду срећни. И тек у последње време почели су понеки од њих мало помало схватати да рад не треба да буде страшило за једне и тешка робија за друге, него да он мора бити општа, радосна ствар, која сједињава све људе. Почели су схватати да се,

пошто сваком човеку сваког тренутка прети смрт, једини паметан задатак свих људи састоји у томе да у узајамној слози и љубави проживе досуђене им године, месеце, часове и минуте. И сада они схватају да ни болести не смеју бити разлог за подвајање, него да оне напротив треба да буду повод за пријатељско и братско зближавање.

ТРИ СМРТИ.

1.

Била је јесен. Друмом су пролазила двоја кола. У предњим су седеле две жене. Једна, мршава и бледа, била је госпођа, а друга, пуначка и румених усана, слушкиња. Испод слушкињиног похабаног шешира вирила је кратка, суха коса коју је непрестано поправљала црвена рука у подераној рукавици. Њене високе круди, покривене сукненим рупцем, надимале су се од здравља, а живе, црне очи час су гледале кроз прозор како промичу поља, час су бојажљиво погледале у госпођу, а час немирно загледале у углове каруца. Пред њеним носем љуљао се госпођин шеширић, обешен о мрежицу. На крилу јој је лежало псетање, а ноге су јој биле наслоњене на кутије које су стојале на поду и чије се добовање, у такту са треском опруга и звуком прозорских окана, једва чуло.

Госпођа се скрштених руку на крилу и жмирећи, љуљушкала на узглављима, које су јој подметнули под леђа, и кашљуцала је из дубине, лако намрштеног чела. На глави је имала белу ноћну капу, а преко ње плаву повезачу, везану крајевима око нежног и белог врата. Плаву и необично глатку, напوماћену косу делио је прав раздељак који се губио испод женске капе, а у белини коже тога раздељка било је нечега сухог. Увела и нешто

жућкаста кожа млитаво је покривала отмене, лепе прте лица и руменела се на образима и јагодицама. Усне су јој биле сухе и немирне, ретке трепавице круте, а преко упалих груди спуштао се у правим борама вунени путнички огртач.

Мада је жмирила, лице јој је одавало умор, раздраженост и бол, на који беше већ навикла.

Налакћени лакеј дремао је на своме седишту, а поштански кочијаш је узвикивао гласно, терао четири гојна, ознојена коња и кашто погледао на другог кочијаша, који је иза њих у својим кочијама узвикивао на своје коње. Паралелни широки трагови точкова остајали су равномерно и брзо по кречноме блату на путу. Небо је било мутно и хладно, а влажна магла је притискивала поља и пут. У каруцама је било загушљиво; осећао се мирис колоњске воде и прашине. Болесница забаци натраг главу и полако отвори очи. Њене крупне очи биле су светле и дивне тамне боје.

— Опет! — рече она и нервозно уклони својом лепом сухоњавом руком крај слушкињиног огртача, који јој беше овлаш додирнуо ногу, а уста јој се болно накривише.

Матрјоша обема рукама подиже огртач, устаде на своје снажне ноге и седе подаље, а њено свеже лице обли румен. Болесничине лепе тамне очи жудно су пратиле слушкињине покрете. Госпођа се обема рукама одупре о седиште и хтеде и сама да се помакне и седне повише; али, снага је издаде. Уста јој се искривише а цело лице јој се унакази и доби израз немоћне, пакосне потсмешљивости.

— Бар да ми мало помогнеш!... Ах, не треба! Могу и сама! Немој ми само трпати за леђа које-какве торбе, кад те молим!... Боље... остави, кад

не умеш! Госпођа зажмири, издиже поново обрве и погледа у слушкињу.

Матрјоша је одмери погледом и уједе се за доњу усну. Из болесничиних груди оте се тешки уздах и пре то што се сврши пређе у кашљуцање. Она се окрену, намршти се и обема рукама ухвати за прса. Кад кашаљ престаде она поново зажмири и остане непомична на своме месту. Каруце и кочије уђоше у село. Матрјоша помоли своју дебелу руку испод рупца и прекрсти се.

— Шта је? — запита госпођа.

— Станица, милостива!

— Питам те, зашто се крстиш?

— Црква, милостива.

Болесница се окрену прозору и поче полако да се крсти, гледајући разгораченим очима у велику сеоску цркву, око које су обилазиле њихове каруце.

Пред станицом засташе једновременно и кочија и каруце. Из кочија изиђоше муж болесне жене и лекар, па приђоше каруцама.

— Како вам је? — запита лекар, и опипа јој било.

— Како је, мила моја, јеси ли се уморила? — запита муж француски. — Не би ли да изиђеш?

Матрјоша скупи завежљаје на гомилу, па се повуче у кут да не би сметала разговору.

— Ништа. Увек исто! — одговори болесница.

— Нећу да силазим.

Муж постоја мало крај кола, па оде у станичну зграду. Матрјоша искочи из каруца, па на прстима отрча по блату до капије.

— Не значи да ви не треба да доручкујете ако је мени зло, — рече болесница лекару који је стојао пред прозором и благо се осмехну.

»Нико за мене не мари«, додаде он у себи, чим се лекар, лаганим корацима удаљи од ње, па затим брзо устрча степеницама. »Њима је добро, па им је свеједно. О, боже мој!«

— Шта велите, Едуарде Ивановићу? — рече муж, кад сrete доктора, смешећи се весело и трљајући руке. — Наредио сам да нам се донесе наш путнички ковчег; шта ви на то мислите?

— Моћи ће се, — одговори доктор.

— Но, а како је њој? — упита муж с уздахом, спуштајући глас и дижући обрве.

— Па, ја сам вам већ рекао да она до Италије неће стићи; дај боже да се до Москве стигне! Особито по оваквом времену.

— Шта да се ради? Ах, боже мој, боже мој! —

Муж покри очи руком.

— Дај овамо, — окрену се он слуги, кад овај унесе путнички ковчег.

— Требало је остати код куће, — одговори лекар и слеже раменима.

— Ама, кажите шта сам могао да чиним, — одговори муж, — та, ја сам све покушао, само да је задржим! Говорио сам јој и о трошковима, и о мојим пословима, и о деци коју ћемо морати да оставимо саму; али, она ни да чује. Она вам ствара планове за живот у иноземству као да је потпуно здрава. А рећи јој праву истину, значило би убити је.

— Па она је већ готово као и мртва, треба и сами да знате, Василије Дмитријевићу. Човек без плућа не може живети, а нова плућа не могу да израсту. Жалосно је то и тешко; али, шта знамо! Наш је задатак само у томе да јој помогнемо, да би

јој бар сврштак био што лакши. Ту је више потребан свештеник...

— Ох, боже мој! Замислите себе у моме положају. Зар смем да јој споменем последњи час?... Нека буде, шта буде; али, ја јој то не могу рећи. И сами знате како је добра...

— Ипак, покушајте да је наговорите да остане до зиме, док не буде могла да се вози саоницама, — рече лекар и значајно климну главом, — иначе јој може позлити на путу...

— Аксјуша! Ој, Аксјуша! — цикала је ћерка начелника поштанске станице, пребацујући преко главе капутић и тупкајући ногама по прљавоме задњем уласку у кућу. — Хајде да видимо ширкинску госпођу! Веле да због груне болести путује у иностранство. Ја још нисам видела како изгледају јектичави.

Аксјуша искочи на праг, па се обе ухватише за руке и истрчаше пред капију. У пролазу поред кола оне успорише кораке и завирнуше кроз спуштен прозор. Болесница се окрену к њима; али, кад опази њихову радозналост, намршти се и окрену главу на другу страну.

— Боже мој! — рече ћерка начелника поштанске станице, па брзо окрену главу. — Каква је то лепотица била, а, гле, шта је сада постало од ње! Просто је страшна! Јеси ли је видела, Аксјуша; јеси ли је видела?

— Јест, страшно је мршава! — потврди Аксјуша. — Хајде да је видимо још једанпут; идемо, тобож, на бунар. Окренула се; али, ја сам је ипак видела. Тако је жалим, Машо!

— А и какво је то блато! — одговори Маша, па обе отрчаше натраг пред капију.

»Мора да страшно изгледам«, помисли болесница. »Кад бих само могла што пре, што пре у иностранство; тамо ћу се брзо опоравити«.

— Како ти је, драга моја? — запита муж који приђе каруцама жваћући залогај.

»Увек једно исто питање«, помисли болесница, »а овамо једе!«

— Онако, — процеди она кроз зубе.

— Знаш, драга моја, ја се бојим да ти не буде горе на путу и на овом времену, а то вели и Едуард Ивановић. Не би ли боље било да се вратимо?

Она је срдито ћутала.

— Време ће се поправити, пут ће можда бити бољи, а и ти ћеш се, можда, опоравити; онда бисмо могли сви заједно...

— Опрости! Да те нисам ни пре слушала, досад бих већ била у Берлину и потпуно здрава.

— Шта знамо, анђеле мој! Није се могло, ти знаш. А сада, ако би причекала бар још месец дана, могла би се дивно опоравити, а и ја бих посвршавао своје послове, па бисмо и децу повели...

— Деца су здрава, а ја нисам.

— Ама, разумеј, драга моја; ако ти по овом времену још већма позли... бар би била код куће.

— Па, шта, ако бих била код куће?... Да бар код куће умрем, је ли? — плану болесница. Али, кад помену умирање, она се очевидно уплаши, и погледа молећиво и упитно у мужа. Он обори очи и ућута. Болесничина уста наједанпут се искривише као у детета, а сузе јој потекоше из очију. Муж покри лице рупцем и оде од каруца.

— Не, ја ћу да идем, — рече болесница, па подиже очи к небу, склопи руке и поче да шапће речи без везе:

— Боже мој! Зашто? — рече она, а сузе јој још јаче потекоше.

Молила се дуго и искрено; али, у грудима је осећала бол и тиштање као и дотле, а небо, поље и друм били су исто онако сиви и туробни. Она иста јесења магла, ни гушћа, ни ређа, падала је исто онако на блато по путу, на кровове, на каруце и кожухе кочијаша, који су разговарали јаким, веселим гласовима и подмазивали и презали каруце...

2.

Каруце су биле упрегнуте; али, кочијаш је оклевао. Свратио је у кочијашку собу. У соби је било топло, загушљиво, мрачно и тешко, заударало је на испарење људи, печен хлеб, купус и јагњећу кожу. Неколико кочијаша стојало је у соби, куварица је радила нешто око пећи, а у запећку на јагњећим кожама лежао је болесник.

— Чика Хвјодоре! Еј, чика Хвјодоре! — рече једно момче, такође кочијаш, у кожуху и са бичем за појасом, пошто уђе у собу и окрену се болеснику.

— Шта би, рито, хтео са Феђком? — одазва се један од кочијаша. — Ено, чекају те код каруца.

— Хтео бих да га замолим да ми дâ чизме; своје сам подерао, — одговори момче, па забаци косу и намести рукавице за појасом. — Спава ли? Еј, чика Хвјодоре! — понови он, и приђе пећи.

— Шта је? — зачу се слаб глас и иза запећка извири риђе, мршаво лице. Велика, мршава и бледа рука, обрасла маљама, навлачила је гуњац преко

коштуњаваог рамена у прљавој кошуљи. — Дај мало воде, брате... Шта би хтео?

Момче му додаде суд са водом.

— Теби, Феђо, — рече он збуњено, — теби, знаш, не требају сада твоје нове чизме; дај их мени, ти их, јамачно, нећеш више обући...

Болесник наже уморну главу ка калајисаном суду, окваси ретке бркове у угаситој води и стаде слабо и жедно пити. Његова замршена брада није била чиста, а упале и мутне очи једва су гледале у младића. Пошто се напи воде, он хтеде да подигне руку, да обрише влажне усне; али, не могаде, него их обриса о рукав од гуњца. Ћутећи и тешко дишући кроз нос, он погледа момку право у очи, прикупљајући снагу.

— Можда си их коме обећао? — рече момче. — Штета! Јер напољу је мокро, а ја морам послом на пут, те помислих: »Дај да од Феђке заиштем његове чизме; њему ионако више неће требати!« Ако ти можда требају, кажи...

У болесниковим грудима поче нешто да се ваља и да кркља; он се наже и поче да се гуши сухим, грленим кашљем, који не могаде да искашље.

— Та, где ће му требати? — изненада се зачу куваричин глас, који се разлегао по свој соби. — Већ је други месец откако не силази са пећи. Зар не видиш како се напиње да чисто и мене унутра нешто заболи чим га чујем. Што ће му чизме? Неће га тек у новим чизмама сахранити. А већ је крајње време, боже прости! Чујеш ли како се напиње? Требало би га пренети у другу собу или ма где! Кажу да у граду има болница; а овде је заузео читав запећак, па ту! Је ли то право? Нема други места због њега. А овамо се тражи и нека чистоћа.

— Еј, Серјошка! Одлази, седај на своје место; господа те чекају! — викну на врата поштански старешина.

Серјошка хтеде да оде не сачекавши одговора; али, болесник му за време кашља очима даде знак да хоће да му одговори.

— Узми, Серјошка, чизме, — рече он, пошто савлада кашаљ и одахну мало. — Само, чуј, камен да ми купиш кад умрем, — додаде он, крчећи.

— Хвала, чико, узећу; а камен ћу ти купити, бог и душа.

— Јесте ли чули, децо? — могао је још да изговори болесник, па се онда поново наже напред, јер кашаљ поче да га гуши.

— Добро, чули смо, — рече један од кочијаша, — иди, Серјошка и седи на своје место, иначе ће старешина опет дотрчати, јер је ширкинска госпођа болесна.

Серјошка брзо изу своје подеране, несразмерно велике чизме и баци их под клупу. Нове чизме чика-Фјодорове биле су му таман за ногу, и Серјошка, гледајући у њих, оде код каруца.

— То се зову чизме! Дај да их намажем! — рече један кочијаш са четком у руци, док се Серјошка пео на седиште и узимао узде у руке. — Јеси ли их бадава добио?

— Завидиш ли? — одговори Серјошка, па се подиже и замота ноге полама гуњца. — Хајдемо! Еј, ви, драги моји! — викну он на коње и узмахну бичем, а каруце и кочија, са својим путницима, сандуцима и торбама, брзо одјездише по мокром путу и утонуше у сиву, јесењу маглу.

Болесни кочијаш остаде у затвореној соби на пећи и, не искашљавши се, једва се преврну на другу страну и заспа.

У собу су све до вечери једни долазили, други одлазили, ручали, а болесник се није ни чуо. Пред спавање куварица се попе на пећ и преко његових ногу дохвати кожух.

— Немој да се љутиш, Настасја, — рече јој болесник, — нећу ти дуго бити на сметњи.

— Добро, добро; ништа ја не велим, — прогунђа Настасја. — А шта те боли, чико? Кажи!

— Сва ме изнутрица боли. Бог ће га знати шта је!

— Тебе као да и грло боли кад кашљеш?

— Све ме боли. Смрт ми је дошла; ето, то ти је. Ох, ох, ох! — зајеча болесник.

— Треба ноге да покријеш; ево, овако, — рече Настасја, па сиђе са пећи и покри му ноге гуњцем.

Ноћу у соби слабо светли лампица. Настасја и десетак кочијаша спавају по поду и на клупама, и јако хрчу. Једино болесник тихо стење, кашље и преврће се на пећи. Пред зору се сасвим стишао.

— Чудан сан сам снивала ноћас, — рече куварица и протегли се у јутарњем полумраку. — Сањам ја: као чика Хвјодор сишао са пећи, па отишао да насече дрва. »Хоћу, — вели, — Настасја, да ти помогнем!« А ја му кажем: »Откуда ти да сечеш дрва, кад си болестан?« Али, он ти дочепа секиру, па поче да сече тако брзо, брзо, да је све летело иверје. »Па, ти си, — рекох, — био болестан?« »Не, — вели, — ја сам здрав!« Кад замахне, мене језа подузима. Тада викнем, и пробудим се... Да није, можда, умро? Чика Фјодоре! Еј, чико!

Фјодор се не одазва.

— Да није, збиља, умро? Треба погледати! — рече један од кочијаша, који се беше пробудио.

Мршава рука, која је висила са пећи, покривена риђим маљама, била је хладна и бледа.

— Треба јавити надзорнику; изгледа да је заиста умро, — рече кочијаш.

Фјодор није имао родбине; он је био издалека. Сутрадан су га сахранили на новом гробљу, иза шумице, а Настасја је неколико дана свима причала свој сан, и о томе како се она прва сетила чика-Фјодора.

3.

Ославило је пролеће. По мокрым градским улицама, међу блатњавим смрзнутим грудвама, жуборе брзи потоци; боја одела и људски говор на улицама необично су јасни. У баштицама иза ограда пупе пупољци на дрвећу, чије се гране једва чујно љускају на свежем поветарцу. Свуда теку и капљу провидне капљице... Врапци нескладно цвркућу и лепршају својим малим крилима. На сунчаној страни, на оградама, кућама и дрвећу, све се покреће и светли. Радост и младост и на небу и на земљи, и у срцу човечјем.

У једној од главних улица, пред великом спахиском кућом, стоји прострвена свежа слама. У тој кући је она иста тешка болесница, која је журила у иностранство.

Код затворених врата у соби стоје болесничин муж и једна постарија жена. На дивану седи свештеник, оборених очију и држи нешто умотано у епитрахил. У куту, у волтеровској столици, лежи

старица, мати болесничина, и горко плаче. Крај ње стоји слушкиња, држи у руци чист рубац и чека да га старица затражи. Друга слушкиња трља старицине слепоочнице и дува под капу на њену седу главу.

— Христос нека вам је у помоћи, драга пријатељице, — рече муж постаријој жени, која је стојала са њим пред вратима. — Она има толико поверења у вас, голубице, јер ви умете тако да разговарате са њом. Идите, покушајте да јој лепо кажете.

Он хтеде да јој отвори врата; али, сестричина га задржа, притисну неколико пута рупчић на очи и затресе главом.

— Тако, сада се, мислим, не види да сам уплакана, — рече она па отвори сама врата и уђе у собу.

Муж је био страшно узбуђен и, чинило се, сасвим расејан. Он се најпре упути старици. Али, тек што крочи неколико корака, он се врати натраг, прође кроз собу и приђе свештенику. Свештеник га погледа, подиже обрве и уздахну. Подиже се и његова густа, проседа брада, па се опет спусти.

— Боже мој! Боже мој! — рече муж.

— Шта знамо? — рече свештеник уздишући, а обрве и брада поново му се подигосе увис, и опет се спустише.

— И мамица је овде! — чисто очајно рече муж. — Она ово неће моћи да поднесе. Јер она њу тако воли, тако воли... Ја, одиста, не знам... Бар ви, оче, да покушате да је умирите и наговорите да оде одавде.

Свештеник се диже и приђе старици.

— Мајчино срце, заиста, нико не може да схватити, — рече он. — Али, бог је милостив...

Старичино лице поче да се тресе, и она хистерично зајеца.

— Бог је милостив, — настави свештеник, када се она мало примири. — Могу вам рећи да је у мојој парохији био некакав болесник, коме је било много горе него Марији Дмитријевној. И шта мислите? Један обичан мештанин излечио га је травама за веома кратко време. И тај исти мештанин случајно се сада налази у Москви. Казивао сам Василију Дмитријевићу... Могло би се покушати. Бог све може.

— Не, неће она остати! — одговори старица. — Место мене, бог њу узима.

И хистерично јецање изби тако јако да она оневести.

Болесничин муж зарони лице у руке и побеже из собе.

Прво лице, које га је срело у ходнику, био је његов шестгодишњи синчић који је јурио што је брже могао за својом млађом сестром.

— Заповедате ли да одведем децу матери? — запита дадиља.

— Не треба; неће да их види. То би је узрујало.

Дете застаде за часак, загледа се у очево лице, па наједанпут истури ногу и весело отрча даље.

— Она је, тобож, моја враница, татице, — викну мушкарац и показа на сестру.

Међутим, у другој соби крај болеснице седела је сестричина и старала се да је, вешто вођеним разговором, припреми за смрт. Лекар је код другог прозора мешао лек.

Болесница, у белој собној хаљини, сва умотана у јастуке, седела је у постељи и гледала је ћутке у сестричину.

— Ах, драга моја, — прекиде је ова изненада —
немојте ме припремати. Не сматрајте ме за мало
дете. Ја сам хришћанка. Знам све. Знам да нећу
дуго, знам да бих досад већ била у Италији, да
ме је муж раније послушао, и да бих, по свој при-
лици, већ била здрава. Сви су му то казивали. Али,
шта знамо, тако је, сигурно, бог наредио. Знам да
смо сви ми много грешни. Али, ја се уздам у милост
божју. Он ће свима опростити, зацело ће опростити.
Старам се да себе испитам. И ја сам много грешила,
драга моја. Али, колико сам стога пропатила! Ста-
рала сам се да стрпљиво подносим своје патње...

— Да ли да зовнемо свештеника, драга моја?
Биће вам лакше после причешћа, — рече сестричина.

Болесница климну главом, у знак да пристаје.

— Боже, опрости грешници! — прошапта она.

Сестричина изиђе и очима позва свештеника.

— То је анђео, — рече она мужу, уплаканих
очију. Муж се заплака, а свештеник уђе у собу.
Старица је још увек била ван себе, па у првој соби
настаде савршена тишина. После пет минута све-
штеник се врати, скиде епитрахил и поправи косу.

— Хвала богу, сад је мирнија, — рече он —
жели да вас види.

Сестричина и муж уђоше у собу. Болесница је
тихо плакала и гледала у икону.

— Нека ти је на здравље причешће, чедо моје,
— рече муж.

— Хвала! Како ми је сада наједанпут добро!
Осећам некакву неисказану радост, — рече боле-
сница, а лак осмејак се залепрша на њеним уснама.
— Како је бог милостив! Зар не? Он је милостив
и свемоћан! — И она поново, са жудном молбом,
очима пуним суза, погледа у икону.

Затим, наједанпут, као да се сети нечега, позва
знаком мужа да јој приђе ближе.

— Ти никад нећеш да учиниш што те молим,
— рече она slabим и јетким гласом.

— Муж испружи врат и саслуша је пажљиво.

— Шта то, драга моја?

— Колико сам ти пута говорила да ови лекари
ништа не знају; има простих жена које могу да
излече... Ето, пречасни ми рече... да има нека-
кав прост мештанин... Пошаљи по њега.

— По кога, драга моја?

— Боже мој! Баш ништа неће да разуме!...

И болесница се намршти и зажмури. Лекар при-
ђе, па је ухвати за руку. Било је приметно куцало
слабије и слабије. Он очима даде знак мужу. Бо-
лесница примети тај покрет и преплашено погледа.
Сестричина се окрену и бризну у плач.

— Не плачи, не мучи и себе и мене, — рече
болесница, — то ми одузима последњи мир.

— Ти си прави анђео! — одговори сестричина,
љубећи јој урку.

— Не, у руку се љубе само мртваци... Боже
мој! Боже мој!

*

Још истогa вечера болесница је већ била мртво
тело, и то мртво тело је лежало у мртвачком лесу
у великој дворници. У великој соби седео је, иза
забрављених врата, сам певчик и једноликим гла-
сом читао кроз нос псалме Давидове.

Јака светлост воштаница падала је са високих
сребрних светњака на покојничино бледо лице, на
тешке, као восак жуте руке и скамењене боре по-
крова, испод којег су страшно штрчила колена и

прсти на ногама. Певчик, који није разумевао своје речи, читао је једнолико, а у тихој соби чудно је одјекивао и изумирао његов глас. Кашто би из удаљене собе допрли звуци дечјих гласова и њихов топот.

»Одвратих лице своје ... жалосте се, — казивао је псалм, — узмеш им дух ... гину и у прах свој повраћају се ... пошљеш дух свој ... постају ... и понављаш ... лице земљи ... Слава Господу на веки ...«

Покојничино лице било је озбиљно и величанствено. Ништа се није мицало ни на ведроме младом челу, ни на јако стиснутим уснама. Она је изгледала веома пажљива. Али, да ли је бар сада разумевала те узвишене речи?

4.

После месец дана над покојничиним гробом дизала се камена капела. А над кочијашевим гробом још никако није било камена; једино што је јасно зелена трава избијала над хумком, јединим знаком једног минулог човечјег живота.

— Згрешићеш, Серјошка, — рече му једном куварица на столици, — ако Хвјодору не купиш камен. Све си говорио: »Зима је, зима!« А што сада не одржиш реч? То је било преда мном. Већ ти је једанпут долазио у сну да те пита; ако не купиш, доћи ће још једанпут, па ће те удавити.

— Па, ја се не одричем, — одговори Серјошка. — Купићу камен, као што сам и рекао; купићу за рубљу и по. Нисам ја заборавио; али, камен треба да се доведе. Чим се укаже прилика, отићи ћу у град, па ћу купити.

— Бар да си му како тако крст подигао, — умеша се стари кочијаш, — а овако, није лепо. Његове чизме носиш!

— Где да узмем крст! Од цепанице га тек не могу отесати!

— Какав је то разговор? Не можеш да га истешеш од цепанице! Узми секиру, порани и отиди у шумарак, па га тамо истеш. Исеци јасенић или тако што, па ето ти крста. Иначе ћеш морати шумара ракијом почастити. Не можеш га појити за сваку маленкост. И ја сам неки дан сломио руду, па сам отсекао нову, особиту, па ми нико ни речи не рече.

Сутрадан, Серјошка узе секиру и рано, још пре зоре, оде у шумарак.

На свему је био хладан и сив покривач сунцем још необасјане росе, која је непрестано падала. На истоку је поступно свитало, а слаба светлост одбијала се на небеском своду, превученом лаким облацима. Није се мицала ниједна травчица доле, ниједан листић на највишој грани дрвета. Шумску тишину би тек покатакд прекинуло лепршање птичјих крила у честом дрвећу или шуштање по земљи. Наједанпут, на окрајку муше одјекну и умуче природи необичан и туђ глас. Тај глас се зачу поново и уједначено поче да се понавља, доле око дебла једног од непомичних дрвета. Врх тога дрвета необично се затресе, сочно лишће као да зашпта, а сеница, која је седела на гранчици, прну у два маха са цвркутом, па затресе репићем и спусти се на друго дрво.

Секира је одоздо одјекивала све потмулије. Сочно, бело иверје одлетало је на росну траву, а лаки прасак чуо се иза сваког ударца. Дрво задрхта, пови

се, па се опет брзо исправи и бојажљиво се заљуља на своме корену. За тренутак се све стиша. Али, дрво се опет пови, у његовом деблу се зачу прасак и оно се сруши на влажну земљу, кршећи гране и опустивши гранчице. Ударци секире и одјеци умукоше. Сеница зацвркута и прну навише. Гранчица, које се она беше дотакла својим крилима, њихала се још неко време, па се укочи, као и остале, са свим својим лишћем. На новом чистару дрвеће је још радосније блистало својим непомичним гранама.

Први сунчани зраци пробише се кроз провидне облаке, синусе и расуше се по земљи и небу. Магла поче да се таласа у дољи. Роса засја у зеленилу блиставим сјајем, а провидни, беличасти облаци, разбегоше се журно по све плавијем небеском своду. Птице су несташно лепршале у чистару и, као збуњене, цвркутале су нешто срећно. Сочно лишће, радосно и спокојно, шаптало је на врховима, а гране живог дрвећа њихале су се лагано и величанствено изнад мртвога, обореног дрвета.

СУСРЕТ НА ФРОНТУ.

Из кавкаских забележака кнеза Нехљудова.

Припадали смо једном одреду. Наши радови приближавали у се своме крају, последња дрвета шуме коју смо просећали била су оборена, а ми смо из дана у дан чекали од штаба наредбу да се повучемо у утврђење. Наша батерија налазила се на падини једне косе, покрај које је протицала планинска речица Мечик, и њен задатак је био да својом ватром брише равницу што се протезаше испред ње. На тој живописној равници појављивале су се покаткада овде-онде, изван домаћаја топовских зрна, нарочито предвече, групе брђанских коњаника, који то нису чинили у непријатељској намери, него из радозналости, да би видели руски логор. Било је ведро, тихо и свеже вече, какве су обично децембраске вечери на Кавказу. Сунце је тонуло иза гребена стрме планине, са леве стране, и својим руменим зрацима обасјавало раштркане шаторе, групице војника и наша два топа који су на неколико корака испред нас, непомично, тромо и испружених вратова, стојали у своме ископаном заклону. Пешадиска мртва стража, постављена на једном брегу са лева, са својом пирамидом од пушака, са својим стражарем, групом војника и диом логорских ватри, јасно је отскакала од провидне светлости сунца које је залазило. Лево и десно од нас, на средини падине, на црном и угаженом тлу, блистали су се бели шатори, а иза њих проте-

зала се мрачна шума од оголелих платана, где су непрестано одјекивали удари секира, пуцкарале логорске ватре и уз тутњаву падала отсечена дрвета. Плавичасти ступови дима уздизали су се са свих страна у ведро, студено небо. Козаци, драгуни и тобџије промицали су са својим задиханим коњима, враћајући их са појила, покрај шатора и долином поред реке. Мраз је почињао стезати: јасно су се чули сви гласови и човек је могао да кроз онај чисти, растањени ваздух погледом обухвати целу пространу равницу. Непријатељске гомилице нису више изазивале радозналост у војника; оне су лагано јахале кроз стрништа кукурузних поља; овде-онде видели су се, између дрвета и кућица, са чијих се огњишта димила ватра, високи ступови малог гробља.

Наш шатор налазио се у близини топова, на једном сухом и узвишеном месту, са којег смо имали веома обиман изглед. Уза шатор, до саме батерије, били смо подесили згодно месташце за играње курниа. Услужни и ревносни војници беху нам ту наместили исплетене клупе и омањи сто. Видевши свеколику удобност, артилериски официри, наши другови, а и неколицина пешадиских официра радо су увече навраћали до наше батерије, и то месташце они су прозвали клубом.

Било је дивно вече. На окупу беху најбољи играчи, те смо играли курниа. Ја, потпоручник Д. и поручник О. бејасмо једну за другом изгубили две партије, и стога смо морали да, уз уживање и смех гледалаца (официра, војника и официрских посиљних, који су нашу игру посматрали из својих шатора), оне што су били срећни да игру добију преносимо на леђима по два пута са једног на други

крај места на којем смо били настањени. Необично смешан изгледао је големи, гојазни штабни капетан Ш., који је, тешко дишући и вукући ноге по земљи, јахао малог, мршаваг поручника О. Али, било је већ касно. За нас шесторицу посиљни донесоше три чаше чаја без тањирџа, те се ми по завршеној игри упутисмо исплетеним клупама. Тамо је стојао неки непознат човек кривих ногу, у бунди без поставе и са високом белом јагњећом шубаром на глави. Чим му се приближисмо, он неколико пута неодлучно скиде и намести своју шубару, али остаде стојећи на своме месту. Најзад, вероватно доневши одлуку да не буде и даље незапажен, он шубару и опет скиде и, обишавши нас укруг, приђе штабном капетану.

— Аха, Гускантини! Па, братац, како је? — рече Ш., који се, под утицајем свога јахања, још доброћудно смешкао.

Гускантини, као што га назва Ш., метну одмах на главу своју шубару и хтеде да тобож руке тури у џеп своје бунде; али, на оној страни што је била окренута мени, бунда није имала џепа, те његова мала, црвена рука остаде у незграпном положају. Био сам рад да дознам ко је тај човек (да ли заставник или какав деградирац?), и стога испитивачким погледом посматрах његову одећу и спољашњост, не запажајући да њега у забуну доводи мој поглед, поглед непознатог официра. Према изгледу могао је имати тридесет година. Његове ситне, сиве, округле очи гледале су поспано и у исти мах узнемирено испод прљаве, беле шубаре која беше намакнута на лице. Дебели, неправилни нос између упалих образа још је већма истицао његову болешљиву, неприродну мршавост. Његове оретким, меканим, бели-

частим брковима покривене усне непрестано су се немирно покретале, као да се труде да добију час један а час други израз. Али, сваки од тих израза имао је у себи нечега недовршеног: његово лице је углавном стално изражавало ужас и узнемиреност. Његов мршави, жилави врат беше обвијен некаквим зеленим вуненим шалом, који је провиривао испод бунде. Бунда је била изношена, кратка, са псећим крзном око јаке и изнад привидних репова. Чакшире беху кариране, пепељаве боје, чизме са кратким, непоцрњеним војничким сарама.

— Молим, не трудите се, — рекох му, када ме и опет снебивајући се погледа и руком се маши да наново скине шубару.

Он ми се поклати с изразом захвалности на лицу, намести шубару, извуче некакву прљаву, врпцом увезану дуванкесу од катуна, раздреши је и зави цигарету.

И сâм сам доскора био заставник, стари заставник, који више није имао способности да буде доброћудно-услужан, млад другар а поврх тога заставник без икакве имовине; зато је мени била веома добро позната сва морална тежина таквог стања за човека који више није млад ни честољубив; ја сам жалио све оне који су били у том положају и трудио сам се да будем начисто са њиховим карактером, величином и правцем њихових духовних способности, како бих по томе могао донети свој суд о степену њихове моралне патње. Тај заставник или деградирац са својим узнемираним погледом и оним намерним, непрестаним мењањима израза свога лица, која сам код њега запажао, није ми изгледао сасвим глуп, претерано честољубив и, према томе, сажалења достојан човек.

Штабни капетан Ш. предложи нам да одиграмо још једну партију курњна, под условом да онај ко изгуби, поред тога што ће бити јахан, даде две боце црног вина, рум, шећер, цимет и каранфилиће за варено вино, које је те зиме због велике хладноће било веома омиљено у нашем одреду. Гускатици, како га и опет назва Ш., би позван да учествује у игри; али он, пре него што је она отпочела, вероватно раздраган таквом почашћу а можда и презајући од нечега, одведе штабног капетана мало у страну и нешто му прошапута. Доброћудни Ш. га својом једром, крупном руком куцну по трбуху и гласно му одговори: »Не мари то ништа, братац, верујем ја вама«.

Када је игра завршена и страна у којој је био непознати човек партију добила, те је требало да он јаше на леђима једнога од наших официра, потпоручника Д., — потпоручник поцрвене до ушију, приђе клупама и понуди му откуп у цигаретама. Поручено је вино, и наш Никита је прегео на посао у шатору посланих (једнога од њих послао је по цимет и каранфилиће и леђима је час овде час онде затезао шаторска платна), а нас седморица смо поседали на клупе, наизменично пили чај из оне три чаше, гледали у равницу која је испред нас тонула у сутон, разговарали и смејали се разним појединостима игре. Странац у бунди није учествовао у разговору, упорно је одбијао чај којим сам га неколико пута нудио, завијао је, по татарски седећи на земљи, цигарету за цигаретом од изврсног дувана и пушио их је, очевидно не толико из задовољства колико зато да би се показао запосленим. Када смо повели разговор о томе да се за сутрашњи дан очекује отступање, а можда и битка,

он се усправи на колена и исприча, обратив се само штабном капетану Ш., како је пре неколико часова био код ађутанта и сам написао наредбу за покрет. Ми смо сви ћутали, докле је он то говорио, а затим смо га позвали да понови ту тако занимљиву новост. Он понови оно што је казао и уз то додаде да је код ађутанта, са којим заједно станује, био и тамо јео у тренутку када је овоме стигла та наредба.

— Видите, драги мој, ако ви не лажете, ја морам да отидем својој чети и да за сутрашњи дан издам разна наређења, — рече штабни капетан Ш.

— Не... а зашто?... како бих ја могао... та ја сам јасно... — отпоче непознати човек, а затим наједном заћута, вероватно стога што беше одлучио да се покаже увређеним, јер на неприродан начин набра веће, нешто прогунђа за себе и наново стаде завијати цигарете. Ми смо још доста дуго настављали оно једнолико војничко ћаскање, познато свакоме ко је био у рату, жалили се свакидањим изразима на дуго и досадно трајање војне, на један и исти начин доносили суд о својим претпостављенима и чинили им разне замерке, хвалили, као и увек, овога или оног друга, жалили поједине друге, чудили се колико је један играч добио а други изгубио, и тако даље.

— Хеј, пријатељу мој, наш ађутант се веома лоше проводи, — рећи ће штабни капетан Ш. — У штабу је он, па ма са ким да је играо, стално добијао. Тукао је све изреда; али, за ова последња два месеца, он стално губи. Срећа га више не служи. Мислим да га је коцка до данас морала стати око хиљаду рубаља; пропало му је све што је имао: саг што га је приликом игре добио од Мухина,

Никитови пиштољи, златни часовник који му је поклатио Воронцов.

— Право је, — рече поручник О., — и он је непрестано черупао друге; човек са њим није ни смео да игра.

— Опељешио је све изреда, те је и сам постао банкрот, — добади штабни капетан и благо се насмеја. — Гускова, који код њега станује... готово је упропастио на коцки. Је ли тако, пријатељу? — обрати се он Гускову.

Гусков се насмеја. Био је то тужан, болан смех, који сасвим измени израз његовог лица. Приликом те измене учини ми се да сам тога човека раније виђао и познавао, а осим тога било ми је познато његово презиме, Гусков, али како сам га и када познао и видео, никако нисам могао да се сетим.

— Да, — рече Гусков и подиже руку да заглади бркове, али одмах затим спусти је и не дотакавши их се. — Павел Дмитријевић нема среће у овом одреду, то вам је *veine de malheur*, — додаде он са тешким, али чистим француским изговором, којом приликом се мени и опет учини да сам га негде виђао, и то, шта више, виђао често. — Познајем ја Павела Дмитријевића добро, он мени поверава све, — настави он, — ми смо стари познаници, то јест, он мене воли, — додаде, чисто се, како се учини, уплашивши од тог смелог тврђења да је он стари ађутантов пријатељ. — Павел Дмитријевић игра изврсно, и право је чудо како да тако прође; тај човек је сасвим пропао... *la chance a tourné*, — додаде он углавном обраћајући се мени.

Ми смо Гускова спочетка слушали с уљудном пажњом; али, када он изговори ту другу француску реченицу, и нехотице се сви окренусмо од њега.

— Ја сам хиљаду пута са њим играо, и морам да признам да је онако штогод реткост, — рече поручник О. јаче наглашујући последњу реч, — не-обична реткост: ни један једини пут нисам ја од њега могао добити ни пребијене паре. А зашто ли добијам кад играм са другима?

— Павел Дмитријевић игра изврсно; познајем ја њега већ одавно, — додадох ја. Одиста, ја сам ађутанта познавао отпре неколико година; више пута сам га посматрао приликом једне за официра прилично крупне игре, и био сам усхићен његовим лепим, помало суморним и свакада мирним лицем, његовим лаганим украјинским говором, његовим дивним стварима и коњима, његовом мирном, непренагљеном, украјинском одлучношћу, а нарочито оном његовом способношћу да игром руководи хладно, тачно и симпатично. Међутим, морам признати да сам се доста пута, гледајући оне његове пуначке, беле руке са бриљантским прстеном на кажипуту, које су избацивале карту за картом, страховито једио на тај прстен, на те беле руке и на целокупну личност тога ађутанта, и да су ми на ум надале ружне мисли о њему; али, после хладног размишљања, свакада сам долазио до уверења да је он био паметнији играч него сви они са којима је играо. Утолико више што је из његових излагања о игри (како игру не треба избежавати кад се постигне омањи добитак, како се у извесним случајевима она мора прекинути, како је главно правило играти са готовим новцем, и тако даље) јасно излазило да он стално добија само зато што је мудрији и хладнокрвнији од свију нас. Међутим, сада се показало да је тај хладни, темпераментни играч прокоцкао не само сав свој новац, него и

све своје ствари, што за једног официра значи силан губитак.

— Он увек има ђавоље среће када игра са мношћом, — настави поручник О. — Ја сам се зарекао да више не играм са њим.

— Смешан сте ви човек драги мој, — рече Ш. климнувши главом и обративши се поручнику О. — Играјући са њим, свакако да сте изгубили две стотине рубаља. Изгубили сте сигурно толико.

— И више, — рече поручник јетко.

— И тако што увидели сте тек сада кад је касно, пријашко мој. Свакоме је већ одавно познато да је он у нашем пуку варалица у картању, — рече Ш., пригушено се смејући и задовољан својом досетком. — Та Гусков је уз њега; он му помаже у паковању карата. Отуда пријатељство између њих двојице, пријашко мој... — и штабни капетан Ш. насмеја се тако слатко да му се цело тело затресе и проли варено вино што га је у том тренутку држао у руци. Гусковљево жуто, мршаво лице порумене; он неколико пута отвори уста, подиже руке ка брковима, и опет их спусти до места на којему је требало да буду џепови, наново седе и најзад потпуно измењеним гласом рече капетану Ш.:

— Није то никаква шала, Николаје Цвановићу. Говорите такве ствари и пред људима који мене не познају и који ме виде у непостављеној бунди... јер... — Глас га издаде, а његове мале, црвене руке са прљавим ноктима отпочеше се опет кретати од бунде ка лицу те гладити час бркове и косу, час пак трљати очи или, без икакве потребе, чешкати образе.

— Шта ту има да се говори; то је познато свима изреда драги мој, — настави Ш. уживајући у својој

шали и не осврћући се на Гусковљево узбуђење. Гусков још нешто промрмља за се, наслони десни лакат на лево колено, у том сасвим неприродном положају погледа у капетана Ш. и презриво се осмехну.

»Одиста«, помислих ја запазивши тај осмех, »ја сам њега не само виђао, него и негде разговарао са њим«.

— Нас двојица смо се већ негде сретали, — рече му ја, када капетанов смех поче да попушта због тога што сви бејасмо заћутали. Гусковљево лице одједном се засија, а у његовим очима искрсну израз искрене радости.

— Дабогме! Познао сам вас ја одмах, — рече он француски. — У 48. имао сам прилично често ту срећу да вас видим код моје сестре, госпође Ивашине.

Извиних се што га у оној ношњи, у другачој одећи, нисам одмах познао. Он устаде, приђе ми, влажном руком неодлучно и благо стеже моју десну руку и седе до мене. Уместо да поглед упре на ме, на човека са којим се тобож онако радосно састао, он некако разметљиво погледа у официре око себе. Да ли зато што сам у њему познао особу коју сам пре неколико година виђао у ффраку у салону, или зато што он, сећајући се тога, беше у својим очима постао већи, али мени се чинило да се његово лице па чак и покрети његовог тела бежу одједном сасвим изменили: они су сведочили да је он у тај мах био испуњен неким живахним духом, да се, свестан тога духа, попут детета осећао задовољан самим собом, тако да ми тај стари познаник, то морам признати и покрај бедног положаја у којему се налазио, више

није улевао сажаљење, него некакво непријатељско осећање.

Живо сам се сећао нашег првог сусрета. Приликом мога бављења у Москви године 48. ја сам често одлазио своме старом пријатељу Ивашину, са којим сам одрастао. Његова жена била је љубазна домаћица, симпатична дама, као што се то каже, али она се мени није никако свиђала... Те зиме, када сам са њима долазио у додир, она ми је доста пута са слабо прикриваним поносом говорила о своме брату, који је пре кратког времена завршио универзитет и, по њеним речима, био један од најобразованијих и најомиљенијих људи најбољег петроградског друштва. Пошто сам Гусковљевог оца познавао по чувењу и знао да је био богат и да заузима знатан положај, ја сам младог Гускова предусретао с извесном предрасудом. Једне лепе вечери дођем Ивашину и код њега затекнем неког младог човека малог раста али лепе спољашњости, који је на себи имао црн ффрак, бео прсник и белу машну. Домаћин беше заборавио да нас једног другогме претстави. Тај млади човек, који је, како изгледаше, намеравао да иде на неки бал, стојао је пред Ивашином, држећи шешир у руци, и са њим се ватрено, али учтиво, препирао о неком нашем заједничком познанику, који се управо тада беше одликовао у рату против Мађара. Он је тврдио да тај познаник није никакав јунак нити створење рођено за рат, као што су то сви тврдили, него само паметан и образован човек. Опомињем се да сам ја у тој препирци учествовао против Гускова и ишао толико далеко да покушавах доказати да су памет и образовање свакога стојали у обрнутој сразмери према храбрости, и сећам се како ми је Гусков лепо и паметно

објаснио да је храброст неизоставна последица памети и извесног степена развитка, те да сам морао у души да се сложим са њим, пошто сам себе смаatrao за паметна и образована човека. Затим се сећам како ме је госпођа Ивашина на крају нашега разговора претставила своме брату, и како ми је он, уз љубазан осмех, пружио своју малу руку, у тек допола навученој рукавици, и моју руку, као и овај пут, стегао неодлучно и благо. Премда према њему бејаш испуњен предрасудом, ипак сам морао бити правичан, те се са његовом сестром сложити у мишљењу да је он одиста паметан и симпатичан млад човек, који мора имати успеха у друштву. Он је био необично чисто и отмено одевен, имао лепо, скромно понашање и веома младалачки, готово детињи изглед, због чега му је праштан онај израз задовољства самим собом и његова тежња да претерано не истиче своју надмашност над другима — израз што га стално показиваше његово паметно лице, а нарочито његов осмех. Причало се да је он те зиме наишао на силно допадање код московских дама. Пошто сам се са њим налазио само код његове сестре, могао сам просто по оном изразу среће и задовољства, који је увек показивала његова младалачка појава, и каткада по његовом нескромном причању, видети колико је то тврђење било оправдано. Састајали смо се неких шест пута и разговарали прилично много, или управо, он је много говорио а ја сам га слушао. Говорио је махом француски са веома добрим изговором, веома пробрано и сликовито, и умео је да друге нежно и учтиво прекида у њиховом разговору. Он се према свакоме, па прилично и према мени самоме опходио са висине, и ја сам осећао да је у том погледу имао

право, као год што сам то свакада осећао код људи који су били тврдо уверени да је потребно са мном се опходити са висине.

Чим седе до мене и пружи ми руку, ја одмах уочих ону његову ранију надменост, и мени се учини да се он не понаша потпуно тачно онако како је војник дужан понашати се према официру, пошто ме нехајно узе испитивати шта сам за све протекло време радио и како сам ту дошао. Иако сам му ја сваки пут одговарао руски, он је и даље говорио француски, али не више, као што се могло запазити, онако течно као некада. О себи самоме причао ми је мимогред, како је после свога несрећног, глупог случаја (нисам знао у чему се састојао тај случај, а он ми то не каза) одлежао три месеца затвора, затим био премештен у Кавказ у Н. пук, где већ три године служи као редов.

— Ви ми нећете веровати, — рече он француски, — колико сам ја у овим пуковима морао патити од официрског друштва! Моја је још срећа што сам се израније познавао са тим ађутантом о коме смо малочас разговарали; то вам је одиста добар човек, — настави Гусков благо. — Станујем код њега и то ми је свакако неко мало олакшање. *Oui, mon cher, les jours se suivent, mais ne se ressemblent pas,* — додаде он и наједном се збуни, поцрвене и са свога места устаде, јер спази где се приближава тај ађутант о коме смо у том тренутку говорили.

— Дивна је то утеха састати се са човеком као што сте ви, — рече ми Гусков отступивши од мене, — и ја бих желео да о многим, многим чему поразговарам са вама.

Одговорих му како ће ми бити драго да се са њим састајем; уистину пак, Гусков ми је, морам признати, улевао сажаљење без и искре симпатије.

Осећах да ће ми бити неугодно да са тим човеком будем у четири ока, али био сам рад да много штошта докучим о њему, а нарочито то зашто он живи у беди (што се видело по његовом оделу), када му је отац био онако богат човек.

Ађутант поздрави све нас, изузев Гускова, и седе до мене на место што га је заузимао рашчињени официр. Свакада мирни и одмерени, темпераментни картарош и парајлија Павел Дмитријевић беше сада сасвим другачи човек него што је био у јеку свога коцкања. Чинило се да некуда жури, непрестано је погледао у све нас, и тек што је протекло пет минута, а он, који је иначе одбијао сваки позив на картање, поручнику О. предложи да одиграју по једну партију. О. га одби, под изговором да има службеног посла, а уствари стога што је знао колико је мало новца и ствари остало Павелу Дмитријевићу, те сматрао да би било непаметно да својих три стотине рубаља доводи у опасност због стотину или можда још и мање рубаља што би их могао да добије.

— Него, реците ви нама, Павеле Дмитријевићу, — упита поручник, очевидно желећи да отклони понављање позива, — да ли је истина да ће сутра бити покрета?

— Не знам, — одговори Павел Дмитријевић; — мени је само заповеђено да будем у приправности. Али, одиста би требало да одиграмо по једну партију; ја бих вам у залог дао свој кабардинер.

— Не, данас...

— Онај сиви... Или, ако хоћете, можемо и у готов новац... Шта велите?

— Да, али ја, као што рекох... Радо бих пристао; немојте мислити да... — рече поручник отежући, — али сутра ће можда доћи до напада или покрета, те човек треба да се испава.

Ађутант устаде, тури руке у џепове и стаде ходати тамо и овамо. Његово лице доби обичан хладан и помало поносит израз, који се мени свиђаше код њега.

— Да ли бисте хтели једну чашицу вареног вина? — упитах га ја.

— Бих, — одговори он и упути се к мени; али, Гусков журно узе чашу од мене и понесе је ађутанту, трудећи се да га не гледа; али, не спазивши пред собом конопац којим беше затегнут шатор, спотаче се о њега, испусти чашу и паде на руке.

— Колики блесан! — рече ађутант, који већ беше испружио руку да прихвати чашу. Смејали су се сви, осим Гускова, који је руком трљао своје мршаво колено.

— Такве услуге је медвед чинио пустињаку, — настави ађутант. — А такве услуге чини Гусков мени сваки дан; већ је поизваљивао све шаторске кочиће: непрестано се спотиче о њих.

Гусков се извињавао код нас, не слушајући њега, и у мене је гледао уз суморан осмех, којим као да је хтео рећи да га једино ја могу разумети. Био је за жаљење, али ађутант, његов заштитник, беше једак на свога шаторског друга, те га никако није хтео оставити на миру.

— Наравно, гибак је то момак.

— Јест, ко да се не спотиче о те кочиће, Павеле Дмитријевићу. — И ви сте се сами прекјуче спотакли о један од њих.

— Ја нисам редов, драги мој, од мене се не изискује да будем гибак.

— Он може вући ноге, — умеша се штабни капетан Ш., — али војник мора да скаче...

— Чудне шале, — рече Гусков готово шапућући и обори очи к земљи. Ађутант не беше, као што се видело, равнодушан према своме шаторском другу, те је пажљиво слушао сваку његову реч.

— И опет ће морати бити упућен на мртву стражу, — рече он капетану Ш. и очима показује на рапчињеног официра.

— Ха, па ће наново бити суза, — рече Ш. смејући се. Гусков више није гледао у мене, него се правио да вади дуван из своје дувањаре, која је већ одавно била празна.

— Опремите се журно за мртву стражу, драги мој, — рече Ш. и насмеја се. — Данас су извиднице јавиле да непријатељ спрема препад на логор, те се због тога у претстражу морају послати поуздани људи.

Гусков се неодлучно осмехну, као да би да нешто рекне, и неколико пута молбени поглед упре у капетана Ш.

— Па, добро; ја сам већ био тамо, па ћу отићи и опет, ако бих био одређен, — промуца он.

— Већ сте одређени.

— Добро, онда идем. Шта је са тим?

— Да, каогод и онда на Аргуну, одакле сте са свога стражарског места побегли бацивши пушку,

— рече ађутант, окрену се од њега к нама и издаде нам наређења за сутрашњи дан.

Те ноћи одиста је очекиван напад на логор, а за сутрадан покрет. Пошто смо још неко време ћаскали о општим стварима, ађутант предложи поручнику О., као да се одједном беше тога сетио, да са њим одигра једну партију. Противно очекивању, поручник пристаде на то, и њих двојица, заједно са капетаном Ш. и потпоручником, упутише се у ађутантски шатор, где су се налазили зелени сто на расклапање и карте. Капетан, командант нашега дивизиона, оде у свој шатор на спавање, друга господа такође се разиђоше, а ја остадох сам са Гусковым. Не бејаш се преварио: одиста, тешко је то било остати са њим у четири ока. И нехотице устадох и почех поред батерије ходати тамо и овамо.

Гусков је ћутећи корачао напоредо са мном, трудећи се да не изостане а и да ме не престигне.

— Да вам ја не сметам? — упита ме он благим, тужним гласом. Уколико сам у мраку могао видети његово лице, оно ми је изгледало замишљено и суморно.

После сутона беше већ наступила тамна ноћ. Изнад црног профила брда севале су муње. Сићушне звезде трепериле су изнад наших глава на отвореноплавом студеном небу. На све стране светлудале су се у мраку логорске ватре. У близини могао је човек распознавати сиве шаторе и суморни црни заклон наше батерије. На светлости најближе ватре, уз коју су ћаскали наши официрски послани, овда-онда би се засијао бакар тешких топова и указао лик стражара који је, огрнут шињелом, лагано корачао дуж заклона.

— Ви не можете појмити колика је то утеха за мене разговарати са човеком као што сте ви, — рече ми Гусков, иако још не беше разговарао са мном. — То може да разуме само човек који се налазио у мом положају.

Нисам знао шта да му одговорим, те смо и даље ћутали, премда је он, као што се јасно видело, желео да ми повери што га тишти, а то сам и ја био рад да чујем.

— Зашто сте ви . . . због чега сте ви страдали? — упитах га најзад, пошто ми на ум не паде ништа подесније чиме бих могао отпочети разговор.

— Па зар ви нисте чули за онај кобни случај са Метенином?

— Да, за двобој, чини ми се. Чуо сам нешто површно о томе. Ја сам већ одавно на Кавказу.

— Не, није двобој, него онај глупи и страховити случај! Испричаћу вам све, ако не знате. Било је то исте оне године када смо се нашли код моје сестре: тада сам ја живео у Петрограду. Морам вам рећи да сам у тај мах имао оно што се назива *une position dans le monde*, положај веома проби-тачан, ако не сјајан. *Mon père me donnait 10.000 par an*. У години 49. обећано ми је место при туринском посланству; мој ујак био је у могућности и вољан да веома много учини за мене. Све је то било и прошло. *J'étais reçu dans la meilleure société de Petersbourg*, је *pouvais prétendre* на најбољу партију. Учио сам оно што су сви учили у школи; нисам дакле имао богзна какво образовање; додуше, касније сам много читао, *mais j'avais surtout*, знате, се *jargon du monde*, и, како је да је, сматран сам из неког разлога за једног од првих младих петроградских људи. Оно што ме је највећма уздизало у очи-

ма јавног мишљења — *c'est cette liaison avec M-me D.*, о којој се много говорило у Петрограду. Али, ја сам тада био страховито млад, те сам веома слабо умео ценити те пробитачне особине. Једном речи, бејах млад и глуп. Шта сам хтео још више? Тада је тај Метенин у Петрограду био на гласу . . .

И Гусков настави на тај начин причати ми историју своје несреће, коју ја, премда није занимљива, овде предајем јавности.

— Два месеца дана налазио сам се у затвору, — настави он, — у посебном затвору. Шта сам све за то време премишљао! Али, знате, када се све свршило, када је веза са прошлошћу била, како изгледаше, сасвим раскинута, мени је лакнуло. *Mon père, vous en avez entendu parler*, свакако, био је човек гвоздена карактера и чврста убеђења, *il m'a déshérité* и прекинуо је са мном све односе. Пошто је имао своје убеђење, морао је да то учини, и ја му нимало не замерам; *il a été conséquent*. Због тога и нисам предузимао никаквих корака, да бих га одвратио од његове намере. Моја сестра беше у иностранству. *M-me D.* била је једина која ми је писала, када то беше допуштено, и понудила ми своју помоћ; али, као што већ можете појмити, ја сам то одбио, те тако, знате, нисам имао ни једне од оних ситнурија које човеку у таквом положају олакшавају живот: ни књига, ни рубља, ни јела, ништа. Тада сам о многом, многом којечему премишљао, научио сам се да на све гледам другим очима; тако ми, на пример, није ни најмање годило оно ћаскање и причање петроградског друштва о мени: све то изгледало ми је смешно. Осећао сам да сам *sâm* био крив, непажљив, млад; бејах упропастио своју каријеру, и само сам

мислио како бих могао да је поправим. И осећао сам да у себи имам снаге и енергије да то учиним. Из затвора сам, као што вам већ рекох, упућен овамо на Кавказ, у Н. пук.

— Мислио сам, — настављао је он све живосније, — да ће се овде, на Кавказу, *la vie de camp*, честити и добри људи са којима бих био у односима, рат, опасност ... да ће се све то најбоље сложити са мојим расположењем и да ћу моћи отпочети нов живот. *On me verra au feu ...* да ће ме сви завоleti и ценити, да ћу постати подофицир, те бити враћен у свој чин *et, vous savez, avec ce prestige du malheur!* Али, *quel désenchantement!* Ви не можете појмити колико сам се силно преварио ... Вама су познати официри нашега пука?

Ћутао је прилично дуго и чекао, како ми се чинило, да ћу му рећи како знам колико су рђави овдашњи официри, али ја му не одговорих ништа. Било ми је одвратно то што је он, вероватно стога што сам говорио француски, замишљао да свакако морам негодовати према својим друговима официрима, мада сам ја, напротив, за свога дугог бављења на Кавказу, њих добро упознао те их поштовао хиљаду пута више него друштво из којег је дошао господин Гусков. То сам хтео да му рекнем, али ме је његов положај спречио у томе.

— У Н. пуку официрски хор је хиљаду пута гори него овај овде, — отпоче он опет. — *J'espère, que c'est beaucoup dire*, то јест, ви не можете замислити тако што! О заставницима и војницима да и не говорим. Оно је нешто страшно! Упочетку су ме прихватили добро, цела је истина, али касније, када су увидели да сам морао да их презирем, када су, знате, из тога сићушног знака запазили да сам

ја сасвим други човек, човек који је на кудикамо вишем ступњу од њих, разгневили су се и стали ми приређивати разна ситна унижавања. *Ce que j'ai eu à souffrir, vous ne vous faites pas une idée.* Па онда они неизбежни односи са заставницима, и то *avec les petits moyens, que j'avais: je manquais de tout;* имао сам само оно што ми је слала сестра. Мени је јасно што човек, после пет година таквог живота, дотера дотле да буде као наш рапчињени Дромов, који свима официрима упућује писамца и у њима их моли да му позајме две три рубље. Потребно је да човек има карактер као што сам га имао ја, па да се сасвим не заглиби у каљугу. — Дуго је корачао напоредо са мном. — *Avez-vous un parapluie?* — упита ме. — Да, где сам оно застао? Да, ја то нисам могао да издржим. Не велим физички, јер премда је било хладно и премда се оскудевало у многим чему, опет сам живео као војник и официри су унеколико имали обзира наспрам мене. Имао сам ипак *prestige* у њиховим очима. Никада нисам упућиван на стражу нити извођен на вежбања. А тако што не бих могао ни да издржим. Али, морално сам патио страховито. Што је пак главно, нисам видео излаза из тога положаја. Писао сам своје стрицу, преклињао сам га да ме премести у овај пук, који бар учествује у биткама, и помишљао сам да је овде Павел Дмитријевић, *que ist le fils de l'intendant de mon père*, и да ће ми он бити од користи. Стриц ми испуни молбу: ја бих премештен. После онога пука овај овде изгледао ми је скуп коморника. И онда, овде беше Павел Дмитријевић, који је знао ко сам био, те сам ја веома добро прихваћен. На молбу мога стрица ... Гускова, *vous savez, ...* али ја запазих да са тим

необразованим, невоспитаним људима (они не могу поштовати ни ценити никога ко нема ореол богатства и отмености) ... запазих да њихово држање према мени постаје све хладније и хладније и да су ме они најзад почели презирати када су видели да сам сиромашан. То је страшно, али је цела целцата истина!

— Овде сам био у биткама, борио сам се, *on m'a vu au feu*, — настави он, — али кад ли ће једном томе бити крај? Мислим, никада! А моја снага и моја одлучност већ се клоне крају. Затим сам помишљао да *la guerre, la vie de camp* ... Али, све то није тако, као што сада видим. Идеш у овчјем кожуху, неумивен, у војничким чизметинама на мртву стражу те целу ноћ лежиш у јарузи са каквим Антоновом, који је због пијанства стрпан у војску, и сваког тренутка можеш бити убијен, ти или Антонов, свеједно. Не вреди ту никаква храброст ... Страшно је то. *C'est affreux, ça tue*.

— Ипак ви можете сада на бојишту постати подофицир, а наредне године потпоручник, — приметих ја.

— Да, могу, обећано ми је, али то може да буде тек после две године, а мучно и тада. Када бисте само знали шта значе те две године. Замислите живот са тим Павелом Дмитријевићем: карте, грубе шале, пијанчење. Када хоћете да кажете нешто што вам срце тишти, вас не разумеју или још и исмевају; са вама се не разговара зато да би вам се саопштила каква мисао, него зато да би се од вас начинила будала. И све то тако је просто, тако сурово, тако ружно, и ви непрестано осећате да сте само обичан војник, редов! Стално вас потсећају на то. Због тога и не можете појмити колико

је то уживање à *soeur ouvert* разговарати са човеком као што сте ви.

Ја не могах схватити какав сам био човек, те према томе нисам знао шта да му одговорим ...

— Хоћете ли да вечерате? — упита ме у том тренутку Никита; он се беше у мраку неопажено мени приближио и био је, као што запазих, незадовољан присуством тога госта. — Има још само ваљушака са сиром и мало сецканог меса.

— Је ли капетан већ вечерао?

— Господин капетан спава већ одавно, — одговори Никита мрзовољно.

Када му наредих да нам набави мало јела и ракије, он љутито нешто прогунђа за себе и одгега се у свој шатор. И даље гунђајући, унесе провијантски ковчег, ужеже свећу, коју претходно беше обвио хартијом да је не би угасио ветар, донесе једну шерпењу, чашу са слачицом, лимени крчаг са једном ручицом и боцу ракије пелењаче. Пошто је Никита све то наместио на сто, он неколико тренутака постоја уз нас гледајући како ја и Гусков пијуцкамо ракију, што је њега, као што се видело, веома једило. При суморној светлости свеће, која је пролазила кроз хартију, у тами што нас је окружавала могаše се видети само горња страна ковчега обложеног крзном морског пса, вечера постављена на њему, Гусковљев овчји кожух, његово лице и његове мале, црвене руке, којима је из шерпење вадио ваљушке са сиром. Мрак је био густ као тесто; после подужег посматрања, човек је могао распознавати само црну батерију, исто тако црни лик стражара испод грудобрана, логорске ватре на обема странама и високо горе црвенкасте звезде. На Гусковљевом лицу

лебдео је једва приметан, суморан осмех, који је сведочио да њему беше тешко гледати ме у очи после тога свога признања. Испео је још једну чашицу ракије, прождрљиво је јео и гребао шерпењу.

— Па, ваше познанство с ађутантом ипак је за вас нека мала олакшица, — изговорих, тек да бих нешто рекао. — Чуо сам да је он веома добар човек.

— Да, — одговори рашчињени официр, — добар је човек, али другачи него што је не може он бити; не може бити човек, а то код образовања што га има није од њега ни очекивати. — Ту он, учини ми се, мало поцрвене. — Ви сте данас чули ону његову неслану шалу о мртој стражи, — додаде Гусков и стаде, премда сам ја неколико пута покушавао да разговор прекинем, да се преда мном правда и да ми објашњава, како он није са стражарског места побегао нити био кукавица, као што су то истакли ађутант и штабни капетан Ш.

— Као што сам вам рекао, — настави он о кожух отирући руке, — такви људи не могу имати нежности према човеку, војнику који има мало новаца; тако што премаша њихову снагу. И у последње време, пошто из неког разлога већ од пет месеци наовамо од сестре нисам добио ништа, ја сам запазио да се он сасвим изменио у своме држању према мени. Овај кожух који сам купио од једног војника и који није топао зато што је изношен (уз то ми показа похабане скуте тога кожуха), — не улева њему ни сажалење ни поштовање према несрећи, него га испуњава презрењем, које он није у стању да прикрије. Ма колика била моја невоља, као што је сада, кад немам да једем што друго доли војничку кашу и кад немам шта да обучем, — настави он оборивши поглед к земљи,

— њему ни на ум не пада да ми понуди омањи зајам, премда добро зна да бих му ја позајмљени новац вратио, него чека да му се у своме тешком положају сам обратим. Ви свакако знате шта то значи за мене! Вама бих, на пример, могао мирне душе то рећи, *vous êtes audessus de cela, mon cher, je n'ai pas le sou*. И знате, — рече он наједном ме очајнички погледавши у очи, — вама то могу да отворено кажем: ја се сада налазим у страховитом положају; *prouvez-vous me prêter dix roubles argent?* Моја сестра мора ми првом поштом послати новаца.

— Ах, драге воље, — рекох, премда ме је то напротив дирнуло и наједило, нарочито стога што те вечери бејаш изгубио на картама, те сам имао још само неких пет рубаља, који је новац био код Никите. — Одмах, — додадох уставши, — сад ћу да донесем из шатора.

— Не, после, *ne vous dérangez pas*.

Не осврнух се на те његове речи и провукох се кроз закопчани шатор, у којем је стојао мој кревет и спавао капетан.

— Алексеје Иванићу, позајмите ми, молим вас, десет рубаља до примања плате, — рекох пробудивши капетана.

— Шта, зар сте и опет изгубили? Па јуче рекосте да се више нећете коцкати, — прогунђа капетан у полусну.

— Не, нисам се коцкао! Али, потребно ми је; молим вас, дајте ми.

— Марћук! — зовну капетан свога момка. — Донеси ми касицу са новцем.

— Не тако гласно, не тако гласно! — рекох ја чувши Гусковљеве равномерне кораке испред шатора.

— Шта? Зашто не тако гласно?

— Овај рапчињени молио ме је да му дам новаца. Он је овде.

— Да сам то знао, не бих вам дао, — рећи ће капетан; — слушао сам за њега; то вам је веома неисправан букван! — Капетан ми даде новац, али заповеди да се касица остави на своје место и шатор добро затвори, а затим ми и опет рече: — Да сам знао зашто је, не бих вам дао, — и покривач навуче преко главе. — Сада ми дугујете тридесет и две рубље, не заборавите, — довикну ми.

Када изиђох из шатора, Гусков је ходао тамо и овамо покрај клупа, а његов мали лик са кривим ногама и незграпном белом јагњећом шубаром искрсавао је и ишчезавао када би он пролазио поред свеће. Правио се да ме не види. Предадох му новац. Он рече мерси, пресави новчаницу и тури је у џеп својих чакшира.

— Сада је картање код Павела Дмитријевића у највећем жеку, мислим, — рекох ја.

— Да, и ја то мислим.

— Он игра чудновато, непрестано à rebours и не плаши се омашака. Добро је то кад човек има среће, али када га она не служи, он може страховито много да изгуби. Ађутант је то и доказао. У овоме одреду је он, ако се урачуна и вредност ствари, изгубио преко петнаест стотина рубаља. А како ли је опрезно играо раније! Тако да су официри чак почињали сумњати у његову часност.

— То је он тако само говорио... Никита, имамо ли још мало чихира? — упитах ја раздраган Гусковљевом говорљивошћу. Никита и опет нешто прогунђа, али нам чихир донесе и наново стаде јетко посматрати како Гусков испија своју чашу.

У Гусковљевом понашању запажаше се његова ранија безобзирност. Желео сам да оде што је могућно пре и чинило ми се да то није чинио само стога што му је било непријатно да се крене одмах чим је добио новац. Ћутао сам.

— Како сте се могли ви, ви који имате средстава, одлучити да без икакве потребе драговољно служите на Кавказу? То ја не могу да појмим, — рече ми он.

Покушах да оправдам тај корак који је њему изгледао тако необичан.

— Могу да замислим колико несносно и за вас мора бити друштво ових официра који немају ни појма о образовању! Они не могу да један другог разумеју. Јер осим карата, вина и разговора о одликовањима и ратовима овде ништа друго не можете видети ни чути, па ма ту остали десет година.

Непријатно ми беше то што је он био рад нагнати ме да прихватим његово мишљење, те му искрено рекох да ја веома волим карте, вино и разговоре о рату и да не желим имати бољих другова него што су ти што их имам.

— Тхе, то ви само кажете тако, — рече он. — А оскудица у женама, то јест ја ту подразумевам *les femmes comme il faut*, зар то није страховито лишавање? Не знам шта бих сада све дао, кад бих се само за један тренутак могао обрести у каквом салону, те бар кроз отшкринута врата видети какву згодну женицу.

Мало поћута и испи још једну чашу чихира.

— Ах, божје мој, божје мој! Ваљда ће некада доћи дан када ћемо моћи да се негде у Петрограду састајемо са светом, са људима и женама. — Он испи остатак вина из боце, и, пошто је спустио

чашу, рече: — Ah, pardon, можда сте ви хтели да пијете још, ја сам страховито расејан. Чини ми се да сам пио исувише, et je n' ai pas la tête forte. Некада сам ја становао на Морскаја, au rez-de-chaussée; имао сам диван мали стан, леп намештај, знате, умео сам подесити да све буде отмено, али не претерано скупо! Mon père ми је дао порцелан, цвеће, дивно сребро. Le matin је sortais да чиним посете, à cinq heures régulièrement одвозио сам се к њој на ручак; она је често била сама. Il faut avouer que c'était une femme ravissante. Ви је нисте, зар, познавали?

— Нисам.

— Знате, она је у највећој мери била оличење праве женске љупкости и нежности... и онда, каква љубав! Господе боже, ја тада нисам умео ценити ту срећу! Или бисмо нас двоје из позоришта отишли кући и вечерали. У њеном друштву није никада било досадно, него toujours gaie, toujours aimante. Да, ја нисам имао ни појма каква је то необична била срећа. Et j'ai beaucoup à me reprocher. Je l'ai faite souffrir и доста пута био сам суров. Ah, дивно је то било време! Да вам нисам досадан?

— Не, ни најмање.

Онда ћу да вам опишем наше вечери. Када бих тамо дошао... оне степенице... познавао сам сваку саксију са цвећем... она врата... све то било ми је тако мило и драго... па онда оно претсобље, она њена соба... Не, то се неће вратити никада, никада више! Она ми пише још и сада, показашу вам њена писма. Али, ја више нисам онај некадањи, пропао сам, нисам више достојан ње... Да, коначно сам пропао! Je suis cassé! Више немам снаге, поноса, ништа... Да, пропао сам! И нико никада

неће разумети моје патње! Ја се никада више нећу моћи да усправим, јер сам се срозао морално... срозао се у блато... — У том тренутку из његових речи зазвучало је искрено, дубоко очајање; није гледао у мене и седео је непомично.

— Зашто сте тако очајни? — упитах га.

— Зато што сам постао права ругоба. Овај живот ме је сатро; све оно чега је било у мени он је убио. Ја више не патим са поносом, него на најпростији начин, dignité dans le malheur нема више. Унижавају ме сваког тренутка, ја сносим све, сам изазивам унижавање. Овај кал а déteint sur moi, ја сам постао суров, заборавио сам оно што сам знао, не знам више чак ни да говорим француски, осећам да сам прост и низак. Ја у овој средини не могу да се и даље борим, не могу никако. Можда бих био јунак: дајте ми само један пук, златне еполете, трубача. Али, да уз једног дивљег Антона Бондаренка маршујем и мислим како између мене и њега нема никакве разлике (како је свеједно да ли ћу погинути ја или он), та мисао ме убија. Замислите ви колико је страховита та помисао да ће мене убити какав дроњавко, мене, човека који мисли и осећа, и да то значи исто као када би уза ме био убијен Антонов, створење које се ни по чему не разликује од животиње... и да се лако може десити да погинем баш ја, а не Антонов, као што се то увек дешава, une fatalité за све што је велико и лепо. Знам да ме називају кукавицом. Па нека сам кукавица, кукавица и јесам и морам да будем. И није довољно само то што сам кукавица, него сам ја у очима тих људи још и просјак и човек кога треба презирати. Малочас сам од вас потражио новаца, те ви имате право да ме презрете. Не, не,

узмите натраг свој новац, — и он ми пружи згу-
жвану новчаницу. — Рад сам да ме поштујете. —
Лице покри рукама и бризну у плач. Ја одиста ни-
сам знао шта да му кажем и учиним.

— Умирите се, — рекох му, — ви сте прете-
рано осетљив човек; немојте све примати к срцу,
несчлањавате све и сва, гледајте у ствари једно-
ставније. И сами кажете да имате карактер. Но-
сите свој крст. Нећете морати да још дуго па-
тите, — рекох му, али веома неумешно, јер сам
био узбуђен не толико стога што га жалим колико
зато што се усудих да у мислима осудим човека који
је био изистински и силно несрећан.

— Да, — отпоче он, — да сам бар једанпут,
откако сам у овом паклу, чуо једну једину реч са-
учешћа, пријатељства, какав савет... коју од чо-
вечанских речи, као што су те што их чух од вас.
Можда бих онда био могао да све сносим мирније,
можда бих био постао чак и војник. Али, ово сада
је страшно... Када станем да здравим разумом
премишљам, ја зажелим да умрем. Зашто да волим
овај бешчасни живот и себе самога, пошто је за
мене пропало све оно чега је доброг било на свету?
А приликом најмање опасности ја одједном почнем
и нехотице обожавати овај беднички живот, и, је
ne puis pas, не могу да себе савладам. То јест, мо-
гу, — настави он пошто је неколико тренутака по-
ћутао, — али то ме стаје великог напора, силног
напора, када сам сâм. Заједно са друговима, у обич-
ним приликама, ја сам храбар, j'ai fait mes preuves,
зато што сам честољубив и поносит; то ми је порок,
а пред другим људима... Допустите да код вас пре-
ноћим, јер ће код нас целе ноћи бити коцке; лећи
ћу негде на земљу.

Докле је Никита за њега намештао ложницу,
нас двојица устадосмо и у мраку стадосмо шетати
покрај батерије. Гусков је одиста морао имати
веома слабу главу, јер је већ посртао од две чашице
ракије и две чаше вина. Када смо устајали и хтели
да се удаљимо од свеће, ја спазих како он кришом,
да ја то не бих видео, покуша да у џеп тури новча-
ницу од десет рубаља коју је за све време разговора
држао у руци. И даље ми је причао како би он
могао да се тргне када би уза се имао човека као
што сам ја.

Таман смо хтели ући у шатор да легнемо, када
изнад наших глава наједном зафијука топовско
зрно и сручи се недалеко од нас у земљу. Било је
то нешто необично (тај логор, наш разговор и
наједаред то непријатељско зрно које је богзна ода-
кле долетело до нашег шатора), толико необично
да ја дуго нисам могао бити начисто са тим шта
се догађа. Наш војник Андрејев, који је био на
стражи код батерије, дође к нама.

— Тај се прикучио! Видела се овдашња ва-
тра, — рече он.

— Мора се пробудити капетан, — рекох ја и
погледах у Гускова.

Он беше прилегао на земљу и замуцкивао је
желећи да нешто каже. — То... то... је...
непри... то... то је... ве... веома сме... сме-
шно. — Даље не рече ништа више, и ја не видех
како је и куда очас ишчезао са свога места.

У капетановом шатору засија се светлост, ја
чух његов кашаљ уз који се он обично будио. Убрзо
потом капетан изиђе и затражи упаљач да припали
своју лушу.

— Шта је то, драги мој? — рече он смешећи се. — Ноћас ми не дате да спавам: најпре сте дошли ви са својим деградирцем, а затим се јавио Шамил. Шта да радимо сада: да ли да одговоримо или не? Да ли је у наредби штогод речено о томе?

— Није ништа. — Ето, пуца опет, рекох ја, — и то из два топа. — Одиста, у мраку, десно од нас, севнуше две светлости као два ока, и убрзо потом изнад наших глава прозуја једно зрно и, вероватно са наше стране, уз оштар фијук пролете једна празна граната. Из суседних шатора стадоше се извлачити војници. Чуло се како стењу, протежу се и међу собом разговарају.

— Ослушни како звиждуће као славуј, — рећи ће један тобџија.

— Зовните ми Никиту! — рече капетан доброћудно се смешећи. — Никита! Немој да се кријеш, него стој ту па слушај како планински славуји извијају своју песму.

— Ех, ваше благородије, — одговори Никита, — те славује сам ја већ виђао, не бојим се ја њих, али онај гост што је био овде и пио ваш чихир, чим их је чуо стругнуо је и поред нашега шатора пројурио као топовско зрно.

— Неко мора да отиде до команданта, — рече капетан озбиљно, заповедничким гласом, — да га упита да ли ћемо да одговоримо или не на ову ватру. Не би се постигло богзна шта, али ипак то мора да буде. Одјашите тамо, молим вас, ви и упитајте га. Наредите да вам се оседла коњ; тако ћете брже свршити посао. Узмите, ако хоћете, мога Полкана.

После пет минута доведен ми је коњ, те се ја кренух ка команданту артилерије. — Слушајте,

лозинка је р у д а, — прошапута ми савесни капетан. — Упамтите то, јер вас иначе неће пропустити кроз ланац.

До команданта артилерије било је око пола врсте; пут је водио између самих шатора. Чим сам одмакао од наше логорске ватре, настала је таква помрчина да нисам могао видети чак ни уши свога коња. Преда мном су се светлукале логорске ватре, које су изгледале час блиске а час далеке. Сасвим сам се ослањао на чуло свога коња, те сам му попуштао узду. Пошто сам превалио дужи део пута, почех распознавати беле, четвороугаоне шаторе, а затим и црне трагове точкова на путу. Три пута морао сам се распитивати за пут, два пута сам се спотицао о шаторске кочиће, због чега из шатора бејаш обасипан псовкама, два пута су ме заустављали стражари, и најзад, после пола часа, ја стигох до команданта артилерије. У путу чуо сам пуцањ још два топовска метка, избачена на наш логор, али зрна нису падала на место где се налазио штаб. Командант артилерије издаде наредбу да се на ватру не одговара, утолико пре што је непријатељ беше већ обуставио, те тако ја, водећи коња за узду и идући између пешадиских шатора, кренух натраг ка својој батерији. Више пута успоравао сам корак, када бих пролазећи покрај војничких шатора, у којима је горела свећа, чуо како понеки шаливчина прича скаске или писмен војник својим друговима нешто чита, којом приликом га слушаоци прекидају разним примедбама, или су ми до уха допирали разговори о рату, о завичају и о претпостављенима.

Када сам пролазио поред једног шатора трећег батаљона, чух Гусковљев јасни глас, који је говорио

веома живахно и весело. Одговарали су му млади, такође весели гласови, гласови господе а не простих војника. Вероватно је да то беше шатор у којему су становали заставници или наредници. Ја за-стадох.

— Познајем ја њега већ одавно, — причао је Гусков. — Докле сам живео у Петрограду, он је често долазио к мени, а и ја сам похађао њега; он се кретао у веома добром друштву.

— О коме ти то говориш? — упита неки пи-јани глас.

— О кнезу, — рече Гусков. — Ја сам са њим у сродству, а и стари смо пријатељи. Знате, го-сподо, добро је то имати таквог познаника. Он је страховито богат. Стотину рубаља су за њега сит-ница. Доста пута узимао сам од њега помало новаца, докле ми сестра не пошаље.

— Па, дед, пошаљи кога.

— Одмах! Савељићу, драги мој, — рече Гус-ковљев глас, и он се примаче шаторским вратима, — ево ти десет рубаља, отиди до кантинијера, узми две боце вина. И шта још, господо? Кажите само! — И Гусков тетурајући се изиђе из шатора. Беше посувратио скуте свога кожуха, руке турио у це-пове својих чакшира и стојао је у вратима. Премда је он био у светлости, а ја у мраку, ја задрхтах од страха да би ме могао угледати, те пођох даље, трудећи се да угушим шум својих корака.

— Ко је то? — викну Гусков плачевним гла-сом. Као што се видело, његово пијанство беше на чистом ваздуху избило у јачој мери. — Ко се то, до ђавола, ту врти са коњем?

Ја не одговорих и ћутећи изиђох на пут.

1856.

